

7-95
ҒАФФОР ҚҮРАЕВ

**ЛАҲҶАҲОИ
АРАБҲОИ
ТОҶИКЗАБОН**

ДУШАНБЕ—1975

91.550.0

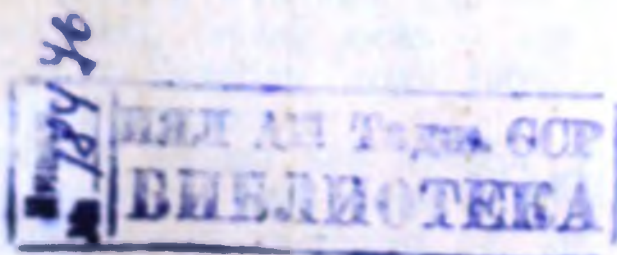
3.95

ҒАФФОР ҚҶРАЕВ

ЛАХҶАҲОИ АРАБҲОИ ТОҶИКЗАБОН

*Дар зери таҳрири аъзо-корреспонденти
Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон*

Н. А. МАЪСУМИ

Дар ин рисола хусусиятҳои фонетикӣ ва грамматикӣ лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабони доираи Қаршӣ (РСС Ўзбекистон) ва Шаҳритуз (РСС Тоҷикистон), ки аз ҷумлаи гурӯҳҳои этникии Осиёи Миёна мебошанд, мавриди таҳқиқоти муфассал гардидааст. Баъзе унсурҳои фонетикӣ ва грамматикӣ, ки қиёсан бо лаҳҷаҳои дигар оварда мешаванд, аз доираи шеваҳои забони тоҷикӣ дур рафта, изоглоссаи (ҳудуди интишори) худро дар забони дарӣ-тоҷикӣ Афғонистон ва ё форсии Эрон дармеебанд. Ин ҳамчун шохиди таърихи гузашта ва марҳилаҳои ташаккули лафзи тоҷикӣ ин қавм маънидод карда мешавад.

Материали рисола дар омӯзиш ва тақвияи баъзе масъалаҳои навариявии забоншиносӣ, ҳамчун субстрат, мавриди истифодаи шуода метавонад, зеро забони модарии қавмҳои мазкур, ки дар гузашта арабӣ будааст, дар лаҳҷаи тоҷикӣ имрӯза онҳо то андозае осори худро боқӣ гузоштааст.

Д — $\frac{70103-038}{M502-75}$ 113-75

© ИЗДАТЕЛЬСТВО «ДОНИШ», 1975 г.

АЗ МУАЛЛИФ

Фонди шевашиносии тоҷик дар солҳои охир аз ҳисоби асарҳои нави тадқиқотӣ хеле мукамал гардид. Акнун ғуруҳҳои асосии шеваҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ на танҳо дар доираи Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон то ҳадди имкон тадқиқ шудаанд, балки ҳоло «асрор»-и забони ғуфтуғуии бештари маҳалҳои тоҷикнишини Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қазоқистон низ то андозае кашф шудааст. Натиҷаи ҳамин муваффақиятҳост, ки дар илми шевашиносии тоҷик нахустин асари ҷамъбасту муқоисакунандае ба амал омада, таснифоти шеваҳои тоҷикӣ аз сари нав гузаронида шуд.¹

Бо вучуди ин, ҳанӯз ба таври қатъӣ наметавон гуфт, ки ҳудуди паҳншавии шеваҳои тоҷикӣ қомилан муайян шуда бошад. Зеро дар сарзамини Осиёи Миёна ғайр аз тоҷикони асли аз қабилҳои яҳудиҳо, «афғонҳо», ҷўғиҳо, эронӣҳо, қавмҳои барин чандин қавмҳои этникӣ зиндагӣ мекунанд, ки забони ғуфтуғуиашон тоҷикӣ аст ва шеваҳои онҳоро пурра наомӯхта дар хусуси ҳудуди интишори забони ғуфтуғуии тоҷикӣ ҳукми муайян баровардан мумкин нест². Арабҳои тоҷикзабони Осиёи Миёна низ аз ҷумлаи ҳамонҳо мебошанд.

Инак, ин рисола ба таҳқиқи лаҳҷаҳои қавмҳои тоҷикзабони доираи Қаршӣ (РСС Ўзбекистон) ва Шаҳритуз баҳшида мешавад, ки ҳудуди «араб» меноманд.

Материалҳо аз тарафи муаллиф дар се командировкаи расмӣ: ноябри соли 1963, апрель, июнь — август ва октябри соли 1964, сентябрь — октябри соли 1965 дар маҳалҳои номбурда гирд оварда шудаанд.

Ҳангоми навиштани рисола дар ихтиёри муаллиф зиёда аз 5000 ҷумлаҳои алоҳида, 4000 метр сабти овозии лентаи магнитофон, чандин афсона, манзума ва нақлу ривоятҳои халқӣ ҳозир буданд.

Материалҳо бештар аз пиронсолон гирифта шуда, нутқи зиёиён баъзан барои муайян намудани ҷараёни инкишофи ҳозираи лаҳҷаҳои мазкур ҷалб гардидааст.

Дар деҳаи Қамашӣ инчунин аз нутқи мактабиён ҳам бисёр чизҳо навишта шуд, зеро дар он ҷо таълим фақат ба забони ўзбекӣ буда, сухани тоҷикии бачагон аз гуфтугӯи падару модаронашон тақрибан фарқ намекунад.

* * *

Ин рисола то нашр пурра ва ё қисман аз назари академики АФ СССР Г. В. Церетели, докторони илмҳои филология В. С. Расторгуева, Ч. Ш. Гиунашвили, В. Г. Ахвледиани, И. М. Оранский, М. Ф. Исматуллоев, А. З. Розенфельд, А. Л. Хромов, профессорон Д. Т. Тоҷиев, Л. В. Успенская, номзадони илмҳои филология Л. Н. Тушишвили, Р. Л. Неменова, Р. Гаффоров, Х. Ҳамроқулов, Д. Қарамшоев, М. Файзов ва М. Эшнӣёзов гузашта, дар сектори шевашиносӣ ва шӯрои илми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон, кафедраи эроншиносии Университети давлатии шаҳри Тбилиси (мудираш проф. Кобидзе) ва шӯбаи забонҳои ҳиндуэронии Институти шарқшиносии АФ РСС Грузия муҳокима шудааст. Ба ҳамаи ин муаллимони арҷманду олимони мӯътабар ва аъзоёни шӯрову кафедраҳои номбаршуда, ки лutfан маслиҳатҳои хайрхоҳона додаанд, изҳори миқнатдорӣ менамоем.

Дар ҷараёни кор аз дӯстони ҳамкасбам — аъзоёни сектори шевашиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон мунтазам кӯмак гирифтаам, ки дар ҳаққи ин гурӯҳ сипосгузории самимонаро вазифаи худ мешуморам.

Асар аз ибтидо то интиҳо таҳти назар ва роҳбарии доимии аъзо-корреспонденти АФ РСС Тоҷикистон, Ходими хизматнишондодаи илми РСС Тоҷикистон Н. А. Маъсумӣ анҷом пазируфтааст, ки ин хизмати устоди киромиро ҳаргиз фаромӯш нахоҳам кард.

Ин рисола таҷрибаи нахустин дар роҳи омӯхтани лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Осиёи Миёна мебошад.* Дар рафти баёнот дар асоси материали лаҳҷаҳои мазкур баъзан ба масъалаҳои умумии забоншиносии тоҷик ва фактҳои забони умумихалқӣ низ дахл карда шудааст. Аз ин рӯ, табиист, ки асар аз камбудӣ ва мавридҳои баҳсталаб озод нест. Умедворем, ки мутахассисони кироми бо маслиҳатҳои хайрхоҳонаи худ дар роҳи тақмил ва таҳқиқи оянда мададгори мо мешаванд.

---

* Ба сабаби маҳдуд будани ҳаҷми нашри қисмати лексика аз рисола соқит шудааст. Мухтасари он таҳти унвони «Баъзе хусусиятҳои луғавии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон» дар китоби «Масъалаҳои шевашиносии тоҷик», ҷ. 1, Душанбе, 1970, саҳ. 121—145 ба таъб расидааст.

МУҚАДДИМА

ГУЗОРИШИ МАСЪАЛА

Дар айни замон дар ҳудуди Осиёи Миёна арабхое, ки забони модарии худро мафҳуз доштаанд, хеле кам боқӣ мондаанд.¹

Бино ба маълумоти акад. Г. В. Церетели ва проф. И. Н. Винников дар Осиёи Миёна ду лаҳҷаи мустақили забони арабӣ ба назар мерасад ва тафовути ин лаҳҷаҳо ба андозаест, ки намояндагони онҳо якдигарро бо душворӣ мефаҳманд². Намояндагони ин лаҳҷаҳо ҳоло дар кишлоқҳои Ҷогарӣ, Чағдарии райони Ғиждувон, чанд хоҷагӣ дар участкаи Қипчоки колхозии «Коммунизм»-и райони Вобканди вилояти Бухоро ва дар деҳаи Ченави райони Қаршии вилояти Қашқадарӣи РСС Ўзбекистон зиндагӣ мекунад³.

Дигар, дар бештари маҳалҳои арабнишини Осиёи Миёна ҷои забони арабиرو бо мурури замон забонҳои тоҷикӣ, ўзбекӣ ва туркманӣ гирифтаанд. Дар байни онҳо арабҳои тоҷикзабон қисми бештарро ташкил медиҳанд. Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки арабҳои тоҷикзабон бо шеваҳои лаҳҷаи ягона гуфтугӯ намекунад.

Ҷустуҷӯ ва экспедицияҳои иқтишофии пай дар пай, ки бо ташаббуси сектори шевашиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон дар чанд соли охир ба маҳалҳои гуногуни Осиёи Миёна ташкил карда шуданд, як андоза замина ба вучуд оварданд, ки ҳудуди паҳншавии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон асосан муқаррар карда шавад.

Омӯзиши материалҳо ва мушоҳидаҳои мунтазам имконият медиҳанд, ки арабҳои тоҷикзабони Осиёи Миёнаро аз рӯи хусусиятҳои лаҳҷаи пеш аз ҳама ба ду гурӯҳи калон ҷудо кунем.

Гурӯҳи якум фақат ба ном «араб» буда, дар гуфтугӯ аз тоҷикони маҳалли қариб ё тамоман фарқ намекунад. Ба ин гурӯҳ арабҳои тоҷикзабони тарафҳои Ленинободу Конибодом, Самарқанд (маҳаллаҳои Арабхона, Бӯзӣ), Бухоро (долили шаҳр ва маҳалҳои арабнишини атрофи он) ва Қўлоб

(Сари Чашма) дохил мешаванд⁴. Ба назари мо чунин мерасад, ки лаҳчаҳои ин гуруҳро якҷоя бо шеваҳои тоҷикони маҳаллӣ тадқиқ кардан мумкин аст.

Гуруҳи дуюм бо хусусиятҳои характерноки худ аз дигар шеваю лаҳчаҳои тоҷикӣ фарқ мекунад. Ин гуруҳро вобаста ба мавқеи ҷуғрофӣ боз ба ду қисм ҷудо кардан мумкин аст.

Ба қисми аввал лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони райони Навоӣ—маҳаллаи Арабхона дар совхозии «Гигант»⁵, деҳаи Арабсароӣ, арабҳои тоҷикзабони райони Каттакӯрғон (Парғоза) ва Қаршӣ (маҳаллаи Арабхона ва қишлоқи Қамашӣ) нисбат доранд⁶.

Ба қисми дуюм лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз, Панҷ (собиқ Кировобод) дохил мешаванд.

Азбаски якбора тадқиқи ҳамаи лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабон аз имкон берун аст, мо алҳол ба таври муқоиса фақат омӯзиши лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ ё атрофи Қаршӣ ва райони Шаҳритузро мавриди диққат қарор додем.

Интиҳоби мо ба сабабҳои зерин истинод меёбад: 1) арабҳои тоҷикзабони ин маҳалҳо нисбат ба дигар ҷойҳо аз ҷиҳати нуфуз бештар мебошанд; 2) дигар лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабон, ки мо ба қисми дуюм оид донистем, бо ин ё он хусусияти худ ё ба лаҳчаҳои Шаҳритуз ва ё ба лаҳчаҳои атрофи Қаршӣ умумияте доранд.

Лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ дар қишлоқҳои Арабхона (3 км дуртар аз шаҳри Қаршӣ), Қамашӣ (35 км дуртар аз шаҳри Қаршӣ) ва Ҷенав (60—65 км дуртар аз шаҳри Қаршӣ) паҳн шудаанд. Аз рӯи баъзе хусусиятҳои фарқкунанда инҳо боз ба ду лаҳча ҷудо карда мешаванд: 1) лаҳчаи Арабхона; 2) лаҳчаи Қамашӣ (қишлоқҳои Қамашӣ ва Ҷенав).

Дар доираи Шаҳритуз бошад, қатъи назар аз баъзе фарқиятҳои ҷузъии лексикӣ ва фонетикӣ байни маҳалҳои арабишин, асосан як лаҳча ҷудо карда мешавад, ки он дар мавзӯҳои зерин воқеъ гардидааст: қишлоқи Айваҷ (49 км дуртар аз Шаҳритуз), маҳаллаи Арабхона дар ҳудуди колхозии «Бешкент», маҳаллаи Арабхона дар колхозии ба номи Ломоносов, маҳаллаи Арабхона дар посёлкаи Носири Хисрав (собиқ Микоянобод).

Чунон ки лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони ҳудуди Осиён Миёна умуман омӯхта нашудааст, ҳамчунин хусусиятҳои лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ ва Шаҳритуз низ махсус тадқиқ нагардидааст.

Солҳои охир фақат дар бораи забони арабҳои тоҷикшудаи райони Шаҳритуз маълумотҳои аввалин пайдо шуданд. Проф. Б. Н. Ниёзмӯхаммадов дар мақолае, ки ба ҷамъбас-

ти сафари шевашиносии райони Шахритуз бахшидааст, иҷмолан ба тоҷикӣ гуфтугӯ қардани арабҳои ин районро хотирнишон менамояд⁷.

Собик қорманди сектори шевашиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон Қ. Саидова ҳангоми махсус омӯхтани шеваи тоҷикони тағҷои Шахритуз, зимнан, аз арабҳои тоҷикзабони он ҷо ҳам материал гирд оварда, дар боби иловагии диссертацияаш баъзе хусусиятҳои шеваи онҳоро баён кардааст⁸.

Қ. Саидова дар райони Шахритуз вучуд доштани ду шеваи аз якдигар фарқкунандаро дуруст пай бурдааст: яке шеваи тоҷикони маҳаллӣ ва дигар шеваи тоҷиконе, ки ҳудашонро «араб» меноманд. Бо вучуди ин, муайян қардани манзара, мавқеъ, ҷараёни инкишоф ва баёни ҳамаи хусусиятҳои лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабони райони Шахритуз ба вазифаи минбаъда воғузур гардидааст, зеро диққати асосии Қ. Саидова фақат ба омӯзиши шеваи тоҷикони аслии (тағҷои) райони мазкур равона шуда буд. Дар чунин ҳол табиист, ки ҳар тадқиқотчи ба таври сатҳӣ фақат бо номбар қардани чанде аз фактҳои барҷастатарини ин ё он лаҳҷа маҳдуд шуда, тадқиқи пурраи онро вазифаи худ намешуморад. Аз ҳамин нуқтаи назар омӯзиши ҳартарафаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони доираи Шахритуз ва дар плани муқоисавӣ баён қардани хусусиятҳои онҳо барои шевашиносӣ ва таърихи забони тоҷикӣ аҳамияти басо пурқимате пайдо менамояд.

Дар бораи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ бошад, умуман маълумоте мавҷуд нест ва шевашиносии мо зарурияти омӯхтани онро таъкид ва талаб мекунад.

Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ ва Шахритуз, бо вучуди умумияти бисёре, аз ҳамдигар фарқи зиёде доранд. Фарқи бисёре ҳатто дар дохили ҳуди лаҳҷаҳои Қаршӣ ва Шахритуз ҳам ба назар мерасад. Аз ин рӯ мо дар зимни тасвир дар мавридҳои лозима хусусиятҳои фарқкунандаи ҳар қадоми онҳоро ба таври алоҳида баён мекунем.

МАЪЛУМОТИ ТАЪРИХИ

Номҳои топонимӣ ва маъхазҳои этнографӣ шаҳодат менамоянд, ки арабҳо дар гузашта дар сарзамини Осиёи Миёна ба масоҳати хеле бузург паҳн шуда буданд. Қисми бештари онҳо дар вилоятҳои Самарқанд, Бухоро ва Қашқадарёи РСС Ўзбекистон, инчунин водии Ваҳши РСС Тоҷикистон (асосан дар райони Шахритуз ва қисман дар Панҷ) қойгир шудаанд. Номи маҳалҳоеро, ки бо зиндагӣ ва ҳаракати арабҳо алоқаманд мебошанд, аз қабилҳои «Арабхона», «Арабқишлоқ», «Арабон», «Арабмаҳалла» ва ғайра дар шаҳру деҳоти тарафҳои Ленинобод, Конибодом, Исфа-

ра, Панчакент ва Фарғона низ шундан мумкин аст. Гурӯҳи арабҳо инчунин дар наздикиҳои шаҳри Чорчӯи РСС Туркманистон ва водии Кӯлоби РСС Тоҷикистон ҳам сокин мебошанд. Баъзе маҳалҳои арабнишин дар вилояти Сурхондарёи РСС Ўзбекистон ҳам пайдо мешаванд.

Арабҳои Осиёи Миёна бидуни он ки ба территорияҳои муайяни ҷуғрофӣ нисбатдоранд (масалан, арабҳои Қаршӣ, Шахритуз, Самарқанд, Навоӣ, Бухоро ва ғ.), боз бо ғилоҳи доштани унвонҳои анъанавии гурӯҳӣ—авлодии худ низ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Назар ба маълумоти кӯҳансолон, ҳанӯз 70—80 сол муқаддам шумораи чунин номҳои авлодӣ—қабилавӣ хеле зиёд будааст. Аммо ҳоло ҳангоми пурсишҳои арабҳои танҳо чанде аз онҳо (масалан, қурайшӣ, санонӣ ва шайбонӣ)-ро ном мебаранду ҳалос.

Таърих, урфу одат ва забони арабҳои Осиёи Миёна диктати муҳаққиқонро қайҳост, ки ҷалб намудааст. Ҳанӯз дар асри гузашта сайёҳон, солномаҷуғроф, муаррихон дар хусуси дар Осиёи Миёна зиндагӣ кардани арабҳои маълумотҳо додаанд. Аз ҷумла, сайёҳи ғарб Мейендорф, ки соли 1820 ба Бухоро сафар кардааст, дар хусуси арабҳои ин ҷо чунин навиштааст: «Онҳо (яъне арабҳо) дар кишлоқҳои зиндагӣ мекунанд, ки қисми ин маҳалҳо дар наздикии шаҳри Бухоро воқеъ гаштаанд. Баъзе арабҳои кӯчманчӣ ва ё нимкӯчманчианд ва дар қарибҳои Қаршӣ рӯ ба ҷониби Термиз кӯчманчигӣ мекунанд...»⁹.

Н. Хаников соли 1843 дар бораи арабҳои тобеи хониғарии Бухоро маълумоти муфассал дода, қайд менамояд, ки қисми зиёди онҳо дар наздикиҳои Варданза¹⁰ ва Самарқанд ҳаёт ба сар бурда, мисли гузаштагонии худ кӯчманчигӣ мекунанд¹¹.

Вамбери, ки соли 1863 ба Бухоро омада будааст, дар хусуси арабҳои сокини Варданза (Варганза) ва Вафкенд (Вобканд) сухан ронда, бар ақси Н. Хаников, ҳаёти муқими гузаронидани онҳоро таъкид менамояд¹².

Баъзе муаллифон дар зимни тасвири таркиби этникии аҳолии ин ё он маҳали Осиёи Миёна дар он ҷойҳо зиндагӣ ба сар бурдани арабҳо низ номбар карда гузаштаанд. Аз ҷумла, А. Д. Геребенкин дар бораи арабҳои воҳаи Зарафшон¹³, М. А. Варыгин дар бораи арабҳои бекиғарии Кӯлоб¹⁴ маълумот додаанд. А. А. Семенов бошад, дар хусуси ба водии Яхсу афтада мондани гурӯҳи арабҳои нақл мекунад¹⁵. Дар бораи арабҳои бекиғарии Қўрғонтеппа аз рӯи гуфтаҳои П. Гаевский тасаввурот ҳосил кардан мумкин аст¹⁶. Д. Н. Логофет арабҳои сокини бекиғарии Қабодиён, Шаҳрисабз, Шеробод ва Чирогчиро хотиррасон менамояд¹⁷.

Дар соли 1921 ба вилояти Самарқанд экспедицияи илмӣ этнографӣ ташкил шудааст, ки дар қорни он М. С. Ан-

древн низ ширкат доштааст. Мақсади ин экспедиция муайян намудани таркиби этникии аҳолии ин вилоят буд. Назар ба нишондоди М. С. Андреев, дар ҳудуди вилояти Самарқанд панҷ гуруҳи арабҳо—авлоди искандарӣ, мирҳайдарӣ, балуӣ, бахшибӣ, боисарӣ зиндагӣ мекарданд.¹⁸

Чи тавре ки мебинем, муаллифони мазкур ҳудуди паҳншавии арабҳоро дар Осиёи Миёна ягон-ягон нишон дода бошанд ҳам, дар хусуси кай ва маҳсусан аз қадом мамлақати Арабистон омадани онҳо чизе намегӯянд. Мутаассифона, ин масъала то ҳол ба таври қатъӣ муайян нашудааст.

Маъхазҳои таърихӣ, маълумотҳои лингвистӣ ва нишондодҳои этнографию антропологи гувоҳи медиҳанд, ки арабҳои Осиёи Миёна на танҳо ба як мамлақати муайяни араб нисбат надоранд, балки онҳо ба ин сарзамин дар як вақти муайян низ наомадаанд. Бино ба ишораи акад. Г. В. Церетели, мазмун ва оҳанги эҷодиёти даҳони арабҳои сокини кишлоқҳои Чогарӣ ва Чағдарии райони Ғиждувони вилояти Бухорои РСФСР Ӯзбекистон як андоза ба фольклори Ироқ қаробат доштааст.¹⁹

Намояндагони арабҳои Осиёи Миёна дар бораи аз кучо ва кай омадани худ ба таври гуногун маълумот медиҳанд. Назар ба қавли бошандагони кӯҳансоли баъзе маҳалҳои арабнишин, гузаштагони онҳо ба Осиёи Миёна гӯё на яқин рост аз мамлақатҳои араб омадаанд, балки дертар аз қисми шимолии Афғонистон, хусусан, аз тарафҳои Балх, Охҷӣ ва Қандаҳор гузаштаанд.²⁰

Проф. И. Н. Винников дар тавзеҳи ҳамин нукта маҳсус таваққуф намуда, тахмин мекунад, ки аз вақти аз Афғонистон ба Осиёи Миёна омадани арабҳои авлоди шайбонӣ (яъне арабҳои сокини Қашқадарье — кишлоқҳои Қамашӣ, Ченав, Пӯлодӣ ва ғ.) бештар аз 200 сол гузаштааст. Таърихи авлоди санонӣ бошад (яъне арабҳои сокини районҳои Ғиждувон ва Вобқанди Бухоро) тақрибан 300 сол, ҳатто аз он ҳам зиёдтарро дар бар мегирад.²¹

Дар байни арабҳои кишлоқҳои Арабхона, Қамашӣ, Ченави вилояти Қашқадарье ривояте ҳаст, ки гӯё гузаштагони онҳоро аз Арабистон Амир Темур (асри XIV) бо зӯрӣ ронда оварда бошад. Ин ривоятро аз арабҳои райони Набӣ (Кони Мех), Самарқанд ва Катта-Кӯрғон ҳам шунавидан мумкин аст.²² Мувофиқи ҳамин ривоят, гӯё Темур аз боисе ба арабҳо адоват гирифта, хостааст, ки онҳоро ба востани хоки Осиёи Миёна ба Хитой бадарға кунад. Аммо пири насихатгари Темур—Мир Ҳайдар бо таваллову тазарруъ аз вай илтимос намудааст, ки аз гуноҳи онҳо гузарад. Гӯё ба хоҳири ҳамин пири худ Темур розигӣ додааст, ки арабҳои «гунаҳкор» дар атрофи Ҳисор ва Қаршӣ ҷойгир шаванд. Гӯё маҳз аз ҳамин районҳо минбаъд арабҳо ба ат-

рофи Самарқанд, Катта-Қўрғон ва Қони Мех пахн шудаанд²³. Ба ивази ин ғамхории Мир Ҳайдар арабҳо ба ғондан давлат ба номи «мирҳайдарӣ» хироҷ меодагӣ шудаанд²⁴.

Аз баёноти проф. И. Н. Винников маълум мешавад, ки ӯ ба истиноди ҳамин ривоятҳои халқӣ ба таври оммавӣ ба Афғонистон ва Осиёи Миёна оварда шудани арабҳо ба тохтутозҳои Темур вобаста менамояд²⁵.

Дар воқеъ, ин чандон ҳам беасос нест. Зеро, чи тавре ки маълум аст, аз як ҷо ба ҷои дигар рондани халқҳои қабиларо умуман ба усули давлатдорӣ ва режими мустабидонаи Темур хос буд. Зияда аз ин, агар ин ҳодиса бо номи Темур ягон андоза алоқамандие намендошт, имрӯз дар байни мардуми бисёр маҳалҳои арабнишини Осиёи Миёна дар бораи ӯ ривоятҳои гуногун низ боқӣ наменданд. Бо вучуди ин, С. Л. Волин, ки ба тадқиқи таърихи арабҳои Осиёи Миёна махсус шўғл кардааст, аз тарафи Темур ба Осиёи Миёна ронда оварда шудани арабҳо ба зери шубҳа мегирад. Назар ба далели вай, муаррихони Темур, ки ҳар як ҳодисаи ҷузъии салтанати ӯро ғавран қайд менамудаанд, чунин воқеаи муҳим, яъне оварда шудани арабҳо ҳаргиз ғаромӯш намекарданд²⁶.

Қисме аз арабҳои Осиёи Миёна худро аҷлоди ҳамон арабҳои истилогаре ҳисоб мекунанд, ки бори нахуст ба ин сарзамин омадаанд. Масалан, соқинони маҳаллаи Арабхонаи к. Бўзӣ ва гузари Арабхонаи назди Самарқанд тасдиқ менамоянд, ки гузаштагони онҳо гӯё «ҷилавдори» саркардаҳои араб будаанд. Ба ҳамин гуна нақлу ривоятҳо дар Бухоро ва шаҳрҳои дигар низ бархўрдан мумкин аст.

Агарчанде ин маълумотҳо характери ривояти доранд, лекин ба ҳақиқати таърихӣ то андозае муносибат доштанишон низ равшан аст.

Маълум аст, ки асрҳои VII—VIII, яъне ҳангоми аз тарафи арабҳо забт гардидани Осиёи Миёна, дар шаҳрҳои бузургтарини Мовароуннаҳр, аз ҷумла Бухорову Самарқанд, гарнизонҳои қалон-қалони онҳо нигоҳ дошта мешуданд²⁷. Назар ба навиштаҷоти Наршаҳӣ, дар Бухоро ба сарбозони араб қисми замини манзилгоҳҳои аҳолии маҳаллӣ гирифта дода шуда буд²⁸.

Минбаъд дар шаҳрҳои қалонтарини Осиёи Миёна арабҳо бо соқинони маҳаллӣ бо суръат омезиш ёфтани мегуянд. Назар ба нишонҳои баъзе муаррихони араб, ҳатто дар асри IX ҳам арабҳои воқии Фарғонаро аз аҳолии маҳаллӣ ба қалли фарқ қарда намешудааст. Аз ин рӯ тахмин қардан мумкин аст, ки арабҳои соқини Бухоро ва маҳалҳои наздики он, Самарқанд, Ленинободу Қонибодом ва баъзе шаҳрҳои дигар, ки ҳоло аз ҷиҳати урфу одат ва забон аз ҷиҳати ӯзбекон тамоман фарқ намекунанд, шояд аз аҷ-

додони ҳамон арабҳои бори нахуст ба Осиёи Миёна омадагӣ бошанд. Зимнан, ба араб будани онҳо танҳо номҳои топонимӣ (аз қабилҳои Арабхона, Арабон ва ғ.) шаҳодат медиҳанду бас.

Назар ба ақидаи С. Л. Волин, вазъият дар соҳили чапи Амударёе ранги дигар доштааст. Дар ин ҷо, махсусан дар музофотҳои Марв ва Балх, ки хеле бармаҳал забт шуда, тақъагоҳи асосии хуруҷҳои минбаъда ба маҳалҳои дигар гашта буд, арабҳои зиёде зиндагӣ мекардаанд ва онҳо гуё дар вақташ бо гурӯҳҳои зиёди авлодӣ—қабилавии худ кӯчида омада будаанд²⁹. Шубҳае нест, ки қисми зиёди ҳамин арабҳо дар тамоми асрҳои минбаъда ҳаёти кӯчманчигӣ ба сар бурдаанд.

Агар арабҳои мутавватин, яъне онҳое, ки дар шаҳрҳо ва маҳалҳои атрофи онҳо ҷойгир шуда буданд, ба зудӣ бо аҳолии маҳаллӣ омехта, забон ва урфу одати худро тадриҷан фаромӯш карда бошанд, пас арабҳои бодиянишин забон ва анъанаҳои миллии қадимаи худро қисман муддатҳои дуру дароз нигоҳ дошта омадаанд.

Аз ҳуҷҷатҳои овардаи С. Л. Волин маълум мешавад, ки як гурӯҳи қалони арабҳо байни Марв ва Омул (Чорҷӯи ҳозира, асри XI), дар музофоти Ашхободи имрӯза (асри XII) ва дар Афғонистон — дар музофоти Хулм (асри X), дар биёбонҳои Шибирғону Балх (асри X) кӯчманчигӣ мекардаанд. Ҳамин арабҳо дар қисми шимолии Афғонистон ва Осиёи Миёна ҳаёти бодиянишиниро дар асри XVI ва ибтидои асри XIX ҳам идома медиҳанд. Ҳамаи ин гувоҳӣ медиҳад, ки дар ҳақиқат қисми зиёди арабҳои Осиёи Миёна бо роҳи кӯчманчигӣ аз ҳамон маҳалҳои шимолии Афғонистон гузаштаанд. Вобаста ба ҳамин, зикри чунин навиштаҷоти Д. Н. Логофет ҷолиби диққат мебошад: «Дар айни замон (яъне соли 1911. — *Ғ. Ҷ.*) шумораи на чандон зиёди арабҳо дар бекитории Қабодиён, Шаҳрисабз, Хисор, Шеробод ва Чироқчӣ дучор меоянд. Вале агар ба харитаи ҷуғрофӣ диққат карда шавад, дидан мумкин аст, ки арабҳо, аз афташ, як вақтҳо бо роҳи Балх—Самарқанд кӯчонида оварда шудаанд»³⁰.

Чунон ки дар боло зикр намудем, С. Л. Волин бо номи Темур вобаста будани хатти ҳаракати арабҳои Осиёи Миёнаро ба зерҳои шубҳа мегузорад. Ба фикри С. Л. Волин, аз қисми шимолии Афғонистон ба Осиёи Миёна кӯчидани араби бисъере ба ҳодисае, ки баъд аз 100 соли вафоти Темур, дар соли 1513 рӯй дода буд, низ вобаста шуда метавонад³¹. Дар он вақт хонҳои узбек — Ҷонибек ва Убайдулло ҷойҳои пештар забткардаи худ — Хуросон ва Балхро тоза карда буданд. Ҷонибек — Султон қисми аҳолии Балх, Шибирғон ва Андхойро, яъне айнан ҳамон ҷойхоеро, ки арабҳо низ зин-

дагӣ дошанд, аз болои даръеи Аму ба қаламрави худ — музофоти Самарқанд ва Қармина кӯчонида меоварад.

Шубҳае нест, ки дар байни ин оммаи муҳочир арабҳо низ будаанд ва роҳи онҳо аз Қаршӣ ва Бухоро гузаштааст. Аз ҳуҷҷатҳои овардаи С. Л. Волин маълум мешавад, ки арабҳо дар водии Қашқадаръё, Бухоро, Самарқанд ҳанӯз дар нимаҳои асри XVI зиндагӣ ва кӯчманчигӣ карда, қисми зиёди онҳо ҳатто ба забони модарии худ гуфтугӯ мекардаанд.

Ба ин тарика, маълумотиҳои мавҷуда ба Осиёи Миёна омадани арабҳоро ба ду давра нисбат медиҳанд: қисми арабҳо баъди истило (асрҳои VII—VIII) абадан сокини сарзамини Осиёи Миёна шуда, ба зудӣ бо аҳолии маҳаллӣ омехтанд; қисми дигар бошанд (ҳатто қисми бештар) дар давоми асрҳои минбаъда бо роҳи сабабҳои гуногун тадричан аз районҳои шимолӣ Афғонистон ва баъзе музофотҳои Эрон ҳаракат карда омадаанд.

Ба ин аз рӯи шева ба ду гурӯҳи калон ҷудо шудани арабҳои тоҷикзабон, ки дар боло ишора кардем, низ шаҳодат медиҳад. Гурӯҳи аввал, яъне онҳое, ки дар давраи истило ва ё дар давоми асрҳои VII—XI омадаанд, ба фикри мо, ҳаёти муқимиро ихтиёр карда тадричан тоҷикзабон гардидаанд. Ин аст, ки имрӯз лаҳҷаҳои онҳо аз лаҳҷаҳои тоҷикони маҳаллӣ қариб ва ё тамоман фарқ намекунанд, ҳарчанд ки номҳои маҳал ва гузарҳои онҳо ба араб буданашон ишора менамоянд.

Гурӯҳи дигар, ки лаҳҷаҳои онҳо аз лаҳҷаҳои тоҷикони маҳаллӣ тафовутӣ ҷиддӣ доранд ба таври алоҳида омӯхта шудани онҳо мувофиқи мақсад доништа шуд, дар гузашта ба ҷумлаи арабҳои кӯчманчӣ тааллуқ доштаанд.

Дар акси ҳол нутқи тоҷикии онҳо ба мисли арабҳои гурӯҳи якум бо лаҳҷаҳои тоҷикони маҳаллӣ айният пайдо мекард. Ин арабҳо ҳарчанд ватани аслии гузаштагони худ ва роҳҳои ба Осиёи Миёна омадани худро равшан дар хотир надошта бошанд ҳам, гуногунфактӣ забони онҳо гувоҳи он аст, ки дар қабл, дар ҳақиқат, ба ҷумлаи кӯчманчиён ва ё нимкӯчманчиён нисбат дошта, дар марҳилаҳои мухталиф ба намоёндагони бисёр шеваҳои забони форсӣ-дарӣ дар Эрон Афғонистон ва тоҷикӣ дар Осиёи Миёна бевосита муносибатҳои иқтисодӣ сиёсӣ доштаанд.

Ба назари мо чунин мерасад, ки арабҳои тоҷикзабони доираи Қаршӣ ва Шаҳритӯз ҳам ба ҳамин гурӯҳи дуюм, яъне кӯчманчиён тааллуқ доранд. Аз ин рӯ, ба гумони мо таҳқиқи лаҳҷаҳои онҳо дар ҳалли баъзе масъалаи таърихи гузаштаи онҳо то андозае саҳме гузошта метавонад, чунки ташаккул ва инкишофи минбаъдаи шеваҳои арабҳои тоҷикзабон (инчунин ўзбекзабону туркманзабон) бо ҳатти ҳаракат ва таърихи зиндагии онҳо зич алоқаманд мебошад.

МАЪЛУМОТИ МУХТАСАРИ СТАТИСТИКӢ ВА ЭТНОГРАФИЯ

Ба мо муайян кардани шумораи пурраи арабҳои тоҷикзабони маҳалҳои тадқиқшаванда муяссар нагардид, зеро қисми бештари онҳо ҳоло ҳудро дар ҳуҷҷатҳои тоҷик (баъзан ўзбек) қайд кунонидаанд.

Аз рӯи ҳисоби даҳонӣ, ки бо имдоди кӯҳансолон гузаронида шуд, дар Арабхонаи Қаршӣ 175—200 хоҷагӣ, дар Қамашӣ 240—250 хоҷагӣ арабҳои зиндагӣ мекардаанд³². Назар ба маълумоти бошандагони Қамашӣ, арабҳои онҳо чӣ гуна ба ду табаа—табааи **хоҷагон** ва **мушқоқиён** нисбат доштаанд ва табааи хоҷагон чӣ гуна забони модарии худро бармаҳалтар фаромӯш карда будаанд. Бештари қамашигиҳо ҳудро аз авлоди шайбонӣ ҳисоб кунанд ҳам, шахсони худро аз авлоди қурайшӣ меномидагӣ махсусан аз байни табааи хоҷагон низ кам нестанд³³.

Дар Арабхонаи Қаршӣ тақсимои табаавӣ ба назар намерасад. Ҳама ҳудро аз авлоди «қурайшӣ» (ё қурайши барилуч) меноманд.

Шумораи умумии арабҳои тоҷикзабони ноҳияи Шаҳритуз тақрибан ба 450—500 хоҷагӣ мерасад. Арабҳои сокини райони Шаҳритуз нисбати қабилавӣ—авлодии худро равшан тасаввур карда наметавонанд. Бо вучуди ин шахсоне хастанд, ки ба авлоди қурайшӣ ҳошимӣ тааллуқ доштани гузаштагони худро ишорат менамоянд.

* * *

Дар гузашта арабҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, бошандагони маҳалҳои арабнишини атрофи Қаршӣ ва Шаҳритуз, монанди ҳамаи аҳолии ин сарзамин дар ҳолати феодалӣ—патриархалӣ умр ба сар мебуданд.

Чунон ки гуфта шуд, агар арабҳои шаҳрӣ абадан зиндагонии муқимиро ихтиёр карда, бо аҳолии маҳаллӣ ҳамрағб шуда бошанд, арабҳои кӯчманчӣ, сокинони атрофи Қаршӣ ва Шаҳритуз ҳам, аз афташ, аз ҷумлаи онҳоянд, ки муддатҳои дарозе ҳаёти бодиянишиниро давом додаанд. Ба ин шароити зиндагӣ ва касбу кори онҳо, ки аз чорводорӣ иборат буд, бештар водор менамуд. Дар Шаҳритуз ва Арабхонаи Қаршӣ ханӯз кӯҳнасолоне пайдо мешаванд, ки аз ҷое ба ҷое кӯчидани бобоёни худро дар ёд доранд. Вале тақозои рӯзгор дар ҳаёти онҳо ҳам бо мурури замон тағйирот ба амал овард: онҳо аз зиндагонии бодиянишинӣ тадриҷан ба ҳаёти нимкӯчманчию муқимӣ гузаштанд.

Қисме аз онҳо ҳатто зиндагонии шаҳрои ихтиёр карда, ҳаёти аҳолии шаҳрхоро меафзуданд. О. А. Сухарева вообаста ба тараққи гузаштаи шаҳри Қаршӣ чунин менави-

сад: «Арабҳо дар яке аз ҳафт гузарҳои аҳолинишини назди шаҳр иқомат доштаанд (Муаллиф, ба фикри мо, ҳамон маҳаллаи Арабхона ё Парғозаи назди Қарширо дар назар дорад. — *Ғ. Ҷ.*). Аз афташ, арабҳои гузари мазкур аз рӯи баромади худ бо арабҳои қишлоқии вилояти Қарши алоқаманд будаанд. Ба шаҳр ва ё назди шаҳр кӯчида омадани онҳо, бегуфтугӯ, аз тараққиёти муҳимми ҳаёти ҷамъияти феодалӣ шаҳодат дода, процесси ҷудошавии ҳунармандию савдуро аз хоҷагии қишлоқ ва аз ҳисоби қишлоқ афзудани шумораи аҳолии шаҳрро инъикос менамояд»³⁴.

Баъд аз ғалабаи Революцияи Социалистии Октябр арабҳои тоҷикзабони атрофи Қарши ва Шаҳритуз, мисли дигар халқҳои Осиёи Миёна, бо тазӣ ба тарзи нави зиндагонии социалистӣ гузаштанд. Аз байни арабҳои сокини Шаҳритуз, махсусан аз қишлоқи Айвач, муборизони фаъоли роҳи социализм сабзиданд.

Дар шароити ҳозира чи арабҳои доираи Қарши ва чи Шаҳритуз дар қолхозу совхозҳо муттаҳид шудаанд. Арабҳои Қарши мисли пештара ҳанӯз ҳам дар чорводорӣ ва қароқўлипарварӣ машҳур буда, оғишта-оғишта соҳаи пахтакорӣ ва боғдориро низ касб карда истодаанд. Арабҳои Шаҳритуз ҳам бо пахтакорӣ ва чорвопарварӣ машғуланд.

Ҳокимияти Советӣ ба мисли дигар аҳолии Осиёи Миёна арабҳоро низ аз банди бесаводию дараҷаи пасти маданият бадар овард. Ҳоло дар маҳалҳои арабнишини атрофи Қарши ва Шаҳритуз чандин мактабҳои миёна ва миёнаи нопура қор мекунанд. Аз ҷумла, дар Арабхона мактаби 8-сола (таълим ба забони тоҷикӣ), дар Қамашӣ мактаби 10-сола (таълим ба забони ўзбекӣ) мавҷуданд. Фарзандони арабҳои сокини Шаҳритуз ҳам ба забони тоҷикӣ таълим мегиранд.

Ҳаёти хуррам ва маданияти пуршукӯҳи социалистӣ беш аз пеш маҳалҳои арабнишинро низ ба оғуши худ қашида, осори урфу одатҳои кӯҳнаро тадриҷан аз байн рабуда истодааст.

ТРАНСКРИПЦИЯ ВА АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ*

Барои айнан акс намудани хусусиятҳои овозии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршию Шаҳритуз илова ба графикаи забони тоҷикӣ боз чандто аломатҳои шартӣ дигар қабул кардем, ки қисме аз онҳо дар асарҳои В. С. Расторгуе-

---

* Ба сабаби маҳдуд будани имконияти техникаи матбаа мо вариантҳои фонемаҳои у, о, а ва ў-ро мувофиқи аломати дилхоҳ дода натавонистем.

а, Р. Л. Неменова, Л. В. Успенская ва шевашиносони ди-
ар истифода шудаанд. Аз ҷумла:

- 7 — барои ифодаи садоноки қатори омехта, ки дар забони адабӣ бо аломати **ӯ** ишора мешавад. Ҳамчун: рӯз—руз, дӯх—дӯхт ва ғайра.
- 8 — барои ифодаи фонемаи қатори қафо ва ғайрилабӣ, ки асосан бо фонемаи таърихан кӯтоҳи у ва гоҳ бо овозҳои ноустувори **и**, **а** мувофиқат менамояд (дар лаҳҷаҳои Шаҳритуз): ғъл-гул, дъзд-дузд, дъс-даст, бъши-бишин ва ғ.
- 9 — барои ифодаи фонемаи реликтии таърихан дарози у (дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ): хӯнин-хунин, хӯби-хубӣ,
- 10 — барои ифодаи фонемаи реликтивии таърихан дароз, ки асосан дар ҳиҷои кушодаи беадада зоҳир мегардад: шйша, хйра.
- 11 — барои ифодаи ҳамсадои нӯғизабонии шавшувдор, ки тарзи талаффузаш ба овози **ث** -и забони арабӣ (ث), **th** (θ) - и забони англисӣ (think) монанд аст: мустафо, масалан, se ва ғ.
- 12 — барои ифодаи ҳамсадои нӯғизабонии чарангдор, ки тарзи талаффузаш ба овозҳои **ذ** -и забони арабӣ (ذ), **th** -и забони англисӣ (that) монанд мебошад: замин, зад, гузашт, hozир ва ғ.
- 13 — барои ифодаи ҳамсадоҳои чарангдору бечаранги ҳалқӣ, ки хоси забони арабӣ мебошанд: **ع** илм, хотам ва ғ.
- 14 — барои ифодаи яке аз вариантҳои хеле кушоди овози **о**, ки ба садоноки **а**-и забони форсӣ (kā) ва **о**-и забони арабӣ (ا) монанд аст: кār, кāсон ва ғ.
- 15 — барои ифодаи яке аз вариантҳои овози **а**, ки дар ҳиҷоҳои кушодаи беадада заданок дар лаҳҷаҳои арабҳои Шаҳритуз гоҳ ба назар мерасад: за:мйн, карда:гӣ ва ғ.
- 16 — барои ифодаи варианти ихтисорёфтаи фонемаи **а** дар лаҳҷаҳои Қаршӣ: омардәгӣ.

Ихтисороти номи маҳал

- А — Арабхона
А — Айваҷ
А — Қ — Арабхонаи Қаршӣ
А — Н — Арабхонаи Навоӣ
Л — Қ — Ленинободу Конибодом
Қ — Қамашӣ
Ш — Шаҳритуз
Ч — Ҷенав

ФОНЕТИКА

САДОНОКҲО (ВОКАЛИЗМ)

Ҳар ду гурӯҳи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дорои 8 фонемаи садонок мебошанд. Чунончи: 1) Дар атрофи Қаршӣ: и, ӣ, е, а, ў, у, ӯ, о 2) Дар Шахритуз: и, ӣ, е, а, ў, у, ь, о.

Садонокҳои забони тоҷикиро аз рӯи хусусиятҳои микдориашон бештар ба ду гурӯҳ—ба гурӯҳҳои устувору ноустувор ҷудо мекунанд.¹ Ба фикри мо чунин таснифот роҷеъ ба забони адабӣ-нормативӣ ва қисман шеваҳои тоҷикӣ (масалан, шеваҳои шимолӣ) мақбул бошад ҳам, вале ба табиати овозҳои садоноки лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон чандон мувофиқ намеояд.

Ин аст, ки мо овозҳои садоноки лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабонро вобаста ба хусусияти микдориашон ба се гурӯҳ ҷудо мекунем. Чунончи: а) овозҳои устувор: ӣ, ӯ, о; б) овозҳои нисбатан устувор: ў, е, в) овозҳои ноустувор: и, у, ь, а.

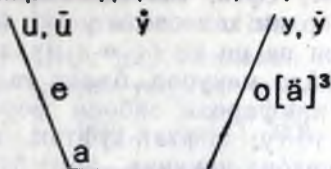
Ифодаи дарозӣ дар системаи вокализми лаҳҷаҳои мазкур моҳияти фонологӣ (маънотағйирдиҳӣ) надошта, балки фақат аз ду ҷиҳат ба назар гирифта мешавад: а) аз нуқтаи назари анъанавӣ (реликтивӣ); б) аз нуқтаи назари шароитҳои фонетикӣ (позиционӣ). Дар хусуси ҳар кадом дар мавридаш муҳокима меронем.

Ғайр аз садонокҳои содда (монофтонгҳо) дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон чор дифтонг (садонокҳои ҷуфт) мавҷуданд. Аз ҷумла: ау, оу, еу, ей.² Аз инҳо барои лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабони Шахритуз намудҳои ау ва оу хос мебошанд.

Азбаски тартиб ва хусусиятҳои сифатии микдории садонокҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ аз Шах-

онтуз то андозае фарқ мекунад, бинобар он мо онҳоро ба таври ҷудогона тасвир менамоем.

САДОНОҚҲОИ ЛАҲҶАҲОИ АРАБҲОИ ҚАРШӢ

Фонемаҳои *й* ва *ӯ* мисли шеваҳои гуруҳи Ленинободу Қонибодом⁶ ва Бухоро⁵, дар лаҳҷаҳои арабҳои атрофи Қарши ҳам асосан реликтивӣ, яъне осори анъанаи таърихӣ ба шумор мераванд. Аз ин ҷост, ки садонокҳои *ӯ* ниҳоят камистеъмол буда, воқеияти он бар акси фонемаи *у* махсусан дар як шароити фонетикӣ, дар ҳиҷои кушодаи беада, зоҳир мешавад. Чунончи, муқоиса мекунем: нӯрӣ (нурии маъданӣ) ё шӯтӯр, сӯрӣ ё кӯчӯк, дӯрӣ ё гӯҷо ва монанди онҳо.

Зиёда аз ин, мавҷудияти фонемаи *ӯ* дар ҳиҷои бастан заданок низ ҳис карда мешавад. Аммо шумораи чунин калимаҳо аз сето бештар қайд нагардид, ки дар онҳо ҳам фонемаи *ӯ* таърихан дароз аст: нур (نور), дур (دور), нохун (ناخون).

Доираи истеъмоли фонемаи *й* назар ба *ӯ* андаке васеътар мебошад ва он дар лаҳҷаи Арабхонаи Қарши махсусан зиёдтар мушоҳида мешавад.

Фонемаи *й* хусусияти сифатӣ ва микдории худро бештар дар калимаҳои ду ё сеҳиҷогӣ нигоҳ дошта, маҳз дар ҳиҷои кушодаи беада ва гоҳо заданок бо овози таърихан дарозии мувофиқат менамояд. Масалан: шӣша, нобӣно, кӣна, сӣна, зӣра, хӣра, шӣра, тӣра, дӣна⁶.

Дар калимаҳои якҳиҷогӣ (аз қабилӣ пир, шир, тир) дароз будани фонемаи *й*-ро фарқ кардан мушқил аст, балки талаффузи он дар чунин шароити фонетикӣ аз *и*—*и* кӯтоҳ фарқе надорад. Аммо ҳамин ки ба калимаҳои мазкур ҳиҷоҳои дигар илова шуданд, фонемаи *й* зуд маълум мегардад: пӣрӣ, тӣрӣ ва ғ.

Фонемаи *у* сифатан дар баъзе шароитҳои фонетикӣ бо забони адабӣ мувофиқат мекунад. Масалан, он дар ҳиҷои кушодаи беада, дар байни ҳамсадоҳои гуногун ихтисор шавад ҳам, аммо, чун дар лаҳҷаҳои Мастҷоҳ, характери ҳиҷо-созии худро тамоман гум намекунад:⁷ пӯтун—бутун, кӯчук—кучук, мӯсофир—мусофир, сӯтум—сутун, тӯруш—туруш, гӯҷо—кучо.

Фонемаи у аз байни лаҳчаҳои атрофи Қаршӣ махсусан дар Арабхона дорои варианти дигаре низ мебошад: он, қатъи назар аз ҷои талаффуз ва характери овозҳои ҳамсадо, сифатан хеле тағйир ёфта, то ба дараҷаи бардошти миёна наздик меояд; дар ин ҳол овози у гӯё ба фонемаи о наздик мешавад. Вале он на ин ки бо о-и муқаррарии забони тоҷикӣ мувофиқат пайдо мекунад, балки талаффузи он фонемаи ноустувори о-и нимфароҳи забони форсиро ба хотир меорад⁸. Чунончи: то-ту, хофтан-хуфтан, қошт-кушт, тоф-гуф, дохтар-духтар, меқона-мекунад, бӯрд-бурд, гофт-гуфт ва ғ.

Ба ҳамин монанд тобиши фонемаи у аз шеваҳои тоҷикӣ дар лаҳҷаи Воруҳ қайд шудааст⁹. Аммо он дар Воруҳ асосан дар ҳолатҳои маълум ва маҳдуд, масалан, пеш аз ҳамсадохои сонантии р, л (морт-мурд, пол-пул, пор-пур) мушоҳида шуда бошад, дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ, баръакс, дар ҳамаи шароитҳои фонетикӣ ба назар мерасад.

Чунин варианти фонемаи у хоси гуфтугӯи калонсолон, хусусан занони бесавод буда, шакли асосии он бештар дар нутқи ҷавонон ва саводнокҳо дучор меояд.

Фонемаи и, ҳамчун дар забони адабӣ, дар ҳиҷои кушодаи беада иҳтисор мешавад: ф^нр^неб—фиреб, б^нр^нинч—биринч, л^нш^нак—пишак. Зиёда аз ин, фонемаи и пас аз ҳамсадохои ҷудогона, аз ҷумла овозҳои б, п, к, баъзан характери ҳиҷосозии худро суст карда, воқеияти он қариб зоҳир намешавад: бс<бист, бсйор<бисъёр, псар<писар, кроу<кирав ва ғайра.

Фонемаи и пас аз ҳамсадои пасизабонии г ба қафо меравад ва, бар акси дигар шеваҳои тоҷикӣ, фақат дар ҳамин лаҳза сифатан ба ы-и забони русӣ ҳамранг мегардад: гыриф<гирифт.¹⁰

Тобиши ниҳоят васеи фонемаи и бештар дар лаҳҷаи Арабхона ба назар мерасад. Дар ин ҳол он сифатан аз дараҷаи бардошти боло то ба бардошти мобайни забон тағйир ёфта, ба садоноки нимфароҳи е иваз мешавад. Вале дар нутқи намояндагони лаҳҷа ин ҳолатҳо ҳамеша риоя намешаванд, балки ҳамаи калимаҳои қайдгардида бо варианти аслии фонемаи и низ талаффуз мешаванд. Ин ҳодиса дар мавридҳои зерин қайд гардид:

1. дар охири калима, дар ҳиҷои кушодаи заданок: сандалӣ//сандалé, кé//кí, ҳозирангí//ҳозирангé, сўзанí//сўзанé, омардагí//омардагé, рафтагí//рафтагé.

2. дар ҳиҷои бастаи заданок: маҷíт//маҷét, хўрҷíн//хурҷén, чойнíк//чойнék.

3. дар аввали калима, дар ҳиҷоҳои кушода ва бастаи беада: зинхона//зенхоне, бийор//бейор, китоб//кетóп.

Фонемаи ў ҳамчун дар шеваҳои Ленинободу Қонибодом, хусусияти дифтонгӣ надошта бошад ҳам¹¹, аз ҷиҳати доираи

истеъмол бештар мақом дорад. Зиёда аз ин, фонемаи **ӯ** дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ хеле фарох буда, аз ҷиҳати бардошти забон тақрибан бо фонемаи **о** (қатори қафо) мутаносиб меистад.

Ин фонема, чунон ки маълум аст, давоми инкишофи овози вои маҷхул (**о**) буда, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам, ки як ҷузъи забони умумитоҷикӣ, фаровон истеъмол мешавад: рӯз (**روز**), гӯш (**گوش**), зӯр (**زور**), дӯз (**دوز**) ва ғ.

Ғайр аз ин, фонемаи **ӯ** дар шароитҳои гуногуни фонетикӣ дар ҷои овозҳои дигар ҳам мушоҳида мешавад. Чунончи:

1) Дар ҷои фонемаи **о**: а) пеш аз ҳамсадоҳои димоғии **м**, **н**; дӯмот < домод, рӯн < рон (рони пой), нӯн < нон, нӯм < ном, барӯм < бароям, занӯн < занон, нишӯн < нишон, б) пеш аз ҳамсадоҳои нугизабонӣ; хӯри < хорӣ (ҳақорат), фирӯр < фирор, амбӯр < анбор, абӯзи < оббозӣ, тӯза < тоза, хӯскор < хосткор, бӯли < болон, калхӯс < колхоз, рӯл < рол, зардӯли < зардолу ва ғ.

2) Дар ҷои фонемаи **у**, ки ин дар байни ҳамсадоҳои гуногун рӯй медиҳад: мӯрд < мурд, хӯрҷён < хурчин, гӯишт < гӯзашт < гузашт, маълӯм < маълум, тӯрш < турш, тарбӯз < тарбуз, харбӯза < харбуза, сӯфа < суфа, кабӯд < кабуд¹². Баъзан дар ҷои фонемаи таърихан дарози **ӯ** талаффуз шудани овози **у** низ қайд гардид: дӯр < дур, нӯри < нури, сӯрат < сурат.

Дар асоси ҳамин равиш ҳатто калимаҳои иқтибосшудаи русӣ ва ўзбекӣ ҳам, ки дар таркиби худ овози **у** доранд, бо фонемаи **ӯ** талаффуз мешаванд. Чунончи: сӯт < (р. суд), мӯзика < музика (р), темӯр (ўзб), тӯппа < (ўзб. туппа), йӯрт < йурт (ўзб.), Тӯрдивой < Турдибой (ўзб.) ва м. инҳо.

3) Фонемаи **ӯ** дар лаҳҷаи Арабҳои Қаршӣ гоҳо ба ивази садоҳои қатори пеш ва фароҳи **а** низ омада метавонад, ки ин ҳодиса танҳо дар бандаконишинҳо ва бандаки феълҳои шахси яқум ба назар расид: сейӯш < сеяш, саҳабӯш < соҳабаш, худӯм < худам, екунӯм < мекунам, гардӯм < гардам ва ғ.

Воқеан, ин ҳодиса тасодуфи забонӣ набуда, балки дар асоси қонуни мавҷудани фонетикӣ сурат ёфтааст. Чунон ки дар бобҳои минбаъда хоҷем дид, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бандаконишинҳои -ум, -ут, -уш ва бандаки феълҳои -ум (шахси яқум) мавҷуд мебошанд. Азбаски дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ мувофиқати **ӯ** бо **у** ҳамчун қонуни фонетикӣ ҷой дорад (зикараш дар боло рафт), гумон меравад, ки фонемаи **ӯ** низ дар ҳолатҳои мазкур маҳз бо ҳамин роҳ, бо қолаби **а** → **у** → **ӯ** пайдо шудааст.

4) Ниҳоят, садоҳои **ӯ**, ҳамчун дар гуруҳи шеваҳои Ленин-

ободу Конибодом¹³ ва Шахритуз¹⁴, аз таркиби овозҳои ав ба вучуд меояд. Фарқ аз маҳалҳои мазкур дар он аст, ки дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ фонемаи *ӯ* дар ин бобат ҳам доираи васеътари истеъмоли дорад. Чунончи: дӯр < давр, рӯған < равған, ўлот < авлот, сӯр < савор, читӯ < чӣ тавр, мерӯт < меравад, шӯм < шавам, рӯм < равам ва м. инҳо.

Фонемаи *ӯ* дар ҳиҷои кушодаи беада баъзан ба қафо ҳаракат мекунад ва сифатан тағйир ёфта, дар талаффуз ҳамчун овози о ба гӯш мерасад: госпан < гӯсфанд, коне < кӯна, госоле < гӯсола, тоғри < тӯғрӣ. Ин хусусияти фонемаи *ӯ* ҳам фақат дар лаҳҷаи Арабхона мушоҳида гардид.

Фонемаи е бо хусусиятҳои микдорӣ ва сифатии худ аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ фарқи кам дорад. Бо вучуди ин, фонемаи *е* дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ нисбатан ноустувор мебошад. Масалан, он гоҳо тобиши танг гирифта, бо фонемаи кӯтоҳи бардошти боло *и* мувофиқат пайдо менамояд. Ин ҳолати фонемаи *е* асосан пеш аз ҳамсадоҳои бечаранг ва гоҳо чарангдор рӯй медиҳад: хиш < хеш, ниш < неш, гурихт < гурехт, нис < нест, хиҷ < хеч, ти < дех, хизум < хезум, дивоне // дивона < девона ва ҳоказо.

Фонемаи е дар лаҳҷаи Қамашӣ дар байни ҳамсадоҳои лабӣ ва ё лабию пешизабонӣ аксаран ихтисор мешавад ё худ бо роҳи ассимиляция баъзан ба садонокҳои *и*, *у* мегузарад. Ин, ба назари мо, ба хусусияти тарканда будани ҳамсадоҳои лабӣ алоқаманд аст. Чунончи: мрӯт < меравад, мбет < мебиёед, мбром < мебароям, пш < пеш, ммонат < менаонад ва м. инҳо¹⁵.

Фонемаи а бо баъзе хусусиятҳои сифатиаш дар байни лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ фарқ мекунад. Чунончи, дар Арабхона ин фонема андаке танг буда, аз ҷиҳати бардошти забон ба *а*—и лаҳҷаҳои ҷанубӣ наздикӣ дорад. Аммо дар Қамашӣ баръакс, он кушодтар буда, чун дар шеваҳои шимолӣ ба тағйироти фонетикӣ камтар дучор мегардад.

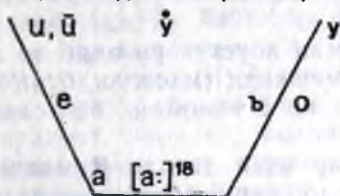
Инак, баъзе хусусиятҳои хоси фонемаи *а* дар лаҳҷаи Арабхона аз инҳо иборат аст: дар байни ҳамсадоҳои гуногун ҳам дар ҳиҷои кушодаи беада ва ҳам заданок ба пеш ҳаракат мекунад ва сифати худро тағйир медиҳад.¹⁶ Чунин ҳолати фонемаи *а* дар лаҳҷаи Қамашӣ ниҳоят кам мушоҳида мешавад: бачагё < бачагӣ, задэгӣ < задагӣ, хурдәги // ё < хӯрдагӣ, харидәгё < харидагӣ, дәст < даст, сәфет < сафед, кәбут < кабуъ, рәчав < Раҷаб ва ғ.

Фонемаи *а*, қатъи назар аз шароитҳои гуногуни фонетикӣ, бо садонокҳои бардошти мобайни *е* мувофиқат пайдо менамояд. Аз ҷумла: а) дар ҳиҷои бастан заданок, пеш аз ҳамсадои миёназабонии *й*: гейр < ғайр, дейро < даръё, зейл <

зайл, сейл < сайл; б) дар охири калима: кўрпаче < кўрпача, хафе < хафа, кўне < кўҳна, хāне < хона, баче < бача, алде < алда, инче < инча, рафте < рафта, фамиде < фаҳмида ва ғ.

Фонемаи о бо ду навъ тобиши фонематикӣ истеъмом мешавад: аввалан, он ҳамчун садоноки лабии қатори қафо ва нимфарох тақрибан дар ҳамаи лаҳҷаҳои Қаршӣ мушоҳида мегардад. Ин варианти асосии фонемаи о буда, зимнан бо забони адабӣ ва шеваҳои шимолӣ мувофиқат мекунад. Сониян, он дар нутқи баъзе одамони калонсол дар лаҳҷаи Арабхона гоҳо хеле фарох талаффуз шуда, хусусияти лабии худро сустрар мекунад ва дар ин ҳол аз ҷиҳати оҳанг ва вазъияти забону лабҳо ба овози а-и забони форсӣ¹⁷ монанд мешавад. Чунончи: кār-кор, муāмала//муāмале-муомила, кāла//қāле-қола, лāчак-лочак, пīрāр-перор, лебāс-либос, мāl-мол, кāsāн-Қосон ва ғ.

САДОНОКҲОИ ЛАҲҶАИ АРАБҲОИ ШАҲРИТУЗ

Фонемаи ь дар Шаҳритуз асосан бо овози таърихан кӯтоҳи у мувофиқат кунад ҳам, ба мисли шеваҳои гуруҳи Кӯлоб мақоми васеъ надорад¹⁹. Он бештар хоси гуфтугӯи калонсолон буда, махсусан ҳангоми тез гап задан ба гуш мерасад. Чунончи: кърта < курта, Пардагъл < Пардагул, Қърбоншоҳ < Курбоншоҳ, қйян < қуян (харгӯш), дъшман < душман, мърғ < мурғ ва ғ.

Дар баъзе мавридҳо фонемаи ь дар ҷои садонокҳои и, е, а ва ū низ пайдо мешавад: бъшин < бишин, къдом < кадом, тъшна < ташна, пъш < пеш, бъс < бист, гъсан < гӯсфанд.

Фонемаҳои и, й, е, ū, а, у, о дар бисёр бобатҳо бо лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ мутобиқат менамоянд. Бо вучуди ин, баъзе аз онҳо вобаста ба шароитҳои фонетикӣ ва характери гуфтугӯи маҳал хусусият ва тобишҳои ҷудогона пайдо кардаанд.

Фонемаи а гоҳо дар ҳиҷоҳои кушодаи заданок ва беада микдоран тағйир ёфта меистад ва ба ин васила дар як шароити фонетикӣ ду навъ тобиши акси якдигарро ифода менамояд: аз як тараф, баъзан кашишдор ва фарох талаффуз

ёфта, хусусияти хос пайдо кунад, аз тарафи дигар, айнан дар ҳамин вазъият кӯтоҳ талаффуз шуда, чунон ки дар забони адаби ва умумигуфтугӯй дида мешавад, ҳолати муқаррарӣ худро нигоҳ медорад. Чунончи: пӯрсида:ғӣ ё пӯрсида:ғӣ, хонда:ғӣ ё хондағӣ, а:дӣр ё адӣр, ша:рӣф ё шарӣф, на:қӣт ё нақл ва ғ.

Бояд гуфт, ки дар ҳолати аввал фонемаи а бо садоноки а-и дарози забони ўзбекӣ (а:) хеле наздик аст. Чунончи. арик (чӯй), сариқ (зард), али (Алӣ) ва ғ.²⁰ Чунин тобиши фонемаи а аз шеваҳои тоҷикӣ дар лаҳҷаи Қамишқӯрғон низ нишоч дода шуда, он ҳамчун таъсири бевоситаи забони ўзбекӣ маънидод карда шудааст.²¹

Фонемаи а дар лаҳҷаҳои тоҷикзабони Шаҳритуз боз дар байни ҳамсадоҳои пешизабонии д-р ё т-р хеле ихтисор шуда, тақрибан бо нуль баробар мегардад: дромад < даромад, тӯшит < тарошид.

Фонемаи у дар лаҳҷаҳои арабҳои Шаҳритуз асосан дар ҳоли садоноки таърихан дарози у истеъмоли мешавад: сурат (صورت), дур (دور), зуд (زود) ва ғ. Дар дигар мавридҳо он ё бо фонемаи ноустувори акиб ва ғайрилабии т мувоҷиҳ фармуда мешавад (масалан, бур//бӯр, шӯт//шуд, пӯл//пул, мӯрд//мурд) ва ё тамоман ба садонокҳои дигар иваз меёбад.²

Фонемаи е бар акси лаҳҷаи Қамашӣ дар байни ҳамсадоҳои лаби ва лаби-пешизабонӣ ниҳоят кам ихтисор мешавад: мдот < меод.

Фонемаи ў дар лаҳҷаҳои Шаҳритуз чандон серистеъмоли намебошад. Дар бисёр мавридҳо баробар истифода шудани овозҳои ў ва у дар ин ё он калима ба назар мерасад: руз//рӯз, гуш//гӯш, ру//рӯ, читу//читӯ, ҳамту//хамтӯ ва ғ.

Баъзе ҳолатҳои инкишофи ҳозираи садонокҳо

Аз нуқтаи назари тараққиёти тадриҷӣ системаи садонокҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо ҳатти анъанавии таърихӣ умуман мусоидат менамояд. Ҳашт фонемаи садоноки забони тоҷикӣ-форсии миёна, ки дар давраи форсии нав бо ҳамон миқдор инкишоф ёфтаанд, ҳоло дар ҳар ду ғуруҳи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон низ истеъмоли мешаванд. Аммо ин мувофиқати таърихӣ фақат дар шумораи умумии садонокҳо буда, чи тавре ки аз баёноти боло мебинем, аз ҷиҳати таркиб байни лаҳҷаҳои Қаршӣ ва Шаҳритуз тафовут ба назар мерасад.

Масалан, дар Қаршӣ системаи садонокҳо ба мисли шеваҳои Ленинободу Қонибодом асосан бо ҳатти муайян ва

ФОРС. ҚАДИМ   ФОРС. МИЁНА   ЛАҲҶ. ҚАРШӢ

а	—	а	—	а
ā	—	ā	—	о
ī	—	ī	—	и
ī	—	ī	—	ӣ
u	—	u	—	у
ū	—	ū	—	ӯ
ai	—	ē	—	е
au	—	ō	—	ӯ

як андоза нигоҳ доштани хусусиятҳои микдории худ (дарозию кӯтоҳӣ, и, ӣ ё у, ӯ) таракки кардаанд.

Овозҳои садоноки лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қарширо асосан давоми инкишофи садонокҳои забони форсии миёна ё нав (классикӣ) ҳисоб кардан мумкин мебошад, ки онро дар схемаи ин зайл нишон додан мумкин аст²³.

Аммо дар лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз, баръакси Қарши, фонемаҳои алоҳида бо тамоили хос ва аз хати муайяни таърихи то андозае ҷудо инкишоф ёфтаанд. Масалан, у-и таърихан кӯтоҳ тадричан муस्ताқилияти худро гум карда, дар бештарин ҳолатҳо бо фонемаи сифатан нави ӯ мувофиқат пайдо кардааст. Баръакс, садоноки таърихан дарозии ӯ бо мурури замон хусусияти микдории (дарозӣ) худро суст карда, бо у-и кӯтоҳ омезиш ёфтааст.

Схемаи умумии мувофиқати таърихи дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз ба ин тарика аст.

ФОРС. ҚАДИМ   ФОРС. МИЁНА   ЛАҲҶ. АРАБ. ШАҲРИТУЗ

а	—	а	—	а
ā	—	ā	—	о
ī	—	ī	—	и
ī	—	ī	—	ӣ
u	—	u	—	ӯ
ū	—	ū	—	у
ai	—	ē	—	е
au	—	ō	—	ӯ

Бо вучуди ин, схемаҳои мазкур бо ҳолати имрӯзаи инкишофи садонокҳои чи Қаршӣ ва чи Шаҳритуз пурра мутобиқат намекунад, балки онҳо фақат инъикоси таърихӣ таракқиёти он садонокҳоянд. Дар айни замон мо дар равиши системаи садонокҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон баъзе тамоюлоти дигарро низ мушоҳида менамоем.

Дар нутқ вобаста ба шароитҳои фонетикӣ ин ё он фонема, чунон ки аз характеристикаи онҳо дидем, вариантҳои нав пайдо мекунад ва ё бо дигаре иваз мешавад. Махсусан торафт суст гардидани тафовутҳои миқдории садонокҳои чуфти и—й, у—ӯ ва, албатта, омехташавии тадриҷии онҳо бештар ба назар мерасад. Баъзан дар ҷои садонокҳои таърихан дароз на фақат чуфтҳои кӯтоҳи онҳо вонамехӯранд, балки тамоми фонемаҳои сифатан нав дучор меоянд. Масалан, дар лаҳҷаи Шаҳритуз мавридҳои мешавад, ки ба ҷои фонемаи таърихан дарози $\bar{u}$ садонокӣ ғайрилабии қатори акиб $\bar{t}$ талаффуз мегардад. Ҳамчун: бӯд < буд, дӯр < дӯр, пӯл < пӯл, пӯр < пӯр ва ғ. Лекин ин гузариш ба назари мо, гузариши ғайрӣ ва яқини якборагӣ набуда, балки ба воситаи звенои мобайнӣ сурат гирифтааст. Зотан, суст шудани хусусияти миқдории фонемаи таърихан дарози $\bar{u}$ ва бо у-и кӯтоҳ баробар шуда мондани он дар лаҳҷаи Шаҳритуз ба ин шароит замина пайдо кардааст. Ин процессро бо схемаи зерин ифода кардан мумкин аст: $\bar{u} \rightarrow u \rightarrow \bar{t}$.

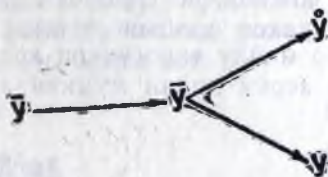
Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ ҳарчанд овозҳои $\bar{u}$ ва у ҳамчун фонемаҳои алоҳида воқеъ бошанд ҳам, равиш ва инкишофи ҳозираи онҳо аз хатти анъанавии таърихӣ як андоза дур шуда истодааст. Чунончи, ҳоло дар лаҳҷаҳои Қаршӣ се навъ тамоили хоси фонемаи таърихан дарози $\bar{u}$ ба назар мерасад:

1) Чунон ки қайд гардид, ҳамчун фонемаи реликтивӣ барои ифодаи овози таърихан дарози $\bar{u}$ истеъмоли мешавад: нӯр, нӯри, сӯрат, дӯр, ноҳун ва монанди инҳо.

2) Ба таври мувозӣ айнан дар ҳамин калимаҳо ва дар ҳамин шароитҳои фонетикӣ дар ҷои $\bar{u}$ садонокӣ $\bar{u}$ (воқи маҷҳул) низ талаффуз мешавад, яъне зимнан гузариши тадриҷии $\bar{u}$ ба $\bar{u}$ мушоҳида мешавад. Чунончи: хӯш//хӯш, дӯр//дӯр, нӯри//нӯри, сӯрат//сӯрат ва ғ.

3) Процесси омехташавии фонемаи $\bar{u}$ бо у-и кӯтоҳ низ давом карда истодааст: дар аксари мавридҳо (ба ҷуз калимаҳои дар боло зикршуда) дар талаффузи ин ду фонема ҳудуд гузоштан мушкил аст, яъне дар он ҷое, ки мебоист калима бо садонокӣ дароз талаффуз шавад, баръакс, овози кӯтоҳ шунида мешавад. Масалан: буд (таърихан—бӯд بود); зуд (таърихан—зӯд زود); ангур (таърихан—ангӯр انگور); луд (таърихан дӯд— دود) ва ғ.

Ба ин тарика, агар вазъияти имрӯзаи инкишофи фонемаи $\bar{y}$ -и лаҳҷаҳои Қарширо дар схема нишон диҳем, ҳолати зеринро мегирад:

Ҷуфти фонемаҳои дарози « $\bar{y}$ », кӯтоҳи « y » чи дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони доираи Қаршӣ ва чи Шаҳритуз ҳамчун давоми инкишофи овозҳои таърихан дарозу кӯтоҳ мавқеъ доранд. Вале, чунон ки фактҳо гувоҳӣ медиҳанд, дар Шаҳритуз нисбат ба Қаршӣ доираи тафовутҳои микдории фонемаҳои $\bar{y}$ ва y торафт маҳдуд шуда истодааст. Масалан, чунин факт аён гардид, ки дар процесси нутқ ба ғайр аз як чанд калимаи ҷудогона (аз кабили сйна, зйра, нобино), ҳамаи калимаҳои, ки дар онҳо овози таърихан дарози $\bar{y}$ воқеъ аст, бештар ду хел талаффуз мешаванд: **шйша//ш"ша**, **кйна//к"на**, **хйра//х"ра**, **тйра//т"ра** ва ғ.

Ин ҳолат, албатта, дар лаҳҷаҳои Қаршӣ ба назар нарасид. Аммо дар калимаҳои якҷиғогӣ бошад, ҳам дар Қаршӣ ва ҳам дар Шаҳритуз комилан ба **и**—и кӯтоҳ мувофиқат пайдо кардани фонемаи $\bar{y}$ ба назар мерасад. Чунончи: **тйр** (ба ҷои тйр تير), **шйр** (ба ҷои шйр شير), **пйр** (ба ҷои пйр پير — پير) ва ҳоказо²⁴. Ба фикри мо, маҳз ҳамин равишҳои болоӣ дар лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз ба он замина тайёр кардаанд, ки дар баъзе мавридҳо ба ҷои фонемаи дарози $\bar{y}$ низ садоҳои кӯтоҳи y талаффуз мешавад: $\bar{y} \rightarrow y \rightarrow y$ Чунончи: **хйра** $\rightarrow$ **х"ра** $\rightarrow$ **хъра**, **бист** $\rightarrow$ **бйст** $\rightarrow$ **бъст**, **пйр** $\rightarrow$ **п"р** $\rightarrow$ **пър**.

Муқоисаи фактҳо нишон медиҳад, ки инкишофу равиши ҳозираи фонемаи $\bar{y}$ низ дар лаҳҷаҳои Қаршӣ ва Шаҳритуз то як андоза фарқ мекунад. Дар Қаршӣ ҳудуди истеъмоли он ниҳоят васеъ аст ва аз сарчашмаҳои гуногун пайдо мешавад. Лекин дар Шаҳритуз, баръакс, танг будани доираи истеъмоли он мушоҳида мегардад. Аз ин ҷост, ки баробар қор фармуда шудани овозҳои $\bar{y}$ ва y бештар ба назар мерасад: **кўр//кур**, **шўр//шур**, **гўш//гуш**, **рў//ру** ва ғ.

Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ ҳам (маҳсусан дар Арабхона) гоҳо риоя нашудани талаффузи $\bar{y}$ ба назар мерасад, яъне ба ҷои он овози кӯтоҳи y воমেҳӯрад. Шояд натиҷаи ҳамин равиш бошад, ки дар Қаршӣ гоҳо бо яке аз вариантҳои y (o)

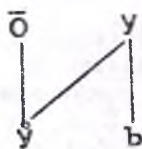
мувофиқат кардан ва дар Шахритуз бо садоноки ъ иваз шудани $\bar{u}$ ҷой дорад. Мисолҳо: $k\bar{u}xna > kune > kone$, $g\bar{u}sfand > guspan > gospan$, $t\bar{u}gri > tugri > togri$ (дар Қаршӣ), $g\bar{u}sfand > guspan > g\bar{u}san$, $k\bar{u}x > ku > k\bar{u}$ (дар Шахритуз).

Ба ин тариқа, инкишофи садоноки o -и забони форсии миёна ҳоло дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ ва Шахритуз бо майлу таносубҳои хос ҷараён дорад, ки онро дар схемаҳои зерин дидан мумкин аст.

ДАР ҚАРШӢ

ДАР ШАХРИТУЗ

Чи тавре ки қабл аз ин кайд шуд, яке аз сарчашмаҳои пайдоиши фонемаи $\bar{u}$ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон таркиби **ав** мебошад. Аммо ин ҳодиса, ба назари мо, якбора ба амал наомадааст, балки таркиби **ав** аввал ба дифтонги au баргашта, баъд овози $\bar{u}$ додааст. Ин гумонро бо се далел асоснок кунонидан мумкин аст:

1) Овози дуҷуми таркиби **ав**—**в** ҳамсадои лабу дандонӣ ва фароҳи кашишдор аст. Аз ин $r\bar{u}$ хангоми бо садоноки кушоди **а** якҷоя талаффуз шудан табиист, ки **в** бо он омехта шуда, дар ҷои он ҳамчун uw овози лабии пӯшидае пайдо мешавад, ки ҳиҷо намесозад. Чунончи: **ав** $> auw > au$.

2) Тарзи оҳанг ва талаффузи дифтонги au ба фонемаи $\bar{u}$ хеле наздик аст. Дар ин ҳол гумон меравад, ки гузариши аввалӣ (au) ба дуҷумӣ ($\bar{u}$) низ табиӣ мебошад.

3) Ниҳоят, ба $\bar{u}$ бадал шудани таркиби **ав** ба воситаи дифтонги au тамоман ҳодисаи нав набуда, балки он ҳамчун зухуроти тадриҷии ҳатти муайяни таъриҳӣ ба назар мерасад, зеро, чунон ки маълум аст, овози $\bar{u}$ умуман натиҷаи таракқиёти тадриҷии дифтонги au -и забони қадимаи форсӣ мебошад (мук. кунед: гауша — $g\bar{u}sh$, рауча— $r\bar{u}z$).

Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ як қатор калимаҳои ҳастанд, ки дар онҳо процесси ба $\bar{u}$ гузаштани таркиби **ав** ба воситаи дифтонги au қайҳо ба охир расидааст: $r\bar{u}m < ravam$, $sh\bar{u}m < shavam$, $hamt\bar{u} < hamin$ тавр, $ch\bar{u}ri < chavori$ (чуворӣ) ва ғ.

Аммо ҳолатҳои дигаре низ бисёр мушоҳида мешавад, ки дар ҷои таркиби **ав** ҳам дифтонги au ва ҳам фонемаи $\bar{u}$ мувозӣ қор фармуда мешаванд. Чунончи: $Chenu//Chen\bar{u} < Chenav$, $rau\bar{g}an//r\bar{u}gan < ravgan$, $rau\bar{sh}an//r\bar{u}shan < ravshan$ ва монанди инҳо.

Дар лаҳҷаи арабҳои Шахритуз таркиби **ав** бо сабаби ҷаъдон серистеъмол набудани овози $\dot{u}$ гоҳо фонемаи кӯтоҳи **у** низ медиҳад, чунончи: сувар<савор, шувар<шавҳар²⁵. Баъзан дар ҷои **ав** овози **и** дучор мешавад, ки ин ҳам, ба гумони мо, бо қолаби **ав** $au > \dot{u} > u >$ и ба амал омадааст. Инак, талаффузи феълҳои **шавад**, **равад** дар лаҳҷаи Қамашӣ ва Шахритуз ба ин тариқа аст:

Қамашӣ	Шахритуз
шӯт<шавад рӯт<равад	шийа<шавад рийа<равад

Бо вучуди ин, ба таври катъӣ қарор додан мумкин нест, ки гуё ҳама вақт таркиби **ав** ба дифтонги **ау** ё **еу** ва баъд мунтазам ба садоноки $\dot{u}$ мегузашта бошад. Дар ҳақиқат, ин ҳодисаи фонетикӣ дар мавридҳои зоҳир мегардад, ки имконият ҳаст ва дигар шудани таркиби **ав** ё дифтонги **ау** ба маънии калима ҳалал намерасонад.

Тараққиёти системаи садонокҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон агарчи расман бо хатти анъанавии таърихӣ мувофиқат кунад ҳам, манзараи имрӯзаи инкишофи қисме аз онҳо гувоҳи медиҳад, ки ин хат дар бисёр бобатҳо аз эътибор берун мемонад.

Дифтонгҳо

Хусусияти диққатангези дифтонгҳо дар он аст, ки вақти талаффуз садоноки якуми таркиби онҳо бо қувваи махсусифода ёфта, садоноки баъдина гуё барои пурра қардан ба ёрии овози аввала меояд. Дифтонгҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз ҷиҳати оҳанг бештар ба дифтонгҳои забони форсӣ монанданд.²⁶ Чунончи: саудо<савдо, нау<нав, даулат<давлат, даур<давр, дауда<давида, гау<гав ва ғ.

Дар Арабхонаи Қаршӣ дифтонгҳои **оу**, **еу**, бо **ау** ва **ей** бо таркиби овозии **ай** мувозӣ қор фармуда мешавад: **дарау//дарау//дарау**<**дарау**, **нау//ноу//неу**<**нав**, **гау//гоу//геу**<**гав**, **чау//чоу//чеу**<**чав**, **мейл//майл**, **зейл//зайл**, **ғейр//ғайр** ва м.и.ғ.

Ҷи тавре ки аз мисолҳо мебинем, заминаи асосии пайдоиши дифтонгҳои **ау**, **оу**, **еу** таркиби овозҳои **ав** мебошад²⁷. Аммо зиёда аз ин шаклҳои **ау** ва **оу** ба туфайли якҷоя ва нхтисор шудани феълҳои таркибии бо ёридиҳандаи «будан» низ пайдо мешаванд: дар ин ҳол одатан садоноки аввали дифтонг, ки бо овози охири феълӣ асосӣ (**а**) ассимиляция

меёбад, ба худ зада мегирад ва ҳамсадои «б»-и феъли ёри-
дихандаи «будан» ё ба «w» мегузарад ё худ тамоман меаф-
тад: гуфтоуд < гуфта буд, рафтаууд < рафта буд ва ғ.

Баъзе ҳодисаҳои фонетикӣ

Дар лаҳҷаҳои арабҳои атрофи Қаршӣ чун дар шеваҳои Самарқанду Бухоро, дар ҷои ду садоноки якхела ва ё баръакс, ҳархела пайдо шудани овози е мушоҳида мегардад. Ин асосан дар ду маврид ба назар мерасад:

1. Агар бандакҷонишинҳои **-ам, -ат, -аш** ба калимаҳои васл шаванд, ки бо садонокҳои а, и хотима ёфта бошанд. Чунончи: она + ам > онем, маза + аш > мазеш, бахшида + аш > бахшидеш, хондаги + ам > хондагем ва ғ.

2. Агар бандакҳои феълии шахси сеюми танҳо **-аст**, шахси сеюми чамъ **-анд** ва баъзан шахси якуми танҳо **-ам** якҷоя бо шаклҳои сифати феълии (феъли холи) тарзи **хонда** барои ифодаи феълҳои нақлӣ ва муайян омада бошанд: гуфта + анд > гуфтен, омада + анд > омден, гуфта истода + анд > гуфсен, хонда истода + ам > хонсем ва ғ.

Тақрибан ҳамаи тадқиқотчиён тасдиқ менамоянд, ки садоноки **е** дар ин мавридҳо гӯё натиҷаи ба ҳам омехта шудани овозҳои а + а ё а + и аст²⁸.

Дар ҳақиқат, дар заминаи он шеваҳои, ки муҳаққиқон чунин ҳодисаи фонетикиро сабт кардаанд, ба ҳамин гуна ҳулоса омадан табиист. Вале фактҳои лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ, махсусан Арабхонаи Қаршӣ, маҳз дар ҳамин бобат тахмини дигареро илқо менамоянд. Он фактҳо чунинанд: 1) дар охири калима ба **е** мувофиқат пайдо кардани а: кўрпаче < кўрпача, оне < она ва ғ. 2) дар охири калима ба **е** мувофиқат кардани и: рафтаге < рафтагӣ, хондаге < хондагӣ²⁹. Дар воқеъ, ба **е** мувофиқат пайдо кардани **а** барои шеваҳои яҳудиёни Самарқанд³⁰ ва тоҷикони Ғелон (райони Шаҳрисабзи РСС Ўзбекистон)³¹ низ хос мебошад.

Ғумон меравад, ки агар дар ҳамин ҳолатҳои зикршуда ба охири калима бандакҷонишин ё бандакҳои феълӣ васл гарданд, ҳамон ҳодисаи фонетикӣ ҳосил шуданаш мумкин аст. Ҳамчун: кўрпачем < кўрпаче + ам, онеш < оне + аш, гуфтаге + ам. Барои ин сабаб ва шароитҳои зерин имконият медиҳанд: а) дар шеваҳои тоҷикӣ як ҷо омадани ду садонок ҳодисаи чандон характернок намебошад; б) **а**-и бандакҷонишин ё бандакҳои феълӣ зада намегирад ва дар мавриди ба садоноки заданок омадан хоҳу ноҳоҳ меафтад.

Баъзан дар ҷои у + а овози **е** пайдо мешавад (ҳамчун: дорем < дору + ам), ки ин, ба назари мо, дар асоси қонуни аналогия (монандшавӣ) ба ҳамон қолаби болоӣ ба амал меояд.

Мувофикати садонокҳо³². Дар Арабхонаи Қаршӣ, бар акси дигар маҳалҳои арабнишин, пеш аз ҳамсадоҳои димоғии м, н гоҳо мувофикати садонокҳои о бо ў дучор меояд, ки ин хусусият барои забони ҳазораҳои Афғонистон низ хос мебошад³³. Аммо фарқ аз Арабхонаи Қаршӣ дар он аст, ки дар забони ҳазораҳо ҳамсадоҳои м, н ҳатман меафтад. Чунончи, муқ кунед: **рӯн** < рон, **дӯн** < дон, **дӯмот** < домот, **нӯн** < нон, **нӯм** < ном, **нишӯн** < нишон, **тӯнна** < тонна (дар Арабхонаи Қаршӣ), **посбӯ** < посбон, **тамбӯ** < тамом, **гӯспандӯ** < гӯсфандон ва ғ. (дар забони ҳазораҳои Афғонистон).

Маълум аст, ки ин ҳодиса то ҳол дар шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ барнахӯрдааст. Балки бар ивази он дар лаҳҷаҳои ҷануби шарқӣ³⁴, мобайнӣ (Мастҷох, Парз, Воруҳ)³⁵ ва қисман шимолӣ (Ашт—Понғоз—Шайдон)³⁶ пеш аз ҳамсадоҳои димоғии м, н бо у(ӯ) -и танги бардошти боло мувофиқат пайдо кардани овози о қайд гардидааст.

Пас, факти болоӣ низ, ба назари мо, дар ҳудуди шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ алҳол фақат хоси лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон мебошад.

Зиёда аз ин, ба фонемаи ў гузаштани садонокҳои о ҳамчунин пеш аз ҳамсадоҳои пешизабонии з, с, ларзони р, лабулабии б ва сонори л низ ҷой дорад. Аммо дараҷаи зухуроти ин факт дар ҳамаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон як ранг нест: дар атрофи Қаршӣ камтар, вале дар Шаҳритуз бештар ба назар мерасад. Аз ҷумла:

Дар Шаҳритуз: **дӯри** < дору, **пӯри** < пору, **шафтӯли** < шафтолу, **зардӯли** < зардолу, **қарӯли** < қаролу, **бӯзӣ** < бозӣ, **бӯбӣ** < бобо, **ҳабӯзӣ** < оббозӣ ва ғ.

Дар атрофи Қаршӣ: **хӯри** < хорӣ, **фирӯр** < фирор, **амбӯр** // амбор < анбор, **тӯза** < тоза, **хӯскор** < хостгор ва м. инҳо. Аммо дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ калимаҳои мазкур ба таври мувозӣ ҳам бо ў ва ҳам бо о истеъмол мегарданд.

Мувофикати фонемаи у ба и дар ҳолатҳои зерин мушоҳида мешавад: а) дар охири калима, пас аз овозҳои **р, л, з, д:** **дӯри** < дору, **асалори** < асалору, **пӯри** < пору, **шафтӯли** < шафтолу, **зардӯли** ё зардолӣ < зардолу, **қадӣ** < қаду, **охӣ** < оху, **орзӣ** < орзу ва ғ. Ин ҳодиса асосан барои лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз хос мебошад; б) дар байни калима, ҳам дар ҳиҷои заданок ва ҳам дар ҳиҷои беада. Ин ҳолат дар ҳамаи маҳалҳои арабнишин ба ин ё он дараҷа мушоҳида мешавад: **рибоб** < рубоб, **шимо** < шумо, **Абдилло** < Абдулло, **кичо** < кучо, **динйо** < дунё, **Орзикул** < Орзукул, **маймин** < маймун, **мекинум** < мекунам, **гирехт** < гурехт (Арабхонаи Қаршӣ), **Темир** < Темур, **Фатҳилло** < Фатхулло, **шинайда** < шунавидам, **ҳезим** < хезум, **гирез** < гурез (Қамашӣ), **шид** < шуд, **ҷийоз** < ҷувоз (Шаҳритуз) ва ғ; в) дар

аввали калима, ки ин гоҳ—гоҳ дар Арабхонаи Қаршӣ дучор меояд: **имед** <умед, **Исмон** <Усмон.

Бо вучуди ин, мувофикати садонокҳои у бо и (у>и) танҳо ба тамоли яктарафа асос намеёбад, балки инчунин акси ин ходиса, яъне мувофикати садонокҳои и бо у (яъне у<и) низ ҷой дорад, ки он дар ҳолатҳои зерин рӯй медиҳад:

Дар Арабхонаи Қаршӣ: навустан <навиштан, келун <келин, лувос <либос, чува <чиба, бургат <(бригад//бригадир).

Дар Шаҳритуз: кутow <китоб, гъруфт <гирифт, муйа <миёа (мия), букорен <бикоред, кушлоғ <кишлоқ, чуз <чиз.

Мувофиқати у бо а бисёртар дар ҳамсоягии овозҳои лабини б, лабудандонии в, димоғии н ва ғайра рӯй медиҳад: буромде <баромадааст, нувша <набошад, уннос <андоз, кудом <кадом, зубон <забон, чувоб <чавоб, сувор <савор, тугӣи <тағӣи, дуромад <даромад, чувон <чавон (Арабхонаи Қаршӣ).

Ба ғайр аз инҳо, боз мувофиқати садонокҳои зерин вохӯрд: а) а>и: гузиштаги <гузаштагӣ, шиш <шаш, нийфтай <наёфтааст, пинчо <панҷох, малиса <милиция (Арабхонаи Қаршӣ, Камашӣ); б) о>а: ма <моҳ, оукат <авқот, қуда <қудо, ча <ҷох, ча <ҷой, давуд <довуд, чарво <ҷорво, мукофат <мукофот, хав <ҳоб, савлук <совлик (Шаҳритуз); в) у>о: муон <моҳон//моён, ун <он; г) и<о: ҳоли//ҳоле (ҳоло, лектир <лектор; д) о<е: ҷоғ <ҷеғ (Арабхонаи Қаршӣ); ё) е<у: ҷуғ <ҷеғ (Камашӣ) ва ғ.

Афтидани садонокҳо. Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам, ба мисли шеваҳои дигари тоҷикӣ, агар ду садонок як ҷо оянд, бештар яке аз онҳо меафтад³⁷. Ин дар чунин ҳолатҳо ба назар мерасад.

1) Пеш аз бандаки изофии и//е: хони ту//хоне ту <хонаи ту, хавли//хавле мо <хавлии мо, лоле//лоли вай <лोलои вай (тағӣи вай).

2) Дар мавриде, ки ба охири калимаҳои бо садонок хотимаёфта бандакҷонишинҳо ё бандакҳои феълӣ пайваस्त шуда бошанд (ин махсусан дар лаҳҷаи Шаҳритуз мақом дорад): ҳамаш <ҳамааш, хонам <хонаам, қокот <қоқоат, меи <меғӣи, кардам <кардаам ва ғ.

Ба ғайр аз ин, садонокҳо вобаста ба характери овозҳои ҳамсадо ва ҷои зада ҳамчунин дар ҳолатҳои танҳои низ афтиданишон мумкин аст. Чунончи: намдонам <намедонам, буромде <баромадааст, гиртон <гиретон, нӯшта <нӯшида ва м. инҳо.

Пайдо шудани садонокҳо. Ба лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ дар байни ду ҳамсадо пайдо шудани садонокҳои нави махсусан а, у, и хос мебошад³⁸. Сабаби ин бо он маънидод қарда мешавад, ки забони гуфтугуӣи тоҷикӣ

як чо чамъ омадани чанд овози ҳамсадоро намепарварад. Чунин мушоҳида мешавад, ки аксар садоноки таркиби калима бори дигар такрор ёфта, ҳамсадоҳои охири калимаро ҷудо кунад: тухум < тухм, шаҳар < шаҳр, заҳар < захр, мисир < Миср. Лекин мисолхое низ дучор меоянд, ки дар байни ҳамсадоҳои ин ё он калима на ин ки садоноки якхела такрор меёбад, балки овози тамоман дигаре пайдо мешавад: расим < расм, ҳачим < ҳачв.

Пайдо шудани садонокҳо ҳатто дар калимаҳои русӣ низ мушоҳида мешавад, ки ин ҳам ба қонуни мазкур алоқаманд аст: савит < свет, бургадир < бригадир, истанса < станция ва ғ.

Ассимиляция ва диссимиляцияи садонокҳо. Барои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳодисаҳои ассимиляция (ҳамчиншавии садонокҳо) ҳамчун шеваҳои шимолӣ³⁹, мобайнӣ (Мастҷох)⁴⁰ ва Бойсун⁴¹ ҳодисаи хоси фонетикӣ ба шумор меравад. Агарчи ду намуди ассимиляция—ассимиляцияи прогрессивӣ ва регрессивӣ⁴² характернок аст, лекин чун дар шеваҳои Мастҷох мақоми ассимиляцияи регрессивӣ зиёдтар аст.

Чунон ки А. Л. Хромов қайд мекунад, дар шеваҳои Мастҷох ассимиляцияи фонемаҳои **а**, **и** бештар ба назар мерасад⁴³. Сабаби ин он аст, ки овозҳои **а**, **и** ноустуворанд ва сифатан тағйир ёфтани онҳо (маҳсусан дар ҳиҷои беада) ноғузир буда, барои бо дигар садонокҳо ҳамчинсу монанд шудан замина пайдо мекунад.

Дар ҳақиқат, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам бисёртар фонемаҳои ноустувори **и**, **а**, **у** дар шароитҳои гуногуни фонетикӣ бо садонокҳои дигар ҳамчинс мешаванд. Бо роҳи ассимиляцияи регрессивӣ монандшавию ҳамчиншавии садонокҳо аз якҷанд ҷиҳат ба назар мерасад.

Аз рӯи иштироки лабҳо. Дар ин ҳол садонокҳои лабӣ (**о**, **у**) бештар садонокҳои ғайрилабӣ (**и**, **е**, **а**)-ро ба худ монанд мекунад ё ки, баръакс, садонокҳои ғайрилабӣ овозҳои лабиرو ба худ ҳамчинс мегардонанд. Инро ассимиляцияи пурра низ номидан мумкин аст. Чунончи: **а > о**: — яке садоноки лабӣ, қатори ақиб (**о**), аммо дигаре (**а**) ғайрилабӣ, қатори пеш мебошад. Садоноки **о** бо роҳи ассимиляцияи регрессивӣ **а**—ро ба худ монанд мегардонад: гунокор < гунаҳкор, апоот < апаҳоят, говорабахш < гаҳворабахш, совғот < савғот, бачоом < бачаҳоям, ноомат < наомад, унҷоо < унҷаҳо, каллотон < каллаҳоятон; **а > у**: дуунаш < дарунаш; **е > у**: муқшат < меқушад ва ғ.

Аз ҷиҳати қатор (қатори пеш ва ақиб). Инро ассимиляцияи нопурра низ номидан мумкин аст, зеро бо ин роҳ бештар садонокҳои як гурӯҳи муайян ва аз ҷиҳати қатор якхела байни худ ҳамчинс мешаванд. Чунончи: **а**) садоноки қатори пеш, бардошти поён **а** ба садоноки қатори пеш, бар-

дошти боло и бо роҳи ассимиляцияи регрессивӣ монанд мешавад: **кити** < катӣ, **кишита** < кашида, **зимин** < замин ва ғ. б) **е**-садоноки қатори пеш, бардошти мобайн ба **и**: килин < келин, мигират < мегирад, мибинат < мебинад; в) садоноки қатори ақиб, лаби, бардошти болои у бо садоноки қатори ақиб, лаби, бардошти мобайни **о**: доо < дуо.

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ассимиляцияи прогрессивӣ дар ҳолатҳои зерин қайд гардид: а) **и** бо **у** (мувофиқи қатор ва иштироки лабҳо): мумкун < мумкин, мукум < муким; б) **а** бо **и** (мувофиқи бардошт): инчино < инҷаҳо; в) **и** бо **о** (мувофиқи қатор ва иштироки лабҳо): Қодор < Қодир; г) **а** бо **у** (мувофиқи қатор ва иштироки лабҳо): худуш < худаш; д) **о** бо **а** (мувофиқи қатор ва лабҳо): сардава < сардоба, пойго < пойгаҳ, дангаса < дангоса, даҳан < даҳон; е) **у** бо **ӯ**: Тӯрақӯл < Тӯрақул; ё) **и** бо **а**: парада < парида ва м. инҳо.

Аз мисолҳо дида мешавад, ки дар нутқи гуфтугӯии арабҳои тоҷикзабон на фақат овозҳои устувор фонемаҳои ноустуворо ба худ ҳамранг мегардонанд, балки садонокҳои ноустувор фонемаҳои устуворро ҳам ба худ монанд карда метавонанд. Чунончи: **о** (устувор) ба **а** (ноустувор): дайра < доира, мачара < мочаро; **е** (устувор) ба **у**, **и** (ноустувор): мукунат < мекунад, мигират < мегирад, мукушат < мекушад ва м. инҳо.

Масъалаи диссимиляцияи (аз ҳамчинс ҷудошавии) садонокҳо бо бадалшавии ҷудогонаи онҳо алоқаманд мебошад. Масалан, дар калимаи **ҷарво**, ки аслан «ҷорво» аст, садоноки **о**-и аввал аз ҳамчинси худ, садоноки қатори ақиб, лабии **о**-и дуюм дур шуда, ба овози қатори пеш, бардошти поён, ғайрилабии **а** бадал гардидааст. Мисли ҳамин дар калимаи мукофат < мукофот аз ҳамчинси худ дур шудани овози «о» дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз мушоҳида мешавад.

Бо вучуди ин, ҳодисаи диссимиляция назар ба ассимиляция дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон хеле маҳдуд аст.

Ҷойивазкунии садонокҳо. Дар забони умумигуфтугӯӣ ва шеваҳои гуногуни тоҷикӣ ҷойивазкунии садонокҳо назар ба ҳамсадоҳо хеле кам дучор меояд. Ин, ба назари мо, ба характери хичосозӣ ва семантикаи калима саҳт алоқадор будани фонемаҳои садонок вобаста аст. Бо вучуди ин, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо ҳам ҷой иваз кардани овозҳои садонок баъзан дучор мешавад. Аммо аз дигар шудани ҷой садонокҳо маънии калима коста намешавад. Чунончи: ишнаудағӣ < шунавидағӣ, ишкаст < шикаст, ишпон < шипон (дар Шаҳритуз), ташбока < тошбаққа, эвзон < овезон (дар Шаҳритуз), ташбока < тошбаққа, эвзон < овезон (дар Арабхонаи Қаршӣ) ва ғ.

Дароз талаффуз шудани садонокҳо. Ба ғайр аз фонема-

хои $\bar{y}$, $\bar{u}$, ки таърихан дарозанд, дар шароитҳои муайяни фонетики баъзе садонокҳои дигар низ як андоза дароз талаффуз мешаванд. Ин ҳолат асосан ҳангоми афтидани ҳамсадоҳои халқии x , h , ε рӯй медиҳад. Чунончи: а) садонокҳои a : пан < пахн, қар < қахр, шар < шаҳр, палу < пахлӯ; б) садонокҳои e : мемон < меҳмон, бетар < беҳтар, декон < деҳкон; в) садонокҳои $\bar{y}$: ўдадори < ўҳдадори, бўтон < бўҳтон.

ҲАМСАДОҲО (КОНСОНАНТИЗМ)

Шеваҳои тоҷикӣ бо микдори умумии ҳамсадоҳо ба чанд гурӯҳ ҷудо мешаванд. Чунончи, гурӯҳе 25, қисми дигар 23 ва баъзе дорои 22 овози ҳамсадо мебошанд⁴⁴.

Аммо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ба замми 23 фонемаи ҳамсадое, ки барои аксарияти шеваҳои шимолӣ хос аст, боз чор овози дигар ε , h , s , z илова гардида, шумораи онҳо то ба 27 мерасад. Азбаски характеристикаи сифатии микдории ҳамаи ҳамсадоҳо баён карда намешавад, мо онҳоро дар ҷадвали I пешниҳод менамоем.

Маълум аст, ки характеристикаи ҳамсадоҳои ε ва h ҳамчун натиҷаи таъсири забони арабӣ ба тоҷикӣ дар бисёр асарҳои шевашиносӣ дода шудааст. Дар воқеъ, ин овозҳо дар қисми зиёди шеваҳои тоҷикӣ, махсусан он шеваҳо, ки дар кӯҳистон пахн шудаанд, ба назар мерасад⁴⁵. Вале барои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ин овозҳо, ба назари мо, натиҷаи таъсири объективи набуда, балки ҳамчун унсурҳои субстрат, яъне осори забони модарии аз байн рафта ҳисоб меёбад. Ғайр аз ин овозҳои мазкур дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бар акси шеваҳои тоҷикӣ ҳамчун дар забони арабӣ хеле бошиддат талаффуз мешаванд.

Бо вучуди ин, дараҷаи истеъмоли овозҳои ε ва h дар ҳамаи маҳалҳои арабнишин як хел нест. Масалан, онҳо дар лаҳҷаҳои Қамашӣ ва Ченав аз ҳама бештар ва дар Арабхонаи Қаршӣ бо маҳдудияти андаке вомехӯранд. Дар Шахритуз бошад, тамоман кам, он ҳам асосан дар нутқи баъзе пиронсолон дучор меояд⁴⁶. Ин гувоҳи он аст, ки овозҳои мазкур дар лаҳҷаҳои тоҷикзабон ноҳамвор таракқӣ намуда, бо таъсири омилҳои объективи тадричан маҳдуд шуда истодаанд.

Ҳамсадоҳои ε , h пеш аз ҳама дар калимаҳои хоси арабӣ дучор меоянд, ки аслан бо ҳамин фонемаҳо кор фармуда мешаванд. Зиёда аз ин, овози ε /айн/ дар ҷои ε /ҳамзаи/ арабӣ ҳам садо медиҳад. Чунончи:

1) Мисолҳо бо овози h (дар лаҳҷаҳои Қаршӣ): $sa\ h$ иб (ар. صاحب), Раҳим (ар. رحيم), Раҳмон-Раҳмон (ар. رحمان), Һозир (ар. حاضر), аҳоли (ар. أحوال), Һомит (ар. حامد),

Аз рӯи тарзи талаффуз				Аз рӯи ҷои талаффуз							
				лабула- би	лабудан- донӣ	пешиза- бонӣ	миёназа- бонӣ	пасиза- бонӣ	пасиза- бонии чуқур	Ҳалқӣ	
										ҳалқии руяк	ҳалқии чуқур
Зич	ҳамсадаҳои тарканда	африка- таҳо	содда	п, б		т, д		к, г	к		
					ҷ, ч						
Роғ	Шавшув- дор	сонорҳо	м		н						
		якмаҳрача			с, з с, з						
				ф, в				х, ғ	ع. ʰ	х	
	Сонорҳо	думаҳрача			ш, ж						
		миёнағӣ				й					
		пахлугӣ			л						
ларзон			р								

роҳат (ар. راحة), ҳусейн (ар. حسين), ҳалима (ар. حلّمة),
салеҳ (ар. صالح), ҳурмат (ар. حرمة), ҳайот (ар. حياة),
Фатҳилло (ар. فتح والله), ҳукумат (ар. حكومة) ва ғ.

2) Мисолҳо барои овози **ع** (дар лаҳҷаҳои Қаршӣ): **ع** ид
(ар. عيد), **ع** айб (ар. عيب), **ع** айол (ар. عيال), **ع** соғат (ар.
ساعة), **ع** муғаллим (ар. معلم), **ع** шоғир (ар. شاعر), **ع** мағно (ар.
لمعنى), **ع** вағда (ар. وعدة), **ع** бағт (ар. بعد), **ع** лағли (ар. لعلي),
ع илм (ар. علم), **ع** азоб (ар. عذاب), **ع** азим (ар. عظيم), **ع** араб
(ар. عرب), **ع** олим (ар. عالم) ва м. инҳо.

Дар деҳаҳои Қамашӣ ва Ченав ҳамсадоҳои **ع** ва **h** ба
ғайр аз мавридҳои болоӣ дар байни ду садонок ва ё пеш аз
онҳо бо калимаҳои тоҷикӣ низ зиёд қор фармуда мешаванд:
овози **h** асосан ба ивази ҳамсадои ҳалқии **х** меояд: Мисол-
ҳо: а) бо **h**: наст-хаст, нашт-хашт, шаҳритус-Шаҳритуз,
намунҳо-хамонҳо, муллоҳо-муллоҳо, he-хе (нидо), ҳамсойа-
хамсоя ва ғ.

5) бо **ع**: **ع** осон-осон, **ع** анимо-аз они мо, **ع** ош-ош,
ع амудайро-Амударё, **ع** ино-инҳо.

Ҳамсадоҳои **s**, **z** овозҳои байнидандонии шавшувдор ме-
бошанд. Ҳангоми талаффузи ин ҳамсадоҳо забон ҳарчи зиёд-
тар ба пеш моил шуда, қисми пеши он ба қатори дандон-
ҳои боло ҷафс мешавад ва бар акси **s** ва **z** ҷараёни ҳаво бо-
шиддаттар мебарояд. Дар ин ҳол ҳамсадоҳои мазкур аз чи-
хати тарзи талаффуз ҳамчун таркиби овозҳои **th**-и забони
англисӣ масалан, дар калимаҳои *to think* — «фикр кардан»
ва *the* дар калимаи *these* — «инҳо» ва ғайра ба гӯш мера-
санд.

Ҳамсадоҳои мазкур ҳам бештар дар деҳаҳои Қамашӣ ва
Ченав истеъмол мешаванд. Лекин дар лаҳҷаҳои Арабхонаи
Қаршӣ ва Шаҳритуз воқияти онҳо ниҳоят кам ҳис карда
мешавад⁴⁷.

Метавон гуфт, ки ҳамсадоҳои **s** ва **z** дар лаҳҷаҳои араб-
ҳои тоҷикзабон ҳамчун овозҳои **ع** ва **h** осори забони арабӣ
мебошанд, зеро, чунон ки маълум аст, забони арабӣ дорои
се фонемаи махсуси **с** (ث، ص، س) ва чор фонемаи
з (ز، ذ، ض، ظ) мебошад ва ҳар яке аз ин овозҳо ҷову ма-
қоми хоси истеъмоли дорад. Ин овозҳо, ки бо ҷой ва тарзи
талаффуз ба ҳам хело наздиканд, ба назари мо, баробари
ба забони тоҷикӣ иваз шудани арабӣ мавқеи худро тадри-

чан гум карда, тафовути маънотағбирдихии онҳо низ аз байн рафтааст⁴⁸. Бо вучуди ин дар гуфтугӯи тоҷикӣ таъсири ҳамаи овозҳои қайдшуда тамоман гум нашуда, балки дар ду ҳамсадои махсус *s* ва *z* омезиш ёфтаанд. Вале ҳамсадоҳои мазкур аз рӯи хусусиятҳои фонологӣ бо овозҳои пешизабони *s* ва *z* муқобил намеистанд, балки дар нутқи намояндагони лаҳча, махсусан, дар қишлоқи Қамашӣ бо онҳо мутаносибан қор фармуда мешаванд, ҳамчунон ки овози *h* бо *x* баробар истеъмол мегардад. Инҳо дар лаҳҷаи Қамашӣ ва қисман Арабхона дар мавридҳои зерин ба назар мерасанд.

1) Дар калимаҳои, ки дар забони арабӣ ҳар кадом бо яке аз ҳамсадоҳои *s* ё *z* (ز، ذ، ض، ظ، س، ث، ص) истеъмол мешаванд: а) мисолҳо бо *s*: мустафо (ар. مصطفا)، сафар (ар. سفر)، мисол (ар. مثال)، собир (ар. صابر)، носир (ар. ناصر)، савод (ар. سواد)، райис (ар. رئيس)، ва ғ. б) мисолҳо бо *z*: хофиз (ар. حافظ)، азиз (ар. عزيز) арза (ар. عريضة)، назар (ар. نظر)، мазор (ар. مزار) ва ғ.

2) Дар калимаҳои тоҷикие, ки эквиваленти арабии онҳо бо яке аз овозҳои *s* ва *z* истеъмол мешавад. Чунончи: замин-замин (ар. أرض)، зад-зад (ар. ضرب)، се-се (ар. ثلاث)، сина-сина (ар. صرر)، расид-расид (ар. وصل)، баст-баст (ар. سد)، сийоҳ-сиёҳ (ар. أسواد) ва м. инҳо.

3) Ҳамсадоҳои мазкур ба таври аналогия дар калимаҳои низ вомаҳуранд, ки аслан тоҷики-форсианд. Масалан: гузаштагон-гузаштагон, азин—аз ин, азғич-азғич, бозор-бозор, нағз-нағз, тоза-тоза, мағас-мағас, ҳас-ҳас, бист-бист, омсет-омада истодаед, тарсид-тарсид ва ғ. (дар Қамашӣ).

4) Овозҳои *s* ва *z* бо роҳи аналогия ҳатто дар калимаҳои аз забонҳои русӣ ва ўзбекӣ иқтибосгардида ҳам дучор меоянд: запас-запас, баз-база(р), буғўз-буғўз (ўзб.), салқин-салқин (ўзб.).

Ҳамсадои ҳалқии чуқури ҳ нисбат ба шеваҳои дигари тоҷикӣ (махсусан гурӯҳи чанубӣ) як андоза устувор аст, яъне дар чараёни нутқ аз истеъмол мондани он камтар ба назар мерасад. Аммо дараҷаи истеъмоли он дар ҳама лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабон як хел намебошад. Чунончи, дар Қамашӣ ҳамсадои *х* хеле маҳдуд аст, зеро, чи тавре ки дар боло қайд шуд, дар он ҷо ҳанӯз ҳамсадои ҳалқии ҳоси забони арабӣ *h* мавқеи устувор дорад. Бинобар он дар бисёр ҳолатҳо ба таври мувозӣ қор фармуда шудани овозҳои *h* ва *х* мушоҳида мегардад. Чунончи: hozир//хозир, шаһар//шаҳар, hisow//хисов < хисоб, һамин//хамин ва м. инҳо.

Дар лаҳҷаҳои арабҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз

фонемаи *ҳ* баъзан дар ҷои овози *с* низ воমেҳурӯад: баҳат < баъд, машҳал < машъал, наҳал < наъл, соҳат < соат, эҳтибор < эътибор, эҳтимод < эътимод ва ғ.

Ҳамсадои ларзони *р* дар лаҳҷаҳои Қаршӣ аз Шаҳритуз ва умуман шеваҳои тоҷикӣ бо бештар ларзиш ёфтани худ фарқ дорад. Он ба тарзе талаффуз мешавад, ки гуё якбора чанд овози *р* ҳосил мешуда бошад. Чунончи: миррат < меравад, паррид < парид, гуррихт < гурехт ва ғ.

Сонори лабулабии *w*, ки барои шеваҳои ҷанубии тоҷикӣ хос аст, дар лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон, алалхусус дар лаҳҷаи Шаҳритуз, макоми васеъ дорад. Ин овоз ҳамчун варианти ҳамсадоҳои *б*, *в*, *п* дар байн, пеш ва баъди садонокҳо мувофиқи равиши $v > w$ ё $b > v > w$ ё $p > b > v > w$ пайдо мешавад. Дар ҷунин ҳолатҳо фонемаи садонок як андоза характери дифтонгӣ мегирад.⁴⁹

Ба ин тарика, сонори *ш* дар ҳолатҳои зерин воМЕҳурӯад: а) дар охири калима, баъди садонокҳои *е*, *о*, *а*, *у*: *sew* < себ. *ow* < об, *shaw* < шаб, *chaw* < чап, *gaw* < гап, *chuw* < чӯб ва ғ; б) дар байни калима, дар байни садонокҳои *а—о*, *у—о*, *е—о*: *amowut* < омада буд, *zuwon//zawon* < забон, *meworad* < меборад ва ғ; в) дар аввали калима, пеш аз садонокҳои *а* ва *о*: *wardost* < бардошт, *wosha* < бошад.

Ҳамсадои *ж* ҳамчун дар шеваҳои шимолӣ бо роҳи торафт маҳдудшавӣ тараққӣ мекунад. Он бо тобиши асосии худ фақат дар калимаҳои зерин ба назар расид: **ҳаждаҳ**, **гаждум**, **журнал**, **куружок**. Аз инҳо ду калимаи охирин, ки русист, асосан ба нутқи ҷавонон ва зиёиён хос мебошад.

Тараққиёти ҳамсадои лабудандонии бечаранги *ф* ҳам бо роҳи омезиши тадриҷии он бо овозҳои дигар, махсусан овози *п* ҷараён меёбад. Вале сушт шудани моҳияти фонематикии ҳамсадои *ф* ва гузариши он ба овози *п* дар лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон ба мисли шеваҳои Қосонсой, Ҷуст суръатнок набуда, балки фақат дар баъзе ҳолатҳои муайян, масалан, гоҳ-гоҳ дар байн, пеш ё баъди садонокҳо зоҳир мегардад. Чунончи: мепиристет < мефиристед, *пона* < фона, *понус* < фонус, *парзан* < фарзанд, *капас* < кафас.

Дар ҳамаи ин калимаҳо дар мавридҳои дигар овози *ф* низ пурра рӯя мешавад.

Ҳамсадоҳои ҷудокунанда. Ин гуна ҳамсадоҳо дар мавридҳои ҷудо пайдо мешаванд, ки дар як ҷо ду овози садонок омада бошад, то ки талаффуз як андоза сабук ва осон гардад. Инҳо ҳамсадоҳои *й*, *н*, *р*, *в* (*w*) мебошанд.

Ҳамсадои *й* ҳамчун овози ҷудокунанда тақрибан дар ҳамаи маҳалҳои арабишин дучор меояд ва он дар мавриди афтидани фонемаҳои *х*, *д*, *ҷ*, *з*, *т* барои ҷудо нишон додани ду садонок ба кор бурда мешавад. Чунончи: *майи* < моҳӣ,

дайӯм < даҳум, найида < надида, майлис < маҷлис, қайи/қайи < қати, мийовардам < меовардам, найедонум < намедонам.

Ҳамсадои **н** ҳамчун овози ҷудоқунанда асосан дар охири калима дар лаҳҷаҳои Қамашӣ ва Шаҳритуз вохӯрд: инчано < ин чоҳо, Худойбердина < Худойбердиро, худенам < худаш ҳам.

Ҳамсадои **в** (w); мешӯвен < мешӯед, мегувен < мегӯед.

Ҳамсадои **р**: гуришт < гузашт.

Баъзе ҳодисаҳои фонетикӣ вобаста ба ҳамсадоҳо

Ҳамаи ҳодисаҳои фонетикӣ ба ҳамсадоҳо вобастаро ба ду ғурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: ҳодисаҳои, ки бо шеваҳои дигари тоҷикӣ, махсусан Самарқанду Бухоро, умумианд; ҳодисаҳои, ки бештар хоси лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон буда, дар шеваҳои дигар камтар ба назар мерасанд ва ё тамоман дучор намеоянд.

Ассимиляция ва диссимиляцияи ҳамсадоҳо. Ҳамчун садонокҳо барои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ассимиляцияи ҳамсадоҳо низ хос буда, ду навъи он — регрессивӣ ва прогрессивӣ ба ин ё он дараҷа мушоҳида мегардад. Аммо ин ҳодиса бештар хоси лаҳҷаҳои Қаршӣ мебошад ва маҳз ба туфайли ассимиляция (ҳамчинсшавӣ) ин ё он ҳамсадо таъкид гирифта, ду бор такрор мешавад.

Бо яд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон вазифаи ассимиляцияҳои регрессивӣ ва прогрессивӣ гуё як андоза худуд дорад. Чунончи, бо роҳи ассимиляцияи регрессивӣ чи ҳамсадоҳои ҷарангдор, чи бечаранг бо ҳам баробар ҳамчинс шуда метавонанд. Аммо бо роҳи ассимиляцияи регрессивӣ бошад, бештар ҳамсадоҳои ҷарангдор бо бечаранг ҳамчинс мешаванд. Инак, ба таври конкретӣ ҳамчинсшавии ҳамсадоҳои зеринро мебинем.

Бо роҳи ассимиляцияи регрессивӣ: **н** < **д**: анноҳ < андохт, ганна < ганда, йаканноз < якандоз, зиннагӣ < зиндагӣ; **р** < **д**: баррош < бардошт, гарронд < гардонд; **м** < **б**: думмол < думбол, аммор < амбор.

Бо роҳи ассимиляцияи регрессивӣ: **з** > **ш**: ашшумо < аз шумо; **з** > **с**: асурхандарӣо < аз Сурхондарӣе; **д** > **ш**: пошшо < подшоҳ ва ғ.

Диссимиляцияи ҳамсадоҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳодисаи чандон характернок нест. Ҳамагӣ ду мисоле пеш омад, ки дар онҳо дар байни ду садонокӣ **и** аз ҳамчинси худ ҷудо шудани овози **н** мушоҳида мешавад: бинди < биннӣ, шинди < шиннӣ.

Мувофиқати ҳамсадоҳо. Ҳодисаи ба ҳам нваз шудан ва мувофиқат пайдо кардани ҳамсадоҳо вобаста ба хусусият-

ҳон акустикаишон дар ҳолатҳои зерин воқеъ гардида метавонад.

1) Аз рӯи наздикии ва ё ҳамчинси бо ҷои талаффуз (артикуляция).

2) Аз рӯи ҷарангнокии ва бечаранги (тарзи талаффуз).

3) Дар шароитҳои гуногуни фонетикӣ.

Бояд гуфт, ки мувофиқи ду равиши аввала ҳамсадоҳои зиёде ба ҳам иваз шуда, мувофиқат пайдо карда метавонанд. Сабаби ин, ба назари мо, дар он аст, ки он равишҳо бо хатти асосии таракқиёти ҳамсадоҳо мутобиқат менамоянд, яъне бо ин роҳҳо асосан он овозҳои якдигарро иваз карда метавонанд, ки имкониятҳои реалӣ доранд (аз ягон ҷиҳат ба ҳам наздик ва ё ҳамчинсанд). Ба ин тарика, мувофиқи ҷои талаффуз ҳамсадоҳои зерин ба якдигар иваз мешаванд: б—в (б—лаби, в—лабудандонӣ): барок < варақ, бесабот < бесавод, ш—ҷ (пешизабонӣ), эҷтон < оғашдон (А. К.); қ—х (қ—писазабонӣ, х—пасизабонии чуқур) тоҳча < тоқча: п—в (п лабу лаби, в—лабу дандонӣ): гав < гап: қ—ғ (пасизабонии чуқур): тўғай//туғай < тўқай, варағ < варақ, кишлоғ < кишлоқ, арағ < арақ, чоғаш < чоқаш, чимилиғ < чимилик; қ—х (пасизабонии чуқур): вах < вақ, маҳсат < мақсад, араҳ < арақ, чаҳ—чақ < чақ—чақ; з/з—д (пешизабонӣ): индейли < инзайлин, гудиштагон < гузаштагон (ин фақат дар Арабхона) ва м. инҳо.

Ба ҳамдигар иваз шудани ҳамсадоҳо танҳо бо майли як-тарафа ҷараён намекунад, балки мавридҳои низ мешавад, ки акси ҳодисаи номбурдари мушоҳида менамоям. Масалан, дар мисолҳои фақат бо ғ мувофиқат пайдо кардани қ, дучор нашуда, балки ҳодисаи бо қ мувофиқат пайдо кардани ғ, ҳ низ мушоҳида гардид. Аз ҷумла: қ—ғ: қун < ғун, қалтит < ғалтит; қ—х: ақмоқи < аҳмақи ва ғ.

Ҳодисаи ба ҳамдигар иваз шудани мувофиқат пайдо кардани ҳамсадоҳои ҷарангноку бечаранг тақрибан дар ҳаман шеваҳои тоҷикӣ ҷой дорад. Аз рӯи мисолҳо дида мешавад, ки дар нутқи араби тоҷикзабон бештар ҳамсадоҳои бечаранг ҷуфти ҷарангдори худро иваз менамоянд. Чунончи: б—п: Пухоро—Бухоро, путун < бутун; д—т: равант < раванд, дит < дид, дот < дод, тен < дихед; в—ф: намеруфит < намеравед; ғ—х: наҳс < нағз ва ғ.

Баъзан, ҷои қоида, акси ин ҳодисаҳо низ дидан мумкин аст, яъне ба ҷои ҷуфти бечаранг ҳамсадон ҷарангдор омада метавонад. Ин ҳам, ба назари мо, ба шароити фонетикӣ (характери ҳичо, зада, ва махсусан садонокҳо) сахт вобаста аст. Чунончи: д—т: навувода < нависта; г—к: йағ < йақ; г—х: тағмин < таҳмин ва ҳоказо.

Сабаби ба ҳам иваз шудани мувофиқат пайдо кардани ҳамсадоҳои гуногуно, ки берун аз доираи ду ҳолати зикр-

шуда вожеъ гардидаанд, шарх додан як андоза мушкил аст. Аммо чунин ба назар мерасад, ки онҳо ҳам тасодуфӣ ба ҳам иваз нашуда, бо қонунҳои таракқиёти дохилии фонетикӣ шеваҳо ба ин ё он дараҷа муносибате доранд.

Чунин анъана умуман ба шеваҳои тоҷикӣ хос аст (аз қабилӣ бо *л* мувофиқат пайдо кардани овози *р*: *лӯмол* < *руймол*, *девол* < *девор*). Дар лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон бошад, нақши ин анъана боз ҳам бештар ба назар мерасад. Масалан, фонемаи лабудандонии *в* дар байн ва аввали қалима бо ҳамсадон димоғии *м* мувофиқат менамояд: *омард* < *аморд*//*овард*, *даромард* < *даровард*, *фуромард* < *фуровард*, *наманки* < *навангӣ*, *мӣно* < *вино*, *ташмиш* < *ташвиш*, *намуста* < *навишта*, *кама* < *кава*, *думур* < *давр*, *бармаҳт* < *барваҳт* ва м. инҳо. Дар охири қалима, дар бандаки феълӣ шахси дуҷуми танҳоӣ чамъ дар ҳаман лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон мунтазам мувофиқат кардани ҳамсадон димоғии *н* бо овози пешизабонии *д* мушоҳида мешавад: *гирен*//*гирин* < *гиред*, *тен* < *дихед*, *нағалтен* < *нағалтед* ва ғ.

Афтидани ҳамсадоҳо ва таркиби овозҳо. Ҳодисаи афтидани овозҳои ҳамсадо нисбат ба Шаҳритуз дар лаҳҷаҳои Қаршӣ бештар ҷой дорад. Махсусан, дар охири қалима таҷвафуз нашудани ҳамсадоҳои *р*, *з*, *д*, *м*, *т*, *н* ва монанди инҳо характернок мебошад. Чунинчи: *р*: *дига* < *дигар*, *хай* < *хайр*; *т*: *вах* < *ваҳт*, *ҳас* < *ҳаст*, *мераф* < *мерафт*, *ҷуф* < *ҷуфт*; *н*: *аку* < *акун*, *ма* < *ман*, *зе* < *хез*.

Дар баробари ин як қатор ҳамсадохое низ ҳастанд, ки аз байни қалима меафтанд. Аз ҷумла: афтидани *д*: *хуотон* < *худхотон*, *қарӣ* < *қардӣ*, *буен* < *будед*; афтидани *р*: *кадам* < *қардам*, *даун* < *дарун*; афтидани *м*: *наедонум* < *намедонам*, *наёхӯрум* < *намеҳӯрам* (ин асосан дар Арабҳои Қаршӣ); афтидани *г*: *нио*//*ниго* < *нигоҳ*.

Ҳодисаи афтидани таркиби овозҳо бошад, назар ба лаҳҷаҳои Қаршӣ дар Шаҳритуз зиёдтар мушоҳида мегардад. Аммо ҳоло дар ин ҷо мисолҳоеро акс менамоем, ки ба ҳар ду ғуруҳи лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон хосанд. Чунинчи: афтидани *вад*: *меша* < *мешавад*, *мера* < *меравад*; афтидани *ав*: *нарим* < *наравим*, *сор* < *савор*⁵⁰, афтидани *рд*: *каан* < *қарданд*; афтидани *ад*: *ком* < *қадом* ва м. инҳо.

Дар лаҳҷаи Шаҳритуз гоҳо дар ҳиҷоӣ аввал такрор омандани ҳамсадохое, ки дар ҳуди ҳамон қалима, лекин дар ҳиҷоӣ дигар ҷой дорад, ба назар мерасад. Ин ҳақат дар феълҳои мушоҳида шуд: *мегузара* < *мегузарад*, *мерфуруха* < *мерфурушад*.

Ҷойивазкунии ҳамсадоҳо (метатеза). Ҷойивазкунии ҳамсадохое, гуфтан мумкин аст, дар лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон ҳодисаи хеле пахшудан фонетикӣ ба шумор меравад. Андоза ва ба ҳам муқоиса кардани мисолҳои нишон меди-

қад, ки чойивазкунии ҳамсадоҳо дар дохили калима, дар қичоҳои якум ва дуҷум рӯй медиҳад.

Бо вучуди ин, мавридҳои низ мешавад, ки ин ҳодиса дар аввали калима ба вучуд меояд. Ба ин тарика, ҳамсадоҳои зерин ҷои худро иваз карда метавонанд: **р** бо **в**: давроза < дарвоза, **р** бо **з**: арзойил < азроил, гурзондаги < гузарондагӣ, **р** бо **ҷ**: тарҷиба < таҷриба, **р** бо **й**: дайрош кардан < даръёб кардан, дайро < даръё, йори < ройӣ // роҳӣ, **р** бо **с**: Нарси < Насрӣ, **р** бо **г**: биргез < бигурез, наргуза < нагузарад, **р** бо **м**: хумра < хурма, **л** бо **в** нахло < ҳалво, **н** бо **в**: авҳол < аҳвол, **з** бо **ғ**: буғзола < бузғола, **с** бо **к**: кеска < кекса, **з** бо **ш**: мезгаштим < мегузаштем ва ғ.

Чунон ки мебинем, аз ҳама беш чойивазкунии овози **р** бо дигар ҳамсадоҳо ҷой дорад, ки сабаби онро шарҳ додан мушкил аст.

Ихтисоршавии калима ва таркибҳо

Калимаву таркибҳо дар ҷараёни нутқ ҳамчун қоидаи хоши забони гуфтугӯӣ мухтасару кӯтоҳ мешаванд. Азбаски ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ба дараҷаи гуногун инъикос меёбад, мисолҳои ҳар маҳалро ба таври ҷудогона медиҳем.

Дар Арабхонаи Қарши: ше < мешинад, но < нигоҳ, эсу < ин сӯй, ноша < набошад, интӯ < ин тавр, карасас // каисас < карда истодааст, чоғсах < чеғ зада хоб рафтааст, гуфса < гуфта истодааст, шикасовуд < шикаста истода буд, омарсен < оварда истодаанд, хонсовуд < хонда истода буд, ҳамтине < ҳамин таврин ва ғ.

Дар Қамашӣ: исодас < истодааст, амосот // амосот < омада истодааст, ҳамти // ҳамтӯ < ҳамин тавр, рафта хоб < рафта хоб кардааст ва м. инҳо.

Дар Шаҳритуз: ка < кати, чо < ҷудо, рафта хавқада // рафтоҳка < рафта хоб кардааст, амордохка < оварда хоб кардааст ва ҳоказо.

ЗАДА

Ҷои зада дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон асосан маълум ва муқаррар аст, яъне ба мисли забони адабӣ ва шеваҳои дигар бештар дар ҳиҷои охири (исм, сифат, шумора, қисман ҷонишинҳо) ва камтар дар ҳиҷоҳои аввалу мобайн (феъл, зарф, пешоянду пасоянд, пайвандакҳо, хиссаҷаҳо, калимаҳои модалӣ) меояд. Бо вучуди ин, зада дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон баъзе хусусиятҳои ҷудогона дорад. Агар баъзе аз ин хусусиятҳо бо шеваҳои дигари тоҷикӣ уму-

ми бошад, қисми дигари он танҳо бо лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳос аст.

1) Бандаки изофии *u//e* (дар атрофи Қаршӣ) ва *и* (дар Шаҳритуз) ҳангоми афтидани садонокҳои охири калима (масалан, хона хони) зада мегирад. Чунончи: хонӣ ман < хонаи ман ё хонé маи, бачӣ//бачé ту//то < бачаи ту, кокӣ ун < кокои у ва ғ.

2) Бандакҷонишинҳои *ix//yx* (дар Шаҳритуз), *ix//ex//yx//ax* (дар атрофи Қаршӣ) бар акси шаклҳои -ам, -ат, -аш бо исмҳои пайваст шуда, аксар вақт ба худ зада қабул мекунанд. Масалан: бачӣх//бачéх//бачӯх//бачáх-бачаам (бачаат, бачааш), худӣх-худааш ва ғ.

3) Дар забони адабии агар префиксҳои инқорӣ *на-* ва давомдорӣ *ме* дар як ҷо оянд, зада ҳамеша болои префикси дуюм, яъне *ме* мефарояд. Аммо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ба туфайли гоҳ аз префикси *ме* афтидани садонокҳои *e* зада ба префикси *на//ни* мекӯчад: нӣмраф < наме́рафт, нӣмдонис < наме́донист, нӣмгут < наме́гуяд.

4) Дар лаҳҷаи Қамашӣ баъзан садонокҳои *e*-и префикси *ме* дар феълҳои замони ҳозира-оянда ҳам талаффуз намешавад. Дар ин ҳол зада ба қафо, ба болон бандакҳои феълӣ меравад: мбét < мебиéед, мгӯт < мегӯяд, мрӯт < меравад.

5) Таркибҳои феълӣ хеле ихтисор шаванд ҳам, зада бештар дар ҷои асли мондан мегирад: амордохка < оварда хоб кардааст, хӯрса < хурда истодааст ва ғ.

Дар калимаҳои русӣ зада бештар бо тоҷикӣ мувофиқ кунонида мешавад, яъне катъи назар аз ҷои аслии онҳо (ҳиҷои аввал ё мобайн) дар тоҷикӣ ҳатман дар ҳиҷои охир меояд. Чунончи: иликтёр < элэ́ктр, инистутӯт < институт, мошинá < ма́шина ва м. инҳо.

Аммо дар ҷараёни нутқ калимаҳои низ истеъмол мешаванд, ки дар онҳо ҷои задаи русӣ риоя мешавад. Масалан:

ту́лка < то́лько, пира́ма < пря́мо, ли́шна < лично ва ғ. Ин ҷо, ба назари мо, мувофиқати задаи забонҳои русию тоҷикӣ ба дигар шудани ҷои он роҳ наметад. Ҳамаи калимаҳои мазкур дар забони русӣ ба категорияи зарфу ҳиссачаҳо тааллуқ доранд. Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ ҳам дар зарфу ҳиссачаҳо зада асосан дар ҳиҷои аввал гузошта мешавад. Мук. кунед: та́нҳо, ба́ле, хо́бир ва ғ.

МОРФОЛОГИЯ

ИСМ

Чамъбандӣ. Воситаи асосии грамматикии чамъбандиҷ исмҳо, чунон ки ба аксарияти шеваҳои тоҷикӣ хос аст, суффикси **-ҳо//о** мебошад.

Варианти **-ҳо**, чун қоида, пас аз садонокҳо меояд:¹ чоҳо, омадагиҳо, нӯриҳо, балоҳо, калхӯсчиҳо, роҳо. Бо вучуди ин, дар баъзе мавридҳо ҳодисаи пас аз ҳамсадоҳо ба калимаи васл ёфтани **-ҳо** низ ҷой дорад: арабҳо, чизҳо, рӯкашҳо, мардҳо.

Агар исм бо ҳамсадо тамом шуда бошад, одатан варианти **-о** васл меёбад: дандоно, хешо, одамо, коро, ҷӯло. Илова ба ин варианти **-о** баъди овозҳои садонок ҳам омада метавонад. Ин, махсусан, дар ҳолатҳои зерин ба назар мерасад: а) пас аз садоки **о**: сароо <сахроҳо, кудоо <кудоҳо; б) пас аз садоки **и**, ки бештар бо нимсадои **й** ҷудо мешавад: бинио//бинийо <бинихо, хонондагио//хонондагийо <хонандагиҳо, аспакно//аспакийо <аспакихо; в) садоки **а**-и охири калимаи ҳангоми васл гардидани аломати чамъбандиҷ—**о** ё тамоман меафтад ва ё бо он ҳамҷинс (ассимиляция) мешавад: бачо//бачао <бачаҳо, хоно//хоноо <хонаҳо.

Агар исм (муайяншаванда) дар процесси нутқи истеъмоли нашоавад, онгоҳ суффикси **-ҳо//о** ба сифат ё сифати феълӣ (муайянкунанда) васл меёбад. Лекин дар ин ҳол қадом ҳиссаи нутқи, ки бошад, субстантивацияи шуда, хатман вазифаи исмиро иҷро менамояд. Мисолҳо аз Арабхонаи Қаршӣ: **мо кати буроваро пинсияи гирифсоден**—шаҳсони бо мо баробар пенсия гирифта истодаанд; **мо хонондагийо синфи дайӯма** дарс метиҷа — (бачаҳои) мо хонондагӣ ба синфи даҳум дарс медиханд.

Суффикси-он ва намудҳои дигари вай **-гон//йон//-вон** ба ғайри ҳама маҳалҳо хос нест. Фақат дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ ҳодисаи бо **-он** чамъ бастанӣ исмҳо ба назар расид, ки он ҳам қандон серистеъмоли набуда, ягон—ягон бо исмҳои ҷинси ҷондор қор фармуда мешавад: арабон, пирон, аспон. Мисолҳо: **арабон гӯспанаши илоҳати Қаршӣ**—ва гардад—

гӯсфанди арабҳо дар вилояти Қаршӣ мегардад; пеш аспона **бурдодан** — пеш аспонро бурда буданд; **Орзи**, **пирон адамо пахтаву кӯрак чинсен-ма?** — Орзукул, одамони пир пахта чнда истодаанд-мӣ?

Намуди **-гон** асосан бо ду калима — «бача» ва «гузашта» дар истеъмол мебошад. Вале дар рафти нутқ аксар вақт пас аз **-гон**, зимнан суффикси **-о** низ омада, бо ҳамин гӯё чамъи дуборан исмҳо ҳосил мешавад. Чунончи: **бачагон//башкон** ё **бачаконо**; **гузаштагон//гудаштагон** ё **гузаштагоно**. Мисолҳо: **бачагоно гифтан гиртан**; **бачагонамо** а хутомо **арабо** — бачаҳоямон аз худӣ мо, арабҳо; а **гузаштагоно таъни** **зиннаги кааги не** — аз гузаштагон (дар ин ҷо) тамоман зиндагӣ кардагӣ не.

Чи навъе ки В. С. Расторгуева қайд менамояд, чамъи дукаратаи исмҳо бо сабаби дар шеваҳо маҳдуд будани доираи суффикси **-он** (**-гон**) ба вучуд омадааст². Инро гӯё факти лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бори дигар тасдиқ менамояд. Дар ҳақиқат, дар калимаҳои **бачагон** ва **гузаштагон** семантикаи суффикси **-гон** суст шуда, он ҳамчун ҳиссаи шаклсоз тадриҷан мақом пайдо карда истодааст. Ин аст, ки намоҷандаи шеваро хангоми нутқ суффикси **-гон** пурра қаноат кунонида наметавонад ва ба **ӯ** лозим меояд, ки дар ин ду калима мақсади худро бо роҳи чамъи дубора (**гон+о**) изҳор намояд.

Дар лаҳҷаи Арабҳои Қаршӣ барои чамъ бастанӣ исмҳои ифодакунандаи мақом, замон ва ҳолат баъзан суффикси **-от// -ат** низ истифода мешавад³: **мазорот**, **боғот**, **қадимот**, **буҳорот**.

Агар дар исмҳои ифодакунандаи мақом маънии конкретӣ суффикси **—от** (яъне маҳз дар вазифаи чамъбандӣ) зохир шавад, вале дар исмҳои ифодакунандаи замон вай хеле абстракция гардида, тобишҳои гуногуни услубӣ пайдо мекунад. Мисолҳо: а **қадимот ҳамидеъли** — аз қадим ҳаминзайлин аст; **айни буҳорот -ба сейл мебурот** — дар айни баҳор ба сайл мебарояд; а **мазорот гузаштим** — аз мазорҳо гузаштем.

Категорияи номуайяӣ, номуайяӣ — танҳой ва муайяӣ дар исмҳо

Ифодаи номуайяӣ, чунон ки ба ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ ҳос аст, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам асосан бо сри шумораи «йак» воқеъ мегардад. Масалан: **йа** ошно, **йак** баче, **йак** ғайол, **йа** ҷо ва ғ. Дар баробари ин ба таъассути аломати **-е** (гоҳо и) сурат ёфтани категорияи ному-

айяни исмҳо низ мақом дорад⁴. Ин ҳодисаи грамматикӣ бештар дар лаҳҷаҳои Қаршӣ ва, махсусан, дар Қамашӣ мушоҳида мешавад.

Дар таркибҳои атрибутӣ (муайянкунандагӣ) гоҳо ба ду вазифа омадани суффикси **-е** мушоҳида мешавад: а) ҳамчун нишонаи грамматикӣ исми номуайян бо таркиб гирифтани сифат, хатман ҷои худро иваз накарда, балки бо исм менамояд. Масалан: китоб-е калон (дар забони адабӣ китоби калон-е); б) ҳамчун бандики изофӣ алоқаи муайяншавандаро бо муайянкунанда барқарор менамояд. Ин ҳодиса, чунон ки маълум аст, ҳоси забони асарҳои адабиёти классикӣ хисоб меёбад. Чунончи, муқоиса кунед: аскар-е бекарон—асқари бекароне. Масалан, мисоле аз Ҷомӣ:

Гар расидӣ ба **ҷӯяке** борик,
Ҳама олам ба **ӯ** шудӣ торик.

Азбаски мақоми шумораи **йак** дар лаҳҷа бо вазифаи номуайяни беш аз пеш васеътар шуда истодааст, ҳатто дар ду мавриди болоӣ ҳам он бо суффикси **-е** якҷоя меояд. Мисолҳо: **пшо одаме калонтар тӯй кунат, масалан, йак одаме доротар бошад, тӯйи вай-да, а ҳама ҷо одам меомат** — пешҳо одами калонтаре тӯй кунат, фарз кардем, агар вай як одами доротар бошад, ба тӯйи вай аз ҳама ҷо одам меомат (Қ); **йа кучуке дивонае да миёнаҷойи кӯче «ху» гуфта гаштас** — як кучуки девонае дар миёнаҷойи кӯча «ху» гуфта гаштааст (А. Қ.); **да кӯче а йак ҷоёе хафнок ду кас гузашта рафтн** — дар кӯча аз як ҷои хавфноке ду кас гузашта рафтаанд (А. Қ.).

Агар исмҳои ҳоси ҷудоғона (масалан, номи маҳал, шахсҳои алоҳида) бо исмҳои ҷинси истисноқунандашон дар як вақт оянд, онгоҳ байни онҳо калима — пасоянди **гуфтаги// гуфтани** хатман зикр меёбад. Дар чунин ҳолат аломати **-е** ба таври факультативӣ қор фармуда мешавад. Агар зикри он лозим дониста шавад, он ҳамоно дар охири исми истисноқунанда меояд. Ин факт танҳо дар лаҳҷаи Қамашӣ ба назар расид. Мисолҳо: **да худи Сурхусабзавор гуфтани зимине бо а намозигар отишмиш кадем** — дар худи Сурхусабзавор гуфтани (ном) ҷое боз аз намозигар тирпарронӣ кардем; **Ҳамро гуфтагӣ баче да Хисрауношо п^нсар мшӯт** — Ҳамро гуфтагӣ (ном) бачае ба Хисравподшоҳ писар мешавад.

Категорияи муайяни исмҳо асосан бо ёрии ҷонишинҳои ишоратии **он, ун, вай, ҳамун** ва таъинии **ҳама, ҳар, шумораҳо** ва ғайра ифода мешавад. Азбаски дар ин бобат лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикӣ аз дигар шеваҳои тоҷикӣ фарқи казоӣ надоранд, бинобар он аз зикри мисолҳо худдорӣ менамоем.

Сифат монанди забони адабӣ дорон се дараҷа мебошад: оддӣ, муқоисавӣ, олий. Дараҷаҳои муқоисавӣ ва олий асосан бо ду роҳ сурат меёбанд: бо роҳи бевосита ба сифат васл ёфтани нишондихандаи морфологӣ; бо ёрии калимаву таркибҳои махсус ё ифодаҳои гуногуни синтаксисӣ.

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон назар ба роҳи аввала бо роҳи дуюм ифода ёфтани сифатҳо пурзӯртар шуда истодааст, ки айни ҳамин равишро зимнан дар дигар шеваҳои тоҷикӣ ҳам ба ин ё он дараҷа мушоҳида менамоем.

Дараҷаи муқоисавии сифат дар ҳамаи маҳалҳо пеш аз ҳама ба воситаи суффикси **-тар** ифода меёбад. Ин суффикс ҳеч гуна вазифаи синтаксисӣ надошта бошад ҳам, ба сифат тобиши иловагӣ—лексикӣ (камӣ ё зиёдӣ) мебахшад ва бартарию афзалияти як предмету шахсро нисбат ба дигаре таъкид менамояд. Мисолҳо: **бачи ун хушйортар буда** — бачаи ӯ хушёртар будааст (А. Қ.); **ин-а духтаре бойтар, ин-ди Ӣараша қор қунем мугӯт** — духтари ин бойтар, ба ин мувофиқ қор қунем мегӯяд (Қ); **мӯйи ман сафеттар** (Ш).

Чунон ки мебинем, дар ҳамаи ин мисолҳо суффикси **-тар** бо сифат фақат дар ҳолате васл ёфтааст, ки муқоиса характери умумӣ дорад, яъне ғӯянда танҳо бо зикри предмети муқоисашаванда қаноат карда, предмети муқоисакунандаро ҳамин тавр ба назар мегирад. Ба фикри мо, яке аз нозуқиҳои фарқи байни ифодаи синтетикӣ ва аналитикии дараҷаи муқоисавии сифатро маҳз дар ҳамин бояд ҷустуҷӯ кард.

Бо роҳи тафсилӣ дараҷаи муқоисавии сифат ба тавассути пешояндҳои **а**, да, пасояндҳои **а//йа//ра** ва калима — таркибҳои **дида**, **ниқара** ва монанди инҳо ифода мегардад. Бо ёрии пешоянди **а//ас** шакл гирифтани дараҷаи сифатҳо тақрибан дар ҳамаи маҳалҳо мушоҳида мегардад. Дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ (махсусан Қамашӣ) ҳангоми бо пешоянди **а//ас** ифода ёфтани маънии муқоисавӣ сифатҳо суффикси **-тар** намегиранд. Аммо дар Шаҳритуз маҳз дар ин ҳол баробар истифода шудани ду восита — ҳам пешоянди **а//ай** ва ҳам суффикси **-тар** ба назар мерасад. Чунончи, муқоиса қунем: **а вай ғанда шохе** (Қ) — шохаш аз вай ғанда аст; **ин қас майда а ман** (Қ) — ин қас аз ман майда; **муҳо а лаҳзи худ-их-ам ӯзбақира нағзтар медоним** (Ш) — моён аз лаҳзи ҳудамон ҳам ӯзбекиро нағзтар медонем.

Аз ин чунин тахмин қардан мумкин аст, ки суффикси **-тар** дар ифодаи дараҷаи муқоисавии сифатҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз ҳанӯз маҳки грамматикӣ

удро тамоман суст накардааст ва мохияти асосии он ба қадри имкон зоҳир шуда меистад.

Ба гайр аз ҷихати муштарак ва умумӣ, барои ифодаи дараҷаи муқосаби дар ҳар маҳал ҳамчунин воситаҳои ҷуғроғона низ ҷой доранд. Аз ҷумла:

1) Дар Қамашӣ дараҷаи муқосаби сифат бо ёрии пешоянду пасояндҳои да+да, пасоянди таркибӣ — номии **неки кара//нио кара** низ сурат меёбад. Мисол: **да авваланки вақто -да неки кара хонао културни** — нисбат ба вақтҳои пеш ҳоло хонаҳо ободтар аст.

2) Дар Шаҳритуз: а) бо ёрии пешоянди а, сифати феълии дйда ва суффикси -тар (яъне а+дида+тар)⁵. Мисолҳо: **а ма дйда шумо бесақолтар, шумо ҷойа кашен**—аз ман дида шумо ҷавонтар, шумо ҷойро кашед; **а мо дйда уно пъшқадамтар** — аз мо дида онҳо пешқадамтаранд (Арабхонаи пос. Носири Хисрав); б) бо роҳи ду қарат такрор омадани суффикси -тар (дар ин ҳол аксар аз тар-и яқум ҳамсадои р мешавад, чунончи: та+тар)⁶. Мисол: **ху, ҳейло хони уно дуртатар** — хо, ана, хонаи онҳо дуртар аст.

Дараҷаи олии сифат дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон фақат бо роҳи синтаксисӣ ифода мешавад. Барои ин мақсад бештар калимаҳои **ен, бисйо//бисйор, ҷудо** ва монанди инҳо истифода мешаванд. Мисолҳо: **эн кабмағал одам будаги ӯтаҳои мо** (Ш. Қ. Айваҷ) — падарони мо (дар давраи пеш) ниҳоят камбағал будаги; **орди ҷау нағзда бисйор** (А. Қ.) — орди ҷав бисёр (аз ҳама) нағз-дия; **аз ҷихати ихтисотӣ калхӯсчиҳо ҷудо нағз** (Қ.) — аз ҷихати иқтисодӣ қолхозчиҳо ниҳоят нағзанд.

Дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз боз ду тарзи ифодаи дараҷаи олии сифат баъзан ба ҷашм мерасад, ки он барои лаҳҷаҳои Қаршӣ чандон характернок намебошад:

1) Ба воситаи таркиби **а ҳама**. Дар ин ҳолат калимаи **ҳама** бо оҳанги махсус талаффуз шуда, задан он аз ҷиҳати сҳир ба аввал мекуҷад. Мисол: **ун а ҳами мо калон** (Ш. Уч. Бешкент).

2) Бо такрори бевоситаи сифатҳои асли: **қълта-қълта** (аз ҳама қалта); **калон-калон** (ниҳоят қалон, аз ҳама қалон); **нағз—нағз** (аз ҳама нағз) ва монанди инҳо. Ин факт дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ ҳам вохӯрд. Мисолҳо: **ҳамун қалон-қалон одаймо ҳоли ҳас** — ҳамон одамони аз ҳама қалон ҳоло ҳастанд; **зубони мо қълта-қълта** — забони мо ниҳоят қалта, яъне аз ҳама содда (қ. Айваҷ, Шаҳритуз); **пеши бачойи доно—доно барен, наусан** (А. Қ.) — пеши бачаҳои аз ҳама доно баред, нависанд.

СИФАТ

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, монанди забони умумихалқӣ, асосан ду роҳи калимасозӣ мавҷуд аст: бо роҳи бевосита ба ҳам пайвастанӣ реша ва асосҳо сохта шудани калимаҳои мураккаб; ба воситаи аффиксҳо (суффиксу префиксҳо) сохта шудани калимаҳои нав.

Дар забони адабӣ ва бештари шеваҳои тоҷикӣ тарзи дуҷум, яъне бо роҳи аффиксация сохта шудани калимаҳои нав пурмахсул мебошад. Лекин дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон тарзи дуҷум, яъне типҳои калимаҳои мураккаб сермахсултар аст.

Калимаҳои мураккаб

Вобаста ба характери ҳиссаҳои нутқ ва таносуби ҷузъҳои калимаҳои мураккабро ба ду ғурӯҳ ҷудо мекунам.

1. Калимаҳои мураккаб, ки дар асоси ҳиссаҳои баробархуқуқ сохта мешаванд (типҳои копулятивӣ).

2. Калимаҳои мураккаб, ки яке аз ҷузъҳои онҳо ба дигаре тобеъ аст ва ё яке дигареро муайян ва пурра мекунад (типҳои детерминативӣ).

Аз инҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон махсусан тарзи дуҷуми калимаҳои мураккаб серистеъмол ва пурмахсул мебошанд.

Ба ғурӯҳи якуми калимаҳои мураккаб (тарзи копулятивӣ) ҳелҳои зеринро дохил қардан мумкин аст, ки онҳо бо роҳҳои гуногуни морфологӣ-синтаксисӣ сурат меёбанд:

1) Аз тақрори ду исми исми дигар ё сифат сохта мешавад: а) ду исми якхела, ки ба ҳам бештар ба воситаи инфикси **ба** таркиб мебаранд: **ҷобачо, хонабахона, дарбадар**; б) исмиҳои ҳархела, ки дар байни онҳо ё пайвандаки **у** гузошта мешавад ва ё онҳо аз ҳам ба воситаи тире (—) ҷудо қарда мешаванд: **лақу лук, омон—есон**.

2) Аз тақрори асоси феълӣ замони ҳозира, ки дар ҳар ду бор ҳам суффикси **ак** мегирад, исми нав ба вуҷуд меояд: **йовак—йовак** (чистон).

3) Ба воситаи дар аввал тақрор ёфтани ҳичои якуми ин ё он калима ва зикри минбаъдаи ҳамон калима сифатҳои гуногун сохта мешавад. Дар ин ҳолат одатан ҳамсадои сеюми ҳичои якуми калима ба ҳамсадои дигаре иваз мешавад: **зиб-зинда** (тамоман саломат), **топ—тоза** (хело тоза) ва м. инҳо.

4) Бо роҳи тақлиди овозӣ ҳар гуна исми сохта мешавад: ин ё он калимаи тақлиди овозӣ бевосита тақрор меёбад: **тип-тип, қирс-қирс**.

Тарзҳои морфологии сохта шудани калимаҳои мураккаби типии дуҷум аз инҳо иборат аст:

1. Аз таркиб ва ба ҳам пайванд шудани ду исми исми набе ба вучуд меояд. Дар ин гуна калимаҳо бештар ҳиссаи якум ҷузъи дуҷумро муайян мекунад. Чунончи, ангурбоғ (аз исмиҳои **ангур** ва **боғ**); ўзбекзабон (аз исмиҳои **ўзбек** ва **забон**), Қамашизамин (аз исмиҳои Қамашӣ ва замин), **пошшописар** (аз **пошшо** ва **писар**), **асалори** (аз **асал** ва **ори** < **ору**), **фотийатўй** (аз **фотийа** < **фотиҳа** ва **тўй**), **бозорчо** (аз **бозор** ва **чо**), **пахтазавуд** (аз **пахта** ва **зовут** < **завуд**) ва ғ.

2. Аз таркиби исми ва сифат бештар исми сифатҳои мураккаб сурат меёбанд: **торикрўз** (аз **торик** ва **рўз** ба маънии «субҳидам»), **гапкон** (аз **гап** ва **кон** ба маънои серҷоғ), **кўшапир** (аз **кўша** ва **пир** ба маънии ҷуфт), **сафетхор** (аз **сафет** ва **хор**), **лапшерин** (аз **лаб** ва **шерин** < **ширин** ба маънии «бомаза»), **йаланқават** (аз **йаланг** ва **қават** ба маънии «кушод»), **қарақалтак** (аз **қара** — сиёҳ ва **қалтак** ба маънии «қалтаки сиёҳ») ва ғ.

3. Дар натиҷаи ба исми ё сифат ҳамроҳ шудани асоси замони ҳозираи феъл асосан исми ва каму беш сифатҳои мураккаб сурат меёбанд. Дар таркиби ин гуна калимаҳои мураккаб ҳиссаҳои номӣ (исми ва ё сифат) метавонанд аз якто зиёд бошанд. Аммо асоси замони ҳозираи феъл якто мешавад. Вобаста ба миқдори ҷузъҳо ва нисбати ба ҳиссаҳои нутқи дошташон калимаҳои мураккаби ин гурӯҳро ба чанд қисм ҷудо кардан мумкин аст: а) исми + асоси замони ҳозираи феъл: **парчадаррон** (парча — исми, даррон — асоси феълӣ), **додгўй** (дод — исми, гўй — асоси феълӣ), **авбоз** (ав + боз); б) сифат + асоси замони ҳозира: **фаромхўр** (фаром — сифат, хўр асоси феълӣ); в) исми + асоси замони ҳозираи феъл + исми: **токбурбўво** (ток — исми, бур — асоси феъл, бўво — исми), **бочгирхона** (боч — исми, гир — асоси феъл, хона — исми) ва ғ.

4. Ба воситаи ба исми пайвасти шудани сифати феълӣ замони гузаштаи шакли **дида** сифат сохта мешавад, ки ин тарзи калимасозӣ хеле кам дучор меояд. Аз қабилӣ **йуракзада** ба маънии дилгир ва дилмонда (йўрак — исми, зада — сифати феълӣ).

Калимаҳои мураккаби типии дуҷум (детерминативӣ) ба тавассути суффикс ё префиксҳо ҳам шакли гирифта метавонанд. Маълум, ки баробари пайвасти шудани суффикс ё префикс маънии калима тағйир меёбад. Чунончи: ноҳақсоз: но — префикс, ҳақ — исми, соз — асоси замони ҳозираи феъл ба маънии «одами бадқирдор», **ҳазилбардорӣ**, **гуллолазор** ва м. инҳо.

5. Калимаҳои мураккабе низ ҳастанд, ки ҷузъҳои онҳо асосан аз исмиҳои ҳосии ифодакунандани номи шахсҳо, номҳои хешутаборӣ ва касбу ҳунари иборат буда, як ҳисса ҳам-

чун баёнқунандаи ҷузъи асосӣ ҳисоб меёбад. Ин қабил калимаҳо ҳам мисли намуди боло ҳамон бо як задаи асоси талаффуз мешаванд. Чунончи: **йазнанорбӣ** (дар асл: йазна + Норбой), **келингалдир** (келин + Галдир), **моқирғиз** (момо + Қирғиз), **Йӯсуфмуаллим** (Йӯсуф + муаллим) ва м. инҳо.

Аз мисолҳои овардашуда равшан аст, ки ташаккули қисме аз калимаҳои мураккаб, зохиран, ба тарзи калимабандии забони ўзбекӣ шабоҳат дорад. Барои муқоиса калимаҳои кўкҷой (ўзбекӣ) ва **сафетхор** (аз лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон) — ро нишон додан кофист.

Калимаҳои мазкур аз ҷиҳати вазн ва мувофиқати ҷузъҳо гўё дар як қолиб рехта шудаанд. Бо вучуди ин, типҳои калимаҳои **сафетхорро** дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон маҳз таъсири забони ўзбекӣ шуморидан мумкин нест. Дар забони тоҷикӣ моделҳои (қолабҳои) гуногуни калимасозӣ ба таври анъанавӣ ҷараён доранд. Масалан, тарзҳои **китобхона** (исм + исм), **носкаш** (исм + асоси замони ҳозираи феъл), **қадбаланд** (исм + сифат) ва ғ.

Типи калимаҳои мураккабе, ки ҷузъи аввали онҳо сифат аст (масалан, **сиёҳҷашм**), дар шароити имрӯзаи тараққиёти забонамон назар ба тарзҳои дигар андаке каммаҳсул шуда истодааст. Мувофиқи равиши ҳозираи забони тоҷикӣ дар калимаҳои мураккаб аксаран сифатҳо дар ҷои дуум меистанд: мўйсиёҳ, дилсиёҳ, қадбаланд ва ғ.

Аммо бо қолаби **сифат + исм** сурат ёфтани калимаҳои мураккаб таърихан ҷой дошта, дар асарҳои адабони гузашта серистеъмол будааст.

Назар ба қавли Л. С. Пейсиков, тарзи шаклгирии калимаҳои типҳои мазкурро ба «вайрон шудани таркиби изофадор» (масалан, **баландқад** — қад ба баланд) вобаста қардан ҳам мумкин нест, балки инҳо бо роҳи бевосита мураккабшавии асосҳо (основосложения) ба вучуд омадаанд, ки ин қолаби таърихӣ — анъанавист.⁷

Аз шеваҳои тоҷикӣ серистеъмол будани типҳои калимаи **калонтағо** (тағои калонӣ) дар шеваи Шаҳритуз қайд шудааст⁸. Ба ҳамин монанд таркибҳои сифатии исмӣ (**кўрпашша** (пашшаи кўр), **тезқалам** (қалами тез), **зардгул** (гули зард)) дар забони ҳазораҳои Афғонистон ҳам васеъ қор фармуда мешудааст⁵.

Пас, далелҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки аксари калимаҳои мураккаби типҳои **сафетхор** дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам натиҷаи таъсири беруна набуда, балки дар асоси қолаби муайяни калимасозии забони тоҷикӣ давом мекунад.

Агар суҳан дар сари сермаҳсулии қолаби калимасозии **сифат + исм** дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бошад, ҷои шубҳа нест, зеро дар шеваҳои ин ё он ҳодисаи грамматикӣ

метавонад доиран васеътаре дошта бошад, дар сурате ки ҳамон ҳодиса дар забони адабӣ ё гуруҳи шеваҳои дигар, баръакс, камистеъмол ва маҳдуд аст. Ба ин маънӣ, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон мақоми васеъ доштани тарзи калимасозии **сифат+исм** -ро яке аз ҳамин гуна омилҳои таъриқӣ дохили ҳисоб кардан мумкин мебошад.

Аффиксация

Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дорон як қатор суффиксу префиксҳои калимасоз ё шаклсозе мебошанд, ки қисми онҳо дар забони адабӣ ва гуруҳи шеваҳои дигари тоҷикӣ низ дидан мумкин аст.

Бояд гуфт, ки микдори суффиксҳои калимасоз ба тӯфайли маъноӣ лексикӣ худро суст кардани калимаҳои алоҳида тадриҷан меафзояд. Аз мисолҳо дида мешавад, ки калимаҳои **кам** (зарф), **бон**, **дор** (асосҳои замони ҳозираи феъл) дар шароити муайян истиқлолияти худро гум карда, зимнан вазифаи суффиксу префиксро адо менамоянд. Чунончи: **камдид** (нотавонбин), **ғайратдор** (ба маънии ғайратманд), **сағирбон** ва ғ. инҳо.

Суффикси-анги// -анки// -аги// -ги аз зарфҳои замон ва ё исмҳои макон сифатҳои нисбӣ месозад: **пшанги// пешангӣ**, **позиранки**, **наванги**, **ҳоланги**, **хонанги**, **аваланги**, **ҳозирги** ва ғ.

Мисолҳо: **ино ҳаққатан пшанги одамо** (Ш), **наванки баҷа а давроза барӯмда раф** (А. Қ.); **да аваланки вахто-да неки кара хонао културни** (Қ.).

Суффикси -ак//ек ду хусусият (ё тобиш) дорад: а) ҳамчун шаклсоз ба калима (исм ё сифат) тобиши хурдӣ ва навозиш мебахшад: **гургак**, **бузак**, **дараҳак** (дарахтча), **мушак**, **қунгузак** ва ғ.; б) дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ ҳамчун калимасоз суффикси **-ак** ба исмҳову асосҳои феълии васл шуда, номи шахс, машғулият, расму оин ва амалиётро далолат менамояд: **хонагаштак** (ҳамнишинӣ, рафтуо), **Зулфак** (исми хос), **духтароскунак** (маросими арусибӣ), **пуштак**, **ҷамоллак** ва ғ. инҳо. Мисолҳо: **хони ӯа кас хонагаштак рафта** — ба хонаи як кас ба хонагаштак рафтааст (А. Қ.); **келина да хони ҳамсойа рос мекуна** — **ина духтароскунак мегӯн** (А. Қ.); **Да Зулфак рафтен-ма?** (Қ) — **апаи Зулфак рафтед-мӣ?**

Суффикси **-ак** бар акси шеваҳои шимолӣ дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ гоҳо аз ҳад зиёд истеъмол мешавад, яъне он хусусияти калимасозӣ ва ё тобишдиҳии худро гум карда, ба назари мо, танҳо моҳияти услубӣ пайдо мекунад. Ин ҳам маҳз дар порҷаҳои фольклори воҷеҳӯрад. Чунончи,

чанд мисол аз афсона; мунди да об раф Қунгузак-ам да об раф; Гамбӯсак дар рӯи об рафт; Мушакро бигӯ гуф.

Суффикси **-ак** баъзан якҷоя бо суф. **-и** аз сифатҳои аслии ҷе исмҳои сифатҳои нисбӣ, исмҳои абстрактмаъно месозад: **йошакӣ** (ҷавонӣ), **харакӣ** (харсавор): **аспакӣ** (аспсавор) ва ғ. Мисолҳо: **раҳи аспакийам хав каа мондаги** (Ш) — роҳи саворагард ҳам аз қор баромадааст; **йошаки хуш нағз-а, дандон пийоза намегузара** (А. Қ.) — ҷавонӣ хуб нағз-дия (ҳо-ло) дандон ба пиёз намегузарад.

Суффикси-ча бештар дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қарши дучор омада, ба исми асосан мафҳуми хурдӣ ва навозиш мебахшад: **нонча, госпанча < гӯсфандча** ва ғ.

Дар баробари ин, суффикси мазкур баъзан хусусияти калимасозӣ низ дорад, чунончи: а) аз исми сифати нисбӣ месозад: **ҳиндича** (бозии ҳиндугӣ), **арабча** (хати арабӣ), **ӯзбакча** (бо забони ӯзбакӣ); б) бо калимаи **дигар** омада дараҷа ва қиёсо мефаҳмонад: **дигача** (дигар хелтар).

Суффиксҳои **-миш// -амиш// -муш** ва **-ла**, ки ҳоси забони ӯзбекианд, дар лаҳҷаҳои атрофи Қарши зиёдтар истеъмоли мешаванд. Аммо истеъмоли онҳо асосан бо калимаҳои ӯзбекӣ ва фақат бо ҷузъи номии феълҳои таркибӣ ба назар мерасад. Чунончи: **бӯшамииш** қардан (ҳолӣ қардан), **айнимииш** қардан (фикри худро дигар қардан), **оқирмииш** қардан (ҷорӣ шудан, резондан), **бачармииш** қардан (ичро қардан), **ӯзгарииш** қардан (таъбир ёфтани, тараққӣ қардан) ва ғ.

Бо вучуди ин, суффиксҳои мазкур баъзан дар таркиби феълҳои таркибии номӣ ба калимаҳои тоҷикӣ (махсусан бо асосҳои феълӣ) низ пайваст мешаванд, ки ин, ба назари мо, натиҷаи таъсири тадриҷии ҳолати болои мебошад. Чунончи: **истмииш** қардан (истодан), **тоҳмииш** қардан (тоҳтан), **хоҳла** қардан (хостан) ва ғ.

Суффикси ӯзбекии -лик гоҳ-гоҳ дучор меояд ва исмиҳои абстрактмаъно, сифатҳои нисбӣ месозад: қаршилик (қаршигӣ), **деқонлик** (деҳқонӣ), қинчилик (мушкилӣ), хавфлик (хавфнок).

Суффикси -лама низ ӯзбекӣ буда, дар лаҳҷаи Қамашӣ фақат дар як лаҳза дучор омаду бас: **тамонлама: а ҳар тамонлама гират агар ҳама ҳис тайор.**

Суффикси -чи нисбат ба забони адабӣ ва шеваҳои шимол дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон камистеъмоли аст. Он дар ифодаи вазифаҳои зерин дучор шуд: а) аз исми исмиҳои месозад, ки машғулияти доимӣ ва ё тахассуси шахсро ифода менамоянд: **гълмолачи** (Ш) — андовачӣ, **хизматчӣ** (Қ.); б) сифатҳои месозад, ки ҳислатҳои инсонро нишон медиҳанд: **макрчи** (А. Қ.) — ҳилагар.

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, ғайр аз намудҳои зикршуда, боз як қатор суффиксу префиксҳои дигар истеъ-

мол меѣбанд, ки нисбатан каммаҳсул ва ё тамоман бемаҳсуланд. Ин аффиксҳо чунинанд: **-гар:** хавзигар — ҳофиз, мехчагар (Арабхонаи Қаршӣ), — **вор//бор:** ϵ имедбор — умедвор (Қамашӣ), куртавор (Арабхонаи Қаршӣ): **ӣ:** тугайдорӣ — бешадорӣ, ҳазилбардорӣ, калхозӣ (Ш); **кабӯдӣ** (Қ.); **бечойӣ** (А. Қ.); **-он:** ноншиканон (А. Қ.); — **зор:** гуллолазор (А. Қ.).

Префиксҳои **но-:** нозой (А. Қ.); **ногӯғрӣ,** нопазанда (Қ.); **ло:** лодон—нодон (Ш) ва ғ. низ аз хамин кабил аффиксҳои каммаҳсул мебошанд.

ШУМОРА

Шумораи микдорӣ

Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дар бобати истеъмоли шумораҳои микдорӣ аз забони адабӣ фақат бо баъзе тағйиротҳои фонетикӣ тафовут мекунанд. Масалан: **панҷ//панш** < панҷ, **шиш** < шаш, **ну//нӯ** < нӯҳ ва ғ.

Шумораи микдории **дувоздаҳ** дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ бештар бо вариантҳои гуногуни фонетикӣ, аз қабил **дувозда//дувазда//дӯзда//дӯзда** истеъмоли меѣбад, аммо дар лаҳҷаи Шаҳритуз, баръакс, ҳамеша **дувазда** шунида мешавад.

Шумораи микдории **йак**, ҳамчун дар забони умумихалқӣ ва адабӣ хеле сермаъно буда, бо тобишҳои зиёди услубӣ қор фармуда мешавад, ки аз такрори онҳо катъи назар мекунем.

Дар лаҳҷаи Қамашӣ мавридҳои хастанд, ки шумораи **йак** пеш аз шаклҳои инкории феъл ду қарат такрор шуда, микдоран ягона набудани предметро таъкиди менамояд. Дар чунин ҳолат **йак**-и аввал нумератив гирифта, вазифаи ҳиссачаҳои **фақат** ё **танҳо**-ро адо мекунад: **йакте йаке олима** ϵ **лумотдор не, ҳамме олима** ϵ **лумотдор шудаги.**

Ниҳоят, ба шумораи **йак** гоҳо суффикси чамъбандии **-ҳо** басл меѣбад. Дар ин ҳол он ҳамчун қонишини номуайяни бевосита шахс ё предметро далолат менамояд: **мо сатӯл мегӯйем, йакеҳо пак^р мегӯн** (А. Қ.) — мо сатил мегӯем, баъзеҳо фақер мегӯянд.

Шумораҳои микдории аз ҳаждаҳ боло, ба ғайр аз ҳисоби муқаррарӣ, ҳамчунин ба тавассути калимаи кам низ сурат меѣбад. Ин ҳодиса дар қисми зиёди шеваҳои тоҷикӣ низ қайд шудааст¹⁰. Аммо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон чунин тарзи шумора нисбатан маҳдуд ва камистеъмоли мебошад: **ду кам бис**, яъне ҳаждаҳ **се кам пинҷо**, яъне чилу ҳафт (Қ); **на кам сӣ сол ғаштагӣ**, яъне бисту нӯҳ сол ғаштагӣ (Ш).

Шумораҳои тахминӣ

Шумораҳои тахминӣ, ба мисли забони адабӣ, асосан бо паёпаё овардани шумораҳои микдорӣ ифода мешаванд. Бо вучуди ин, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дар ин бобат баъзе хусусиятҳои хосро мушоҳида менамоем.

Дар забони адабӣ шумораҳои тахминӣ бештар бо ёри калимаҳои ёридихандаи тахминан, тақрибан, наздик ва асоси инҳо ифода меёбанд. Лекин дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бисёртар бо роҳи бевосита пай дар ҳам омадани ду ё се шумораи микдорӣ тобиши тахмин дода мешавад: **йа—ду** **ع айол** маштут-да.¹¹ **танидеса буд** (А. Қ.); **мӯлаш биста—сита** гъсан доштаги (Ш) — **Бисёртараш наздик ба бист—сӣ сар** гӯсфанд доштаги.

Бар акси забони адабӣ, дар қисме аз лаҳҷаҳои мазкур предмети шумурдашаванда пас аз ҳар шумора алоҳида зикр ёфтаи мегирад: **да ҳаму тӯй нӯсад одам—ҳазор одам давом мукунат** (Қ.); **пилани гандума ҳаштот парасен—нават парасен кара мондим** (А. Қ.); **си сол шуд-си панҷ сол шуд, ҳамича—ба зиндаги каасодем** (Ш.).

Чунон ки дар боло қайд шуд, микдори номуайян дар лаҳҷаҳо бо ёрии шумораи **йак** ифода мегардад. Ин воситаи ифода ба ҳамаи маҳалҳои арабнишин хос мебошад. Аммо ин ба нормаи забони адабӣ дохил намешавад. Мисолҳо: **ҳамун сунӣ Кӯрғонтеппа йак понзда хонавор будагис а мо** (Қ.); **сонӣ йа да—дувозда кас гитта мебийон** (А. Қ.); **йа қоти нио кунам агар йак дуозда-та оху бураф** (Қ.).

Нумеративҳо

Нумеративҳои асосӣ, чун дар забони адабӣ ва ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ, **-та** ва **-то** мебошанд. Аммо дар истеъмоли ин ду нумератив байни лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз ва атрофи Қаршӣ як андоза фарқ ба назар мерасад. Масалан, дар Шаҳритуз қариб ҳамеша шакли **-то** (гоҳе **тӯ**) мушоҳида мегардад. Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ бошад, мунтазам **-та** истеъмоли меёбад. Чунончи: **асп нес, йак-то ду-то калхоса мийониш-ба набоша нес; панш-то ордил** (орден) **дот: йак-тӯ кърта, йак-тӯ эзор мдот** (Ш); **шуг гуфта тед йа-ду та да ино шумо** (Қаршӣ) — шумо ба инҳо як — дуто афсона гуфта диҳед.

Яке аз хусусиятҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дар бобати истеъмоли нумеративи **-то//**-та нисбат ба забони адабӣ дар он аст, ки ин нумератив бо исмҳои ифодакунандаи инсон, ҳайвонот, предметҳои бечон беистисно омадан мегирад, яъне ба ивази нумеративҳои **нафар, сар, дона**, ки ҳоси забони адабист, мунтазам кор фармуда мешавад: **қайи ду-**

та бобо гурунг мукунит (К.) — бо ду нафар бобо сӯхбат мекунед; **йа-та хавози кунед** (А. К.) — як маротиба хофизӣ кунед; **мӯлаш бйсто—сйто гъсан доштаги** (Ш).

Ба ғайр аз нумеративи -то//та боз як силсила хиссаҳои номӣ, аз кабили **мартаба, карат, гала, бўлак** ва м. инҳо ба вазифаи нумеративӣ меоянд. Аз инҳо калимаи нумеративии **гала** чун дар забони умумихалқӣ, дар лаҳҷаҳои Қаршӣ ҳам маънои васеъ дошта, чи бо исмҳои ҷондор (одам ва ҳайвонот) ва чи бечон (ашъё, дарахт) муштарак аст. Мисолҳо: **моҳо магазин рафсодем, йа гала ғ айол омсодуд; йа гала чис харида а Пухоро** (А. К.) — аз Бухоро як гала ҷиз харидааст.

Шумораи тартибӣ

Шумораҳои тартибӣ дар лаҳҷаҳои Қаршӣ асосан бо суффикси -ӯм ва дар Шаҳритуз мутаносибан бо -ӯм ва -ум сурат меёбанд.

Дар лаҳҷаи Шаҳритуз шумораҳои тартибии таркибие, ки солу мохро ифода менамоянд, бештар ба таври мухтасар истеъмоли мешаванд. Мисолҳо: **ай бистинуҳум раиси каа амодум** — аз соли як ҳазору нӯҳсаду бисту нӯҳум раиси карда омадам; **соли чилу ду-ба мо ба ҷанг-ба рафтем.**

Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ истеъмоли тарзи ўзбекии шумораҳои тартибӣ низ ҷой дорад¹². Дар чунин ҳолат шумора ҳатман пеш аз исми гузошта мешавад: **да биринчи синф—ба мехонда** — дар синфи якум мехондааст; **ўнбиринчи милтик гириф** — милтики ёздаҳум гирифт (К.).

ҶОНИШИН

Ҷонишинҳои шахсӣ

Ҳамаи ҷонишинҳои шахсии шеваҳои арабҳои тоҷикзабонро бо вариантҳои фонетикӣ ашон дар ҷадвали 2 нишон додан мумкин аст.

Ҷонишини шахси сеюми танҳо ў, ки асосан ҳоси забони адабиёт, дар лаҳҷаҳои мазкур умуман дида намешавад. Бо гучуди ин, дар Арабхонаи Қаршӣ дар ҷанд лаҳза истеъмоли ҷонишини ў ба назар расид: **ихлосум сусти шуда а ў: ў «бобо» гуфт.**

Шаклҳои ҷамъии шахси сеюми ҷонишинҳо бо роҳи ба шаклҳои танҳо пайвасти кардани суффикси-ҳо//о сурат меёбанд: **уно тайок хӯрдаги** (А. Қ.); **мо падар-их-а ота мегем, уно бова меган** — мо падарамонро ота мегӯем, онҳо бобо мегӯянд (Ш); **сонн хони қайнот-их рафтаи ба вайо ҷавоб метан** — баъди ба хонаи падаршӯяш рафтаи онҳо ҷавоб ме-

Шахсҳо	Атрофи Қаршӣ		Шаҳритӯз	
	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ
1	ман//ма	мо, моо//муо моҳо, моҳон	ман//ма	мо, моо//моҳон
2	ту//то (дар Арабхона)	шумо, шумоҳо, шумоҳон, шумон	ту//тъ	шумо, шумоҳо шумоҳон, шумон
3	вай, ун	уно, вайо, оно	ун	уно

диҳанд (А. Қ.); уно-йа тарсондан-е (тарсонданаши) мумкин (Қ.).

Дар Арабхонаи Қаршӣ баробари шаклҳои дигар гоҳо намуди оно низ вомехӯрад: ҳоли наравен, кани оно чӣ мекунан, оно пурсисен.

Ҷонишини шахси якуми ҷамъи мо, ба ғайр аз ифодаи маънои ҷамъ, мисли дигар шеваҳои тоҷикӣ ҳамчунин дар ифодаи маъноҳои хоксорӣ, фурутанӣ, таъкиди ифтихор ба шахси якуми танҳо низ оид шуда метавонад.

Ҷонишини «мо» ба маънии анъанавии ҷамъ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон умуман кам ба қор бурда мешавад. Аксар дар муомилот ҷои онро шаклҳои нав, ки бо роҳи ҷамъи дубора ва ҳатто себора (мо+ҳо/о+н) ба вуҷуд омадаанд, иваз мекунанд. Шаклҳои дигари ҷонишинҳои шахсӣ чи аз ҷиҳати маънӣ ва чи аз ҷиҳати вазифаҳои синтаксисӣ аз забони умумихалқӣ фарқ намекунанд.

Ҷонишинҳои эҳтиромӣ

Дар гурӯҳи шеваҳои шимолӣ барои ифодаи эҳтиром аз ҳисоби ҷонишинҳои шахсӣ ва ишоратӣ шаклҳои махсуси ҷонишинҳо сурат гирифтаанд¹³. Ин равиш барои лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ ва Шаҳритӯз ҳам хос мебошад. Чунончи:

1. Шумо (нисбат ба шахси дуҷуми танҳо).

2. Ино, ин кас, ун кас, вайо, вай кас, ҳамино (барои шахси сеҷуми танҳо). Мисолҳо: акемино шуг гуфсен—ма, ун кас-ба? (А. Қ.) ино дига гапа гуфсен (А. Қ.); ҳе, йўк кунет, вайо-йа! (Қ.); ин кас ашшумо тарсиден (Қ.); ҳамуно да мо пиркас додаги (Ш).

Дар Шаҳритӯз ва Арабхонаи Қаршӣ боз як тарзи дигари ифодаи эҳтиром мавҷуд аст: шон ба исм ва ҷонишинҳои ишоратӣ васл гардида, муносибати самимонаи касеро нисбат ба шахси сеҷум нишон медиҳад¹⁴: шумо акамшон қати қоти равен; реу мемоно омаг гӯ акемшон-да.

Чи тавре ки мебинем, шаклҳои эҳтиромии ҷонишинҳои шахси аз шаклҳои муқаррарии ҷамъу танҳо аз рӯи семантика фарқ мекунад. Воқеан, сурат ёфтани ин шаклҳо бесабаб нест. Маълум аст, ки дар рафти инкишофи забон ин ё он шакли грамматикӣ маънои худро васеъ карда метавонад. Ин қонуни тақомилот ба забони гуфтугӯӣ, алаҳхусус, шохҳои шевагии он бештар тааллуқ дорад. Шаклҳои эҳтиромии ҷонишинҳои шахси, ки хоси аксарияти шеваҳо мебошанд, маҳз барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти муомилоти одамон ба қолаби муайян даромадаанд ва чи тавре ки Н. А. Маъсумӣ қайд мекунад, тадричан дар забони адаби мавқеъ пайдо карда истодаанд¹⁵. Ҷонишинҳои шумо ва инҳо, ки дар гуфтугӯ аслан шумораи ҷамъро мефаҳмонанд, бо тақозои риояи одобу эҳтироми байниҳамдигарии одамон нисбат ба шахси танҳо ҳам хос шуда мондаанд. Азбаски вазифаи духӯрагӣ дар як вақт (масалан, шумо — шахси ҷамъ ва шумо — шахси танҳо) дар муомилот як андоза душворӣ ҳам ба амал овардааст, барои ифодаи маънии ҷамъ шаклҳои сохта пайдо шудаанд. Ин аст, ки ҳоло дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ ва Шахритуз шумо ба маънии ҷамъ ниҳоят кам қор фармуда шуда, вазифаи онро шумоҳо//шумон//шумоо—барин шаклҳои сохта иҷро менамоянд. Ҷонишини шумо бошад, асосан барои ҳурмати шахси дуҷуми танҳо истифода мешавад. Мисолҳо: туркман зубон-е (забонаш) дарқор набудагис да шумоҳон-а? (Қ.); шумоҳо даройетон (А. Қ.); ман ном-их-а намеғӯм да шумоон—ман номамро ба шумоён намеғӯям (А. Қ.); А чи бойис ҳамин-а шумоҳон куштен? (Ш).

Ҷонишинҳои шахси сеюми эҳтиромӣ ҳамчун шахси дуҷум бевосита ба шакли анъанавӣ ифода наёфта, балки бо тарзу усулҳои дигар ба вучуд омадаанд. Чи тавре ки мебинем, инҳо ё бо шаклҳои ҷамъи шахси сеюм баробаранд ва ё бо роҳи таркибҳои алоҳида ифода мешаванд. Дар ҳар ҳол бо роҳи такмил ва тараққи шаклҳои грамматикӣ дар ҷонишинҳои шаклҳои эҳтиромӣ аз шаклҳои муқаррарии ҷамъ ҷудо шуда истодаанд ва ин равиш беш аз пеш хусусияти умумӣ пайдо карда истодааст.

Ҷонишинҳои ишоратӣ

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон шаклҳои зерини ишоратҷонишинҳо мавҷуданд: ин//и, ун//у, вай. Ҷонишини вай ба вазифаи ишоратӣ асосан дар Қаршӣ ба қор бурда мешавад. Аз ҷонишинҳои ин ва ун, ҳамчун дар забони умумихалқии тоҷикӣ бо илова шудани ҳиссаҳои таъкидии ҳам шаклҳои мураккаби ишоратҷонишинҳо ба вучуд омадаанд;

хамин, хамун//хаму¹⁶. Баъзан ба қонишинҳои хамин, хамун боз калимаи **ана** васл шуда, тобиши таъкид ва ишоратро гурқувват менамояд. Дар ин ҳол бештар хамсадои **х** меафтад: **анамун одам, анамин даф**.

Ишоратқонишинҳои хамчун дар забони адаби ду вазифа доранд: 1) предмет, ходиса ва шахсро ишора ва таъкид мекунанд, ки ин вазифаи асосии онҳост; 2) ба вазифаи қонишинҳои шахси сеюм меоянд.

Қонишинҳои **ин, ун, вай** дар вазифаи соф ишоратӣ хамеша бо исми кор фармуда мешаванд. Дар ин асно ҳатто чамъ ё танҳо будани исми ишорашаванда аҳамияте надорад. Чунончи: **ун одам; ин одам; ун вақто; ун соло; вай кас; вай касо; вай чиз; вай чизо** ва м. инҳо.

Мисолҳо: **а хамин сабаб ин ду-йе (дуяш) гурехта халос шут (К); келин, шумо ун бачоо қатӣ да вай хона хоравитон (А. К); ун гап-а гуфтагем не; ун давро а рӯз дидаӣ нестум (Ш); вай — Сулаймона да хон-е (хонааш) бийед (К); отих (отаат) вай булбула чом кунат? (А. К).**

Аммо қонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи қонишинҳои шахсӣ—ишоратӣ кор фармуда шаванд, фақат шахсро далолат карда, бе исми ишорашаванда меоянд. Мисолҳо: **ун мемо-боша? — ӯ меомада бошад? (Ш); да умр-ух ун йа китов хонда — дар умраш ӯ фақат як китоб хондааст (Ш); ба-чем. вай-а духтар-е (духтарашро) гирифта тийам-ми (К); вай чӣ кор-ба хонса? (А. К).**

Қонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи қонишинҳои шахсӣ боз дар мавридҳои зерин бе исми омада метавонанд: а) агар баъд аз пешояндҳои **а**, да кор фармуда шаванд: **а вай ихлосум суст шуда (шудааст) (А. К); а ун хондаги дакументо-х-а гирифт — аз ӯ хуччатҳои хондагиашро гирифт (Ш); да вай гап рос намебийа (К).** б) агар шакли чамъ ё ҳурмат ифода шуда бошад: **ино гуфтан, ки биринч-е ғӯристони шудагӣ — инҳо гуфтанд, ки биринчаш дар қабристон рӯидагӣ аст (К); а рӯи китоп мегӯн (К).**

Аз рӯи ин мисолҳо дидан мумкин аст, ки қонишинҳои **ин, ун, вай** дар сурати шахсро далолат кардан ҳам, аз мазмуни ишоратӣ ҷудо нестанд. Ин ба табиати онҳо вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ онҳоро дар чунин маврид қонишинҳои шахсӣ—ишоратӣ номем бехтар аст.

Қонишинҳои **ин** ва **ун** на фақат мазмуни акси якдигаранд, балки аз ҷиҳати мавқеи истеъмом ҳам аз якдигар фарқ мекунанд. Чунончи, агар қонишини **ун//хамун//хаму** фақат ба замони гузашта нигаронида шавад, пас шакли **ин** вобаста ба мазмуни ҷумла замони ҳозира ва ояндаро далолат карда метавонад. Дар ифодаи **ин** мазмун исми ишорашаванда бештар бандақонишини **-аш** қабул мекунад: **ин шабаш онеш-а ақибаш ғалтид — шаби дигар аз қафои модараш**

пойд; ин рӯзаш да боле мо одам монд — рӯзи дигараш ба-
рои ман одам фиристод (А. Қ.).

Чонишини ишоратии ин ба чои хиссаҳои номии нутқ ома-
да, дар ифодаи хурдию навозиш баъзан суффикси -ак қабул
мекунад¹⁷. Имсол инак-ам тӯй мешут-де, акун (А. Қ.).

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ба ғайр аз шаклҳои
номбурда боз калимаву таркибҳои алоҳида низ вазифаи ишо-
ратиро адо карда метавонанд. Масалан: наванки, унчи//инчи,
интӯ//унту, ҳамтӯ//ҳамта ва м. инҳо. Шаклҳои унчи//инчи
хоси лаҳҷаҳои Қаршӣ мебошанд: да унчи, Ченоу рафтен-
ма? — ба он деҳан Ченав рафтед-мӣ? (А. Қ.); да калхӯс,
инчи, ангур овардак — ба колхоз ангур овардааст (Қ.); га-
па ма ε нойе (маънояш) ҳамтӯ (Қ.); коро ҳамта буда (Ш).

Чонишинҳои ишоратӣ ба мисли хиссаҳои номии нутқ дар
ҷумла вазифаҳои гуногуни синтаксисӣ доранд.

Чонишини нафсӣ-таъкидии «худ»

Чонишини нафсӣ-таъкидии худ ҳам дар лаҳҷаҳои араб-
ҳои тоҷикзабони Қаршӣ ва Шаҳритуз ду вазифа дорад:

1) Ҳамчун чонишини нафсӣ-таъкидӣ ба вазифаи асосии
худ меояд.

2) Ба вазифаи бандакчонишин истифода мешавад.

Чонишини худ дар вазифаи аввалӣ асосан таъкиду таъи-
нотро ифода менамояд. Ин таъкиду таъинот метавонад ба
маҳал (да худи Душанбе//Душанбейа худааш—ба), ба за-
мон (ун рӯза худааш//худи ун рӯс), ба шахс (худи ман//ма-
на худам) ва ғайра тааллуқ дошта бошад.

Чонишини худ, ҳамчун дар забони адабӣ, тақрибан бо
ҳамаи шаклҳои шевагии бандакчонишинҳо, аз ҷумла их//ех,
им, ит, иш; ум, ут, уш ва е яқоя омада метавонад. Мисол-
ҳо: худ-их ҳамта мегӯйем-де — худамон ҳамин тавр мегӯ-
ем-дия (А. Қ.); худ-их бийа—худааш биёяд (Ш); худ-е, ки
н*мёдониист, ҳамта мегуф — худааш, ки намедониист, ҳамин
тавр мегуфт (Қ); худ-ум мерезам; кити мехнаташ—ба худ-
иш дил-иш месӯза — ба андак мехнаташ дили худааш ме-
сӯзад (А. Қ.).

Ба мисли шеваҳои Мастчоҳ¹⁸ ва Бойсун¹⁹ дар лаҳҷаҳои
арабҳои чонишини худ суффикси ҷамъбандии -а ва шаклҳои
ҷамъи бандакчонишин қабул мекунад: Раҷабӣ худойимо-йа
гуфтаӣ; бачагонамо а хутомо арабо; хуто че? — худхотон
чи? (А. Қ.); Уно дъхтар медода, да худойишон (Ш); Хуто
гап мезанем; А участка хуто гандатар участка нес (Қ.) ва ғ.

Чонишини худ дар вазифаи бандакчоғишин бештар дар
ду маҳал—Арабхонаи райони Навоӣ ва деҳаи Қамашӣ истеъ-
мол мегардад. Агар дар Арабхонаи Навоӣ он ба шакли

пурра (хамсадон д ба т бадад мешавад: хут<худ) ба вази-
фаи бандакчонишин ояд, дар Қамашӣ дар ин вазифа беш-
тар дар шакли ху мавкеъ дорад²⁰: мурғе хут бут, хамеш-а
куштим — мурғамон буд, хамаашро куштем; ҳауза падази
хут кофтаги, ман намедонам — ҳавзро падарам кофтааст,
ман намедонам; йакта-дута бузи хут ҳас — як-ду то бузамон
ҳаст; чӯраҳои хут бут — чӯраҳоям буданд (Арабхонаи На-
вой); Дамух-а бини ху гиртан мегири — даматро аз биниат
гирифтани мегири; йак пут чав ка да хони ху меамот (Қа-
машӣ).

Чонишини «худ» дар вазифаи соҳибият на фақат бо исм,
балки чун бандакчонишинҳои асли бо ҳиссаҳои дигари нутқ
ҳам кор фармуда мешавад. Чунончи: а) бо сифат: майде
хут (писари майдаамон) мпӯшат калӯши акеша (Арабхонаи
Навой); б) бо шумора: дуӣ хут (дуямон) вай-а меканем;
дуӣ хуто будим-ма? (Арабхонаи Қаршӣ); в) бо сифати
феълӣ: да хамунча рафтаги хут (рафтагиам) кати дига чис
нахӯрдам; ахири ع умур-ба дидағӣ хут (дидагиам) ҳамин-де
(Қамашӣ).

Чи тавре ки аз мисолҳо дида мешавад, чонишини худ ба
вазифаи бандакчонишинҳо фақат дар таркиби изофӣ ома-
да метавонад.

Ин факт ба ғайр аз маҳалҳои номбурда, дар дигар лаҳ-
ҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ба назар намерасад²¹. Ба ивази
он шаклҳои махсуси бандакчонишинҳо их//ех//ух//ах истеъ-
мол мешаванд, ки сурат гирифтани онҳо ҳам аслан ба ҳа-
мин чонишини худ алоқаманд аст.

Чонишини саволи

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, ҳамчун дар забони
умумихалқӣ ва аксари шеваҳои тоҷикӣ, чонишинҳои саволи
инҳоянд; кӣ? (нисбат ба инсон), чӣ? (нисбат ба предметҳои
ҷондору бечон), кадом? (нисбат ба сифат ва ҳолат), чанд²²?
(нисбат ба миқдор).

Чонишинҳои кӣ? ва чӣ? чун одат суффикси чамъбандии
хо//о қабул мекунад: киҳо//кио, чиҳо//чио.

Чонишини кӣ? ҳангоми истеъмол дар Арабхонаи Қаршӣ
гоҳо дар шакли ке? ҳам дучор меояд. Аммо чонишини чӣ?
дар ҳар ҷо ба тағйиротҳои фонетикӣ вомехӯрад. Масалан,
дар Шаҳритӯз ӯу, дар Арабхонаи Қаршӣ чу//чо²³ ва ғайра:
чу муғдор дақулинт дод? — чи қадар хуччат дод? (Ш); чо
каре? — чи кардед? (А. Қ.).

Агар савол ба предмет умуман гузошта шавад, одатан
шакли чӣ? ба кор меравад, он гоҳ ба чонишини чӣ калима-
ҳои хел, тавр//та//тӯ, нав//нау ҳамроҳ карда мешаванд. Ми-
солҳо: ходем, чи нау, нағз-ма? (Арабхонаи Навой); ба ع де

(баъдаш) читӯ ашвол гуфта пурсед (К.); хамроҳо-х-а йобен, бад читӯ мекунен? — хамроҳоятонро ёбед, баъд чӣ тавр мекунад? (А. К.); булбулут чита, нахс хонсода? (хонда истодааст); аш шумо тарса арзонла чита мекъна? (Ш).

Баъзан дар ҳамин мазмун шаклҳои читугин (Шахритуз) ва читуги (Қамашӣ) истеъмол мешаванд, ки муайян кардани таркиби онҳо мушкил аст. Дар ҳар ҳол гумон меравад, ки қонишинҳои мазкур ё аз калимаҳои **чӣ**, **тавр**, **гуна** таркиб ёфтаанд ва ё аз ҳиссаҳои **чи тавр** ва **гин** (мисли шармгин, андӯхгин) сурат гирифтаанд. Мисолҳо: **турхи мола читугин шинохтин?** — зоти молро чӣ тавр шинохтед? (Ш), **байрам—а читугӣ гузронди?** (К.).

Қонишини **кадом** бо вариантҳои **кудом//гудом//кидом** дар атрофи Қаршӣ ва **ком** дар Шахритуз ба таври умумӣ шахс, предмет ва ҳодисаҳоеро аз дохили гурӯҳ чудо мекунад. Лекин агар он ба бандакқонишинҳо ё исмҳои вобаста шавад, маънои нисбатан конкретӣ пайдо менамояд. Мисолҳо: **да гудом ўғур меистем?** — дар кадом тараф меистем? (К.); **а отиҳ-а кудом бузих-а гум шуда?** — азони падараш кадом бузаш гум шудааст? (А. К.); **ҳоли а ком тараф омен?** (Ш).

Қонишинҳои таъинӣ

Қонишинҳои таъинӣ асосан ҳар ва ҳама мебошанд.

Ин ду қонишин аз ҳамдигар хеле фарқ доранд. Чунончи шакли **ҳар** бар акси **ҳама**, аломатҳои грамматикӣ (суффиксҳо, бандаки изофӣ ва ғайра) қабул намекунад. Зиёда аз ин, қонишини **ҳама** бе исми таъиншаванда ҳам мустақилан маъниеро ифода карда метавонад. Масалан, ба ҷои **ҳама одамон омаданд**, **ҳама омаданд** гуфтан ҳам мумкин аст. Аммо қонишини **ҳар** бе калимаҳои ёридиҳанда (аз қабилӣ кадом, чита, хел, нав//нау) маънои конкретие пайдо намекунад.²⁴

Қонишини **ҳар** бо калимаи **кадом//кудом//гудом//кидом** ва бандакқонишинҳо барои таъиноти предмети шахс барои истифода мешавад. Мисолҳо: **ҳар кадомаш** **вазифаи худ-ух-ба хӯҷайин-дия** (Ш)—ҳар кадомаш ба вазифаи худаш хӯҷайин-дия!; **ҳар гудоме зубоне дига**—ҳар кадомаш забонаш дигар аст (К.); **ҳар кудомаш дутаги зойит** (А. К.).

Қонишини **ҳар** вобаста ба вазъияти нутқ ба худ зада гирифта, тобиши таъкидӣ ҳам пайдо карда метавонад: **ҳар йакта чишмуш анамка буромас** (А. К.); **ҳар хелаш ҳаст**, **худатон нарафтед** мағзинушда.

Пеш аз қонишини **ҳама** исмҳои бечон метавонанд ҳам дар шакли танҳо оянду ҳам дар шакли ҷамъ. Он гоҳ қонишини **ҳама** бештар бандакқонишин қабул карда, мафҳуми ҷамъ-

ро ифода менамояд: **кор хаме; дерахт ҳамуш; хонахо хаме** и.

Лекин исм агар чондор бошад, махсусан шахсро ифода кунад, чонишини **хама** хатман аломати **чамъ** мегирад, яъне мувофиқат **ногузир** шуда менамояд: **эронихо ҳамеш соф шут-ми?** (Қ.); — **хамаи эронӣён тамом шудаанд?**; **одамо ҳамуш да кор баромат-ма?** (А. Қ.).

Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ гоҳо воҳиди лексикии **ҷаппа//ҷаппа** ҳамчун муродифи чонишини таъинии **хама** кор фармуда мешавад. Вале он ҳам чун **хама** бо исмҳои гуногун наомада, балки ба исмҳои ифодакунандаи инсон ба назар мерасад. Чунончи: **фотихатӯй-ба ҷаппа одамҳо кишлоқ мерава** — ба тӯи фотиҳа **хамаи одамҳо** ба кишлоқ мераванд. (А. Қ.).

Чонишинҳои номуайяни

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ ва Шаҳритуз калимаву таркибҳои зерин ҳамчун чонишинҳои номуайяни ба кор мераванд: **чан(д), кадом//кудом//гудом, чи, ки**²⁵, **фалон//фалончи; базе//ба ғзи, йата, йа хел, йак—йагон** ва ғ.

Чонишинҳои **ки, чи, кадом, чанд** одатан бе калимаи **ким** омада, маънои номуайяниро ифода мекунанд²⁶.

Чонишини **чан(д)** назар ба дигар маҳалҳо, дар Шаҳритуз серистеъмол буда, микдори номуайяниро ифода менамояд. Мисолҳо: **чан зими́на (ҷойро) пурсида гаштаги; чанд сол инчониш кор карестодем.**

Чонишини **кадом** (бо вариантҳои **кудом, гудом, кидом**) дар вазифаи номуайяни пеш аз исми омада, ягон аломати грамматикӣ қабул намекунад: **гудом асре — ба омадги а Арабистон** (А. Қ.); **кудом сол амоғиҳа на́мдоним** (Ш); **а гудом суне** (тарафе) **ки бошад, гап занонда шиштан-де** (Қ.).

Калимаи **ба ғзе** ва таркиби **йа хел** муродифи якдигар буда, ба вазифаи чонишини номуайяни меоянд. Вале **ба ғзе** нисбат ба **йа хел** камистеъмол мешавад.

Таркиби **йа хел** ҳамчун муайянкунанда пеш аз муайяншаванда омада, бандаки изофӣ намегирад: **йа хел гапо́йа** ҳамун гап зада меистад (Ш); **йа хел з^мино ҳас да умруш об хӯрдагӣ не** (Қ.); **тоҷикистон-да йа хел тоҷико хаст, ўзбекиа тайна намедонад** (А. Қ.).

Калимаи **фалон** ҳамчун чонишини номуайяни одатан бо исми кор фармуда мешавад: **фалон кас, фалон чо, фалон чиз**. Дар баъзе мавридҳо агар исми шахсро ифода кунад, калимаи **фалон** суффикси **чӣ** мегирад: **фалончи-йа писаре (писараш) духтар-их-а** (духтаратонро) **тияд** (Қ.); **фалончиҳо додум** (А. Қ.).

Вазифаи ҷонишини манфӣ-номуайяниро чун дар ҳаман шеваҳои тоҷикӣ калимаи хич/хиш (дар забони адабӣ ҳеч) адо менамояд. Варианти хиш махсусан пеш аз исми кас//ка//ке//ки бештар мушоҳида мегардад. Мисолҳо: **А ма хиш ка навишта гирифтаги не; хичийа найофт (Ш); гӯшта хиш ки намгират; да ма хич кас гап назадак (К.); Хиш ке не-ку, хешо кэни? (А. Қ.).**

Ҷонишини хич//хиш ба феъл вобаста шуда, тобиши таъкидӣ мегирад ва маънои инкорро пурқувват менамояд: **ресмон хич (тамоман) набуд (Ш); хич (тамоман) кала кор намекина (К.).**

Калимаи **йагон** баъзан бо нумеративу исмҳо ва гоҳо танҳо барои ифодаи маънои номуайяни—манфӣ истифода мешавад: **йагон—то гъсан намърда (Ш); йагон бор надидак (К); йагон бор салом нагуфта да мо (А. Қ.).**

Дар лаҳҷаҳои арабҳои атрофи Қаршӣ калимаҳои **ас** (асло), **тйна//тӣйна** пеш аз шаклҳои инкории феъл ба вазифаи ҷонишини манфӣ меоянд: **ас йод нагирифтум-да ҳамин-а; тоҷикистон-да йа хел тоҷико хаст, ўзбакӣна тӣйна (ҳеч) намедона (А. Қ.).**

Бандакҷонишинҳо

Бандакҷонишинҳо²⁷, гуфтан мумкин аст, дар системаи морфологии шеваҳои арабҳои тоҷикзабон махсусан ҷолиби диққатанд. Бар акси дигар шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ, ки то имрӯз дар адабиёти илмӣ қайд шуданд, дар лафзи арабҳои тоҷикзабон ҳелҳои гуногуни бандакҷонишинҳо вомехӯранд. Ба ғайр аз шаклҳои маъмули адабӣ (-ам, -ат, -аш, -амон, -атон, -ашон)²⁸, ки тақрибан дар ҳаман деҳаҳои арабнишин истеъмол мешаванд, боз ду гуруҳи шаклҳои шевагии бандакҷонишинҳо мувозӣ кор фармуда мешавад.

Гуруҳи аввал бандакҷонишинҳое мебошанд, ки бо андак тағйироти фонетикӣ аз забони адабӣ тафовут мекунанд. Инҳо дар се вариант дучор меоянд, ки дар ҷадвали 3 нишон дода мешаванд²⁹.

Дар бобати истеъмоли ин шаклҳои бандакҷонишинҳо байни маҳалҳои арабнишин баробарие дида намешавад. Чунончи, агар бандакҷонишинҳои -ум, -ут, -уш, -им, -ит, -иш дар деҳаи Қамашӣ қариб вонахӯранд, вариантҳои -ем, -ет, -еш ба арабҳои Шаҳритуз хос нестанд. Дар забони сокинони Арабхонаи Қаршӣ бошад, баръакс, ҳаман вариантҳои гуруҳи якум истеъмол мешаванд.

Гуруҳи дуюми бандакҷонишинҳо фақат барои арабҳо хос буда, то ҳол дар дигар шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ дучор на-

Шахсҳо	Варианти якум		Варианти дуум		Варианти сеюм	
	шумораи танҳо	шумораи чамъ	шумораи танҳо	шумораи чамъ	шумораи танҳо	шумораи чамъ
1	-им	-имо	-ум		-ем	-емон
2	-ит	-ито	-ут	--	-ет	-етон
3	-иш	ишо	-уш	--	-еш	-ешон

шудаанд. Ин гурӯҳи бандакҷонишинҳо низ ба ду қисм чудо шуда, аввали дар чор шакл ва дуумӣ дар як шакл истеъмол мешаванд. Чунончи:

- а) **-их// -ех// -ух-ах**³⁰ (барои ҳамаи шахсҳои чамъу танҳо);
 б) **-е// -е** (фақат барои шахси сеюми танҳову чамъ).

Шаклҳои **-их** ва **-ух** ба ҳамаи шеваҳои арабҳои тоҷикзабон умумист, аммо варианти **-ех** бештар хоси гурӯҳи шеваҳои атрофи Қаршӣ мебошад. Шакли **-ах** дар Арабхонаи Қаршӣ мавҷуд аст. Бандакҷонишини **-е** бошад, аз тамоми маҳалҳои арабнишин танҳо дар деҳаи Қамашӣ ба назар мерасад.

Бандакҷонишинҳои гурӯҳи дуум (**-их// -ех// -ух** ва **-е**) шаклҳои муқаррарии тасрифи надоранд. Шахсу шумора иваз шавад ҳам, шакли онҳо якҷайл мондан мегирад.

Масалан:

I. китобих-китобам ё китобамон.

II. китобих-китобат ё китобатон.

III. китобих-китобаш ё китобашон.

Ба кадом шахс ё шумора тааллуқ доштани ин бандакҷонишинҳо аз рӯи ҷонишинҳои шахси, бандакҳои феълӣ, хабар ё мазмуни умумии ҷумла фаҳмида мешавад. Барои намуна шаклҳои **-их** (**ех, ух, ах** дар ҳар сурат онро иваз карда метавонад) ва **-е-ро** дар ҷумлаҳо аз назар мегузаронем.

Бо **их**: **гуф, ки тура худ—их** мегирум (шахси якуми танҳо); **ка лаъзи худ—их** гап дин (шахси дууми танҳо); **Аҳмад да пӯшт-их** ҳезум амордохка — Аҳмад дар пушташ ҳезум оварда истодааст (шахси сеюми танҳо); **мо ка даст-их** мақаудем — мо бо дастамон мекофтем (шахси якуми чамъ); **шумон қайи хамроҳойиҳ мерен?** — шумоён бо хамроҳатон мераведон? (шахси дууми чамъ); **мардум а тарс-их-а да ово партофтан китовойа** (шахси сеюми чамъ).

Бо **-е**: **кор-е** не ҳиш кас-а — ба ҳеҷ кас кораш не (шахси сеюми танҳо); **ду-йе** да калхӯс кор карсот — дуяшон дар қолхоз кор карда истодаанд (шахси сеюми чамъ).

Пеш аз он ки ба характеристикаи маънӣ ва вазифаҳои синтаксисии бандакҷонишинҳо гузарем, мухтасар доир ба таркиби онҳо таваккуф менамоем. Зеро, чи тавре ки дида мешавад, бандакҷонишинҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон умуман ва шаклҳои *-их// -ex// -ух// -ах* ва *-е* махсусан аз ҷиҳати сохт ҷолиби диққат буда, зимнан шарҳу эзоҳи этимологии онҳо зарур аст. Дар акси ҳол саволе пеш омада-наш аз эҳтимол дур нест: ин бандакҷонишинҳо ҷӣ тавр пайдо шудаанд ва оё сабаби сурат гирифтани онҳоро маънидод кардан мумкин аст?

Дар ҷараёни такомулоти забон шаклҳои ҷудоғонаи морфологӣ аз рӯи вазифаҳои синтаксисӣ ба худ муродиф пайдо менамоянд. Ин равишро дар мисоли забони тоҷикӣ низ дида мумкин аст. Барои намуна процесси тараққиёти ҷонишинҳои шахсиро нишон додан кифоя мебошад. Чунончи, ҷонишинҳои шахсии ман, ту эшон ба ғайр аз маъниҳои асосии худ дар алоқамандии калимаҳои дигар ҳамчунин вазифаи бандакҷонишинҳоро иҷро менамоянд. Дар натиҷа имконияти ин маъниро бо ду восита — китоби ман ва китобам (баъзе тобишҳои услубӣ ва семантикии онҳоро истисно мекунем) ифода кардан ба амал омадааст. Монанди ҳамин ҷонишини худ ҳам тадриҷан семантикаи нав пайдо карда, дар забони адабӣ³¹ ва гуфтугӯӣ³² ба вазифаи бандакҷонишинҳо (албатта аввал якҷоя бо худ) бандакҷонишинҳо: китоби худ + ам-китобам ва рафта-рафта бе бандакҷонишинҳо: китоби худ) меомадагӣ шудааст.

Ба назар чунин мерасад, ки ин факт дар лафзи арабҳои тоҷикзабон махсусан мавқеи устувор пайдо кардааст ва чун ходисаи муқаррарӣ маъмул гаштааст. Масалан, ҳоло ҳам дар забони арабҳои райони Навоии РСС Ўзбекистон (Арабхона) ҷонишини худ дар шакли пурра ба вазифаи бандакҷонишин меояд³³. Мисолҳо: **мурғе хут бут ҳамеша куштим** — мурғамон (ё мурғи худамон) буд, ҳамашро куштем; (**Писари**) **майде хут мпӯшат калӯши акеша** — (писари) майдаамон мепӯшад галоши акаашро; **ҳауза падари хут кофтаги, ман намедонам** — хавзро падарам кофтагӣ, ман намедонам; **додари хут да армия рафтаги** ва ғайра.

Аммо дар аксарияти маҳалҳои арабнишини вобаста ба қонуни фонетикӣ шева ҷонишинии худ ҳамчун бандакҷонишин на дар шакли пурра, балки ба шакли ихтисоръёфта ба доираи истеъмол даромадааст, яъне аз он овози «х» боқӣ мондаасту бас. Овозҳои «и» ва «е» ба гумони мо, бандакҳое мебошанд³⁴, ки аз таркибҳои изофӣ боқӣ мондаанд. Пас, овози «х» (аз ҷонишини «худ») якҷоя бо бандакҳои изофӣ (масалан, **китоб + и + худ// китоб + е + худ > китобих// китобех, калам + и + худ// калам + е + худ > каламих// каламех** ва ғай-

ра) ба ҳукми қонуни морфологӣ даромада дар вазифан бандакҷонишинӣ расман маъмул гаштааст. Ин аст, ки ҳа-то ба ҷон «худам» ҳам шакли «худ-их» кор фармуда меша-вад.

Варианти -ух пеш аз ҳама бо калимаҳое вомехӯрад, ки дар таркибашон овози «у» доранд: пул-ух (пул-ам, пул-ат, пул-аш; пул-амон, пул-атон, пул-ашон); худ-ух, уштур-ух ва ғ.

Дар ин ҳол гумон кардан мумкин аст, ки бандакҷои изо-фӣи и ва е бо овози «у»-и таркиби калимаи асосӣ ҳамчун (ассимиляция) гардида, варианти «ух» пайдо шудааст. Ми-солҳо: да ҷойи **шиштаге пушт-ух-а болиш мимона** — дар ҷои нишастагиаш пушташро ба болишт мимонад (Қ.); **сонӣ да пеши духтар-ух-ба амод** — баъд ба пеши духтараш омад (А. Қ).

Вале, бар акси ин, мавридҳое ҳам мешаванд, ки ҳарчанд дар таркиби калимаи асосӣ овози «у» мавҷуд набошад ҳам, бандакҷонишини ҳамоно дар шакли ух зикр меёбад. Ин факт ҳам, ба гумони мо, ба ҳодисаҳои фонетикӣ вобастагӣ дорад: овози «у»-и калимаи худ дар процесси талаффуз тамоман наафтаида, балки фақат ҷои худро иваз кардааст³⁵ ва бандак-и изофӣ (и//е) аз истеъмом баромада, ҷои онро овози «у» гирифтааст. Мисолҳо: **ном-ух-а намеғӯм** — номамо наме-ғӯям (А. Қ); **ғапа гуфтаги а тарс-ух-а** — аз тарсаш гапро гуфтагӣ (Қ); **хоҳар-ух-а чоғ за** — хоҳарашро ҷеғ зад (А. Қ).

Умуман ба кор бурдани шакли -ух худуди муайяне на-дорад ва сабаби онро шарҳ додан ҳам хело мушкил аст.

Пайдоиши бандакҷонишини -ах бар акси вариантҳои бо-лоӣ, на ба бандакӣ изофӣ (и//е) ва ҷонишини худ вобастагӣ дорад, балки, ба назари мо, ба ҳодисаи яққоя шудан ва их-тисор ёфтани пешоянди **а ва** ҷонишини худ алоқаманд аст. Ин бо он асоснок карда мешавад, ки дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ соҳибият бо ёрии таркибҳои китоб а худ-ам (кито-бам), китоб а худ—ат (китобат); китоб а худ-аш (кито-баш) ва ғ. низ ифода мешавад.

Процесси минбаъдаи инкишоф ва мухтасаршавии шакл-ҳои морфологии шева дар ин ҷо ҳам, ба фикри мо, таркиб-ҳои **а худам, а худат, а худа**-ро то ба шакли **ах** оварда расонидааст ва бо ин васила боз як шакли нави бандакҷо-нишини ба амал омадааст: **п^нсари мойа духтар-ах фотиҳа кард** — писари моро ба духтараш фотиҳа кард; **домоти мо матасикил—ах кайи расим гирондаги** — домоди мо бо мо-тоҷиклаш расм гирондагӣ аст; **пул-ах мул** — пулаш бисъёр аст ва ғ.

Сабаби сурат гирифтани бандакҷонишини шахси сеюми танҳову чамъ е-ро ба ду ҳодиса вобаста намуда, бо ду навъ таҳмин маънидод кардан мумкин аст.

1. Дар кишлоки Қамашӣ ҳам (ва на танҳо дар Қамашӣ, балки умуман дар атрофи Қаршӣ) мисли Бухорову Самарқанд ҳодисаи дар ҷои ду садонок **а+а ё а+й** пайдо шудани овози **-е** мушоҳида мешавад; калла+ам>каллем, калла+ат>каллет, калла+аш>каллеш ва ғ. Пас, мумкин аст, бо мурури замон дар шахси сеюм ҳамсадои «ш» афтада (пахтеш<пахташ), факат худӣ **-е** вазифаи бандакҷонишинро адо мекардагӣ шуда бошад.

2. Қатъи назар аз ин, бандакҷонишини **-е** бо калимаҳои ҳам мунтазам қор фармуда мешавад, ки бо ҳамсадоҳо тамом мешаванд. Ин бо тезиси болоӣ мувофиқ намеояд. Инак, мисолҳо: **вай одамоӣа коре** (қорашро) **эн сәбук кара сар додак** — вай қори одамонро ниҳоят сабук қарда сар додаст; **пахтакоро пахта пилоне** (пилонашро) **пур қарда сар додаанд**; **халқа шаро ғите** (шароиташ) **ҷудо нахс шут** — халқа шароиташ бисёр нағз шуд; **ино ба бо да шаҳри Мисир рафтоне** (рафтаношон) **дарқор** — инҳо баъд боз ба шаҳри Миср рафтаношон дарқор; **точик зубоне** (зубонаш) **худе** (худаш) **қин**.

Ин ҳол водор мекунад, ки агар сабаби шакл гирифтани бандакҷонишини **-е**—ро ҳамчун ихтисоршудаи таркибҳои изофадори **дуйе ин>дуйе** — **дуяш, мактабе вай>мактабе-мактабаш, ошное вай>ошноӣе** — ошнояш ва ғ. шарҳ диҳем, ба матлаб наздиктар менамояд. Зоҳиран, ҷонишинҳои шахсии шахсҳои сеюми танҳову ҷамъ: **вай, ӯ, эшон, вайҳо, онҳо** дар мавридҳои матлуб аз истеъмол мондаанд ва вазифаи онҳо ба зиммаи бандакҳои изофии **-е** гузаштааст.

Ҷонишинҳои **вай, он//ун, ӯ** мувофиқи хусусияти худ бар хилофи ҷонишинҳои **ман** ва **ту** шахси ғайбӣ ифода менамоянд. Ба ин сабаб дар шароити муайян ва бо тақозои услуби гуфтугӯ аз истеъмол мондани онҳо ногузир аст.

* * *

Аз ҷиҳати маънӣ ва иҷрои вазифаҳои синтаксисӣ ҷи гуруҳи **якум** ва ҷи гуруҳи **дуюм** (шаклҳои нав)-и бандакҷонишинҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз забони умумихалқии тоҷикӣ умуман тафовут намекунанд. Пеш аз ҳама ҳарду гуруҳи бандакҷонишинҳо барои ифодаи соҳибият бемаҳдудият истифода мешаванд³⁶. Мисолҳо: **ришиш да ҳаминча меғалта** — **ришаш то ҳамин ҷо мезанад** (А. Қ); **ба ғд чор пойе бастам** — **баъд ҷаҳор пояшро бастам**; **Мардон а йак пойе, ман а йак пойе кашола қарда да берун бароваррем** — **Мардон аз як пояш, ман аз пой дигараш кашола қарда ба берун баровардем** (Қ); **гов-их-а хай қун** — **говашро хай қун** (Қ); **бӯб-их намедонем** — **бобоямонро намедонем**; **Раҳмонбой-ам да хон-их-а рафтак** — **Раҳмонбой ҳам ба хонааш рафтааст** (Қ); **бо сар-их-а мондум** — **боз сарамро мон-**

дам (А. Қ); калтака омарда, дэс-ух-ба гирифта зад — калтакро оварда, ба дасташ гирифта зад (А. Қ); — ин **Аҳмати Қўбардор** гирта овар даани арк-уш-да партофт — инро Аҳмади Қўбардор гирифта оварда ба даҳони (дарвозаи) аркаш партофт (А. Қ) ва ғ.

Дар баробари вазифаҳои умумии грамматикӣ ҳар як шакли бандакҷонишинҳо боз мавридҳои хоси истемол ва тобишҳои ҷудогонаи услубӣ дорад.

1) Бандакҷонишинҳои -е, -им, -ит, -иш ва -ум, -ут, -уш бо ҷонишинҳои номуайяни, саволи ва шумораҳои омада, аз кулл ҷузъ, аз гурӯҳ якero ҷудо менамоянд: **ду-йе да калхӯс кор карсот, йақт-е да армия** — (аз онҳо) дуяш дар колхоз кор карда истодаасту яктояш дар армия (Қ); **гудомии аморд?** — кадомаш (аз онҳо) овард? **йақиш ҳас** — яктоаш ҳаст (Ш); **калонуш да инчо хурдуш да унча** — калониаш дар инчову хурдиаш дар он ҷо (А. Қ).

2) Бандакҷонишини -е ба ғайр аз исми шумора ҳамчунин: а) бо сифат, ҷонишинҳои таъинӣ ва нафсӣ, масдар ба таври фаровон кор фармуда шуда, ба вазифаи муайянкунанда меояд: **ҳама тӯй кат** — ҳамаашон тӯй карданд; **вай худе кон** — вай худааш (худи вай) бисёр аст; **калоне гуфт: ин ғ ош ғаром** — калониаш гуфт: ин ош ҳаром аст; **ғӯристонӣ буданс ва ҳара макидане ту гуфти** — ғӯристонӣ буданаш ва ҳар макиданашро ту гуфти; б) бо пасоянди «баробар» пеш аз феълҳои гузаранда объекти бевоситаро ифода менамояд: **пул баробар-е гиртем, да вахте ҷанҷол шут** — дар вақташ ҷанҷол шуд, бинобар он (онро) баробари пул гирифтём; в) бо сифат бартарии як предмету ҳодисаро аз гурӯҳи предметҳои ҳодисаҳои дигар мефаҳмонад: **нағзе пойис, мошин қати бийор ғ азоб мухуридде** — нағзаш поезд, бо мошин бисёр азоб мекашед-дия!

Дар баъзе мавридҳои ҳангоми ба охири калима васл гардидани бандакҷонишини -е, табиист, ки пасоянди -а//-йа меафтад. Дар ин ҳол муносибати объекту амалро низ бандакҷонишини -е барқарор мекунад: **ба ғ д чор пойе бастам** — баъд чор пояшро бастам; **обе хӯрдим, ноне хӯрдим** — обашро хӯрдём, нонашро хӯрдём: **қишлоқа байраме-дидет-мӣ?** — майраи қишлоқро (қишлоқа майрамашро) дидед-мӣ?; **бачем, вайа духтаре гирифта тийам-мӣ?** — бачаам, духтари байро (ба ту) гирифта диҳам-мӣ?

3) Бандакҷонишинҳои -их// -ех// -ух асосан бо исми кор фармуда мешаванд. Агар исми суффикси ҷамъ дошта бошанд, баъзан аз бандакҷонишинҳои танҳо овози «х» боки мемунаду ҳалос: **токо-х-а бурисетон-ма?** — тоқҳоятонро бурида истодаастон-мӣ? да саро-х меаннозем — ба сарҳоямон

меандозем (А. Қ); гаштаги чоҳо-х-а бубинум — гаштагӣ
ҷойҳоямро бубинам (Ш).

Бандақҷонишинҳои -их//ех//ух ҳамчун шаклҳои -ам, -ат,
-аш бо дигар ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла бо сифат³⁷, ҷонишин-
ҳои вай ва худ, сифати феълӣ ва пешояндҳои таркибӣ як-
ҷоя омада, бештар соҳибияту шахсиятро мефаҳмонанд: **да**
вай-их-а даркор — ба ваяш—(ба) даркор аст; **мурдани худ-**
их-а да кал-их гирифтаги (Қ); **хар да пеш-их аннохту задан**
гирифт — харро ба пешаш андохту задан гирифт (А. Қ);
донистагӣ—а мугӯм — донистагиамро мегӯям (Ш); **да ҳа-**
мун командирӣ кор ка—йих бинаусум — ба ҳамон ко-
мандирҳои ҳамроҳ кор кардагиам бинависам (Ш).

Бояд қайд кард, ки бандақҷонишини -их дар ифодаи
маънии ҳурмат ҳам бо шаклҳои муштараки -ам, -ат, -аш
баробарҳуқуқ шуда истодааст. Чунончи, он дар мисолҳои
зерин ҳамчун ифодаи эҳтиромӣ нисбат ба шахси дуҷуми тан-
ҳо тааллуқ дорад, ки инро аз мазмуни умумии ҷумла ва ё
бандақҳои феълӣ пай бурдан мумкин аст: **ота, рӯй-их-а мешӯ-**
вен-ма, мана офтова! — ота, рӯятонро мешӯед-мӣ, мана оф-
тоба! (А. Қ); **қанд-их-а занет гуфтам ман** — қандатонро
(шумо) занед гуфтам ман (Қ).

4) Бандақҷонишинҳои шахси сеюм -уш ва -е бо калимаи
майл якҷоя омада, ба фикри гуфташуда розӣ будани гӯян-
даро мефаҳмонад ва бо ин алоқаи мантиқии аъзоҳои ҷум-
ларо нигоҳ медоранд³⁸: **майле, рафтан гир** — майлаш, раф-
тан гир (Қ); **майлуш бачем, омадан гиретон** (А. Қ).

5) Бо феълҳо ба вазифаи пурқунандаҳои бавосита ва
бевосита омадани бандақҷонишинҳо, бар хилофи шеваҳои
гурӯҳи ҷануби шарқӣ ва марказӣ (Маҷҷох), дар лаҳҷаҳои
арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ ва Шаҳритуз ниҳоят
маҳдуд аст. Танҳо дар Арабҳои Қаршӣ баъзан объектро
ифода кардани бандақҷонишинҳо мушоҳида мешавад, ки он
ҳам бештар хусусияти такрорӣ дорад³⁹:

а) Бандақҷонишини шахси сеюми танҳо -уш ба вазифаи
пурқунандаи бевосита: **омдуму ҳами бўбӯа куштумуш** —
омадаму ҳамин боборо куштам (аз афсона).

б) Бандақҷонишини шахси якуми танҳо -ум ба вазифаи
объекти бавосита: **да ман сеюм шартум монд** — ба ман се-
юм шартам (шарти сеюм) монд.

в) Бандақҷонишини -их ҳам дар таркиби феълҳои гуза-
рандан номӣ ба вазифаи пурқунандаи бавосита омада мета-
вонад: **э, эсизи чонам, ки да бол-их кундош-их кардам** — э,
ҳайфи чонам, ки ба болоям, кундошам кардам.

б) Бандақҷонишини -уш ҳамчунин ба вазифаи плеонас-
тикӣ барои эзоҳи мубтадоҳои ҷида низ омада метавонад:
бузак қайи гурғак-дуйуш пеши кози рафт (аз афсона).

Феъл дар системаи морфологии забони тоҷикӣ яке аз бобҳои мураккабтарин ҳисоб меёбад. Ин ба қисмати феъли забонҳои маҳаллӣ, ки лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз ҷумлаи онҳост, низ бевосита дахл дорад.

Дар фактҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам чун дар бисёре аз шеваҳои дигари тоҷикӣ ду навъ тамоили инкишофи таърихии феълҳои забони тоҷикӣ ноҳамвор ва номутаносиб инъикос меёбанд: бештар пурқувват гардидани анъанаи аналитизм; сушт шудани инкишофи синтетизм.

Барои тасдиқи ин даъво нишон додани мавқеи замони ҳозира-оянда (мехонам) ва замони ҳозираи муайян ё давомдор (хонда истодаам) кифоя аст. Аввалӣ асосан ба замони оянда далолат мекунад. Дар ифодаи замони ҳозира бошад, бештар дуюмӣ ба кор бурда мешавад.

Бояд гуфт, ки нисбат ба шеваҳои шимолӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон доираи шаклҳои замони феъл маҳдудтар аст. Аммо воситаҳои грамматикӣ шаклҳои феълӣ бойтар аст. Дар ин бобат метавон гуфт, ки лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бисёр хусусиятҳои шеваҳои шимолӣ ва ҷануби шарқиро дар худ таҷассум мекунад.⁴⁰ Масалан, гуногуншакли бандҳои феълӣ, гуногунии префиксҳо ва ғайра ба ҳамин шаҳодат медиҳанд.

Ба ин тарика, дар системаи феълии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз як тараф бисёр фактҳо ва ҳодисаҳо ба назар мерасанд, ки бо равиши умумии забони тоҷикӣ мувофиқатдоранд ва онҳоро на фақат дар микъёси забони адабӣ, балки аз бештари шеваҳо низ ҷустуҷӯ кардан мумкин мешавад. Вале, аз тарафи дигар, фактҳои фаровоне ҳам мавҷуданд, ки онҳо танҳо дар доираи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ва ё баъзе шеваҳои алоҳида ба назар мерасанд.

Асосҳо

Дар нутқ асоси баъзе феълҳо бештар ба таъбири фонетикӣ дучор шуда, дар ҳолатҳои маълум аз онҳо фақат овозҳои ҷудогона боқӣ мемонанд. Ин ҳодиса, махсусан, ҳосилҳои арабҳои Шаҳритӯз буда, дар маҳалҳои дигар камтар ба назар мерасад. Чунончи, аз феъли «кардан» (асоси замони ҳозира-оянда «кун») дар шахси якуми ҷамъи замони гузаштаи содда овози «к» (кем < кардем), аз феъли «гуфтан» (асос «гӯй//гӯ») дар замони ҳозира-оянда овози «г» (мегин < мегӯед), аз феъли «додан» (асос «деҳ») овози «т//д» (мета < мидиҳад) ва ғ. боқӣ мемонад.

Баъзе феълҳо, аз қабилӣ «пӯшидан», «навиштан», «кардан» ва м. инҳо, бештар дар шакли «пӯшондан», «нависондан», «кунондан» истеъмоли меёбанд. Вале дар ин ҳолатҳо

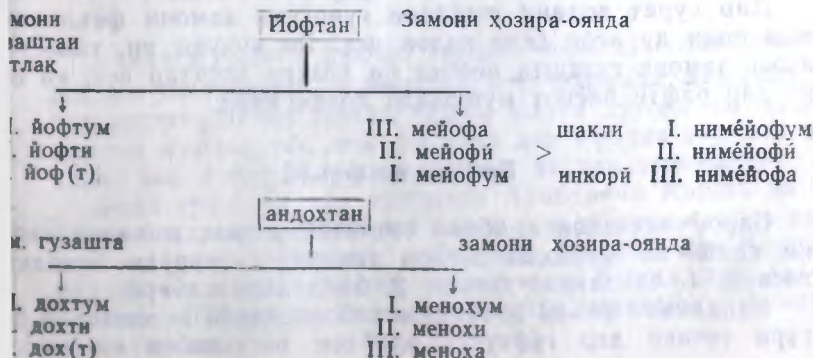

рчанд асосҳои феълӣ (пӯш, навис, кун) суффикси -он ги-
фта, зоҳиран ба фоили бавосита далолат намоянд ҳам,
азмунан ба фоили бевосита нисбат доранд⁴¹. Мисолҳо:
амамоӣ се бўлак кунонда сар додан (К); дара пӯшон, Ор-
и (А. Қ).

Чунон ки маълум аст, сарчашмаи инкишофи ду асоси
феълӣ забони ҳозираи тоҷикӣ таърихан гуногун аст. Масала-
н, асоси замони ҳозира давоми инкишофи асоси замони
зираи забони давраи қадими форсӣ буда, ибтидои тараққӣ-
ёти ҳамаи асосҳои замони гузашта ба шакли пассиви си-
ти феълӣ замони гузашта алоқаманд мебошад⁴². Аммо
дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ба туфайли қонунҳои фо-
тикӣ ин ҳатти тараққӣёт дар як қисм феълҳо баъзан аз
тибор берун мемонад. Масалан, ҳангоми аз асоси замони
гузашта сохтани асоси замони ҳозира, бар акси забони ада-
би, бадалшавии ҳамсадоҳои з—х, б—ф, ш—х, б—д, в—ф
ва ғ. м. инҳо кам рӯй медиҳад.

Ин аст, ки як силсила феълҳо, ки дар асоси замони гу-
зашта бо ҳамсадоҳои «хт», «фт» хотима меёбанд, дар асо-
си замони ҳозира низ овозҳои «х» ва «ф»-ро аксар вақт ни-
х медоранд: андохт—асоси замони гузашта, дох — асоси
замони ҳозира (ба ҷои «андоз»-и забони адабӣ), фурухт —
асоси замони гузашта, фурух — асоси замони ҳозира (дар
забони адабӣ «фуруш»), гурехт — асоси замони гузашта,
гурех — асоси замони ҳозира (дар забони адабӣ «бигу-
з»), йофт — асоси замони гузашта, йоф — асоси замони
ҳозира (дар забони адабӣ «йоб//йов»), тофт — асоси замо-
ни гузашта, тоф — асоси замони ҳозира (дар забони адабӣ
«об»), рӯфт (асоси замони гузашта, рӯф — асоси замони
ҳозира (дар забони адабӣ «рӯб») ва ғ.⁴³

Барои намуна феълҳои «йофтани» (асоси замони ҳозира-
и бо «йоф» баробар аст) ва «андохтани»-ро (асоси замони
зираи бо «дох//нох» баробар меояд) дар замони гузаш-
таи мутлақ ва ҳозира—оянда тасриф мекунем.

Феълҳои 'душидан' ва 'духтан' дар лаҳҷаҳои тоҷикзабони Шаҳритуз ба асоси замони ҳозираи худ ба ҳам монандӣ до-ранд, яъне ни ҳодиса ҳам ба туфайли ба ҳам иваз нашуда-ни ҳамсадоҳои х—ш, з—ш воқеъ гардидааст. Чунончи: 'бидӯх' (яъне 'бичӯш'), 'будӯх' (яъне 'бидӯз'). Ба қадом феъл нисбат доштани ин асосҳои якхела бештар дар матн равшан мегардад. Мисолҳо: **хумрайа бийор, гава бидӯхум** — хурмаро биёр, говро бичӯшам; **дода, къртиха бидӯхин, охи!** — дода (модар) куртаамро бидӯзад, охир!

Асоси замони ҳозираи феъли 'дидан' ҳам дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ ва ҳам дар Шаҳритуз 'дин' мебошад. Тасрифи феъли 'дидан' дар замони ҳозира—ояндаи сифати хабарӣ ва ҳозираи сифати шартӣ—хоҳишмандӣ /аорист/ дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ ин тавр воқеъ мегардад:

I	II
Замони ҳозира-оянда (сиф. хабарӣ)	Замони ҳозира (сиф. шарт. хоҳиш)
ш. танҳо	ш. танҳо
I. медиум	динум
II. медиан//е	дини//е
III. мидина	дина
ш. ҷамъ	ш. ҷамъ
мидинем	дине
мидинен//ин	динен//ин
мидинан	дина/н/

Дар сохтани асосҳои замони ҳозира на танҳо асосҳои замони гузашта роли фаъол мебошанд, балки бо роҳи пайвастани анҷомаҳо аз асоси замони ҳозира асоси замони гузашта низ сурат меёбад. Масалан, ба воситаи суффикси -ид// -йид дар як қатор феълҳои асоси замони гузашта сохта мешавад: нависид <навис + ид (навишт), фармо + йид> фармойид (фармуд), намо + йид > намоӣид (намуд) ва м. инҳо⁴⁴.

Дар сурат додани шаклҳои гуногуни замони феъл умуман роли ду асос хеле қалон аст. Бо вучуди ин, таносуби асоси замони гузашта нисбат ба ҳозира зиёдтар аст, ки онро дар рафти баёнот мушоҳида хоҳем кард.

Бандакҳои феъли

Барои лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон ҳам, монанди забони адабии шеваҳои дигари тоҷикӣ, ду гуруҳи бандакҳои хосанд: 1. бандакҳои феъли; 2. бандакҳои хабарӣ.

Бандакҳои феъли нисбат ба забони адабии шеваҳои дигари тоҷикӣ дар гуфтугӯи арабӣ тоҷикзабон аз ҷиҳати

микдор ва вариантҳои фонетикӣ фарқ мекунад. Ҳатто дар ин бобат дар дохили ҳуди лаҳҷаҳои мазкур тафовутҳо ба назар мерасанд. Ба таври конкрет бандакҳои феълиро бо вариантҳои фонетикнашон дар ҷадвали 4 ҷой додан мумкин мебошад.

Ҷадвали 4

Шахсо	Арабхонаи Қаршӣ		Қамашӣ		Шаҳритуз	
	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ
1	-ам (ум)-м	-ем, -им	-ам//-ум	-ем//-им	-ум//-им	-ем//-им
2	-и//е	-ен//-ни, -ит, етон	-и//е	-ед//-ет, ен -е, -етон,	-и	-ни//-ен
3	-а//ёа, ат	-ан	-ат//ад	-ан	-а	-а, он

Барои намуна феъли «рафтани»-ро бо ҳамин вариантҳои фонетикӣ бандакҳои феъли дар шакли аорист тасриф менамоем;

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
	шумораи танҳо	
1. равум//равам//рӯм	равум//равам//рӯм	равум//равим
2. рави//раве	рави//раве	рави
3. рава//рават	рават//равад	рава
	шумораи ҷамъ	
1. равем//равим	равем//равим	равем//равим
2. равен//равни//равет //равед//раветон	равит//равен//раве //раветон	равни//равен рава
3. раван	раван	

Бандаки шахси дууми танҳои -е-ро дар лаҳҷаҳои Қаршӣ, ки бо намуди -и баробар кор фармуда мешавад, ҳамчун ихтисоршудани шакли ҷамъи шахси дууми -ен маънидод кардан мумкин аст, зеро он маҳз дар ифодаи ҳурмати шахси танҳо кор фармуда мешавад: **она, да ҷан дуromaде?**

Боқӣ гуфт, ки дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз бандакҳои -ен ва -ни барои шахси дууми ҷамъ ва танҳои эҳтиромӣ муштарак мебошанд. Аз инҳо дар Қаршӣ варианти -ен нисбат ба -ни серистеъмоли бошад, дар лаҳҷаҳои арабҳои Шаҳритуз, баръакс, доирани истеъмоли шакли -ни васеътар аст.

Феълҳои 'дӯшдан' ва 'дӯхтан' дар лаҳҷаҳои тоҷикзабони Шахритуз ба асоси замони ҳозиран худ ба ҳам монандӣ до-ранд, яъне ин ҳодиса ҳам ба туфайли ба ҳам нваз нашуда-ни ҳамсадоҳои х—ш, з—ш воқеъ гардидааст. Чунончи: 'бидӯх' (яъне 'бичӯш'), 'будӯх' (яъне 'бидӯз'). Ба қадом феъл нисбат доштани ин асосҳои якхела бештар дар матн равшан мегардад. Мисолҳо: хумрайа бийор, гава бидӯхум — хурмаро биёр, говро бичӯшам; дода, къртиха бидӯхин, охи! — дода (модар) куртаамро бидӯзед, охир!

Асоси замони ҳозиран феъли 'дидан' ҳам дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ ва ҳам дар Шахритуз 'дин' мебошад. Тасрифи феъли 'дидан' дар замони ҳозира—ояндан сифан хабарӣ ва ҳозиран сифан шартӣ—хоҳишмандӣ /аорист/ дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ ин тавр воқеъ мегардад:

I	II
Замони ҳозира-оянда (сиф. хабарӣ)	Замони ҳозира (сиф. шарт. хоҳиш)
ш. танҳо	ш. танҳо
I. мединум	динум
II. мединя//е	дини//е
III. медина	дина
ш. ҷамъ	ш. ҷамъ
мединем	дине
мединен//ни	динен//ни
мединаи	динаи

Дар сохтани асосҳои замони ҳозира на танҳо асосҳои за-мони гузашта роли фаъол мебозанд, балки бо роҳи пайва-стани анҷомаҳо аз асоси замони ҳозира асоси замони гузаш-та низ сурат меёбад. Масалан, ба воситаи суффикси -ид//-йид дар як қатор феълҳо асоси замони гузашта сохта мешавад: нависид <навис + ид (навишт), фармо + йид> фармойид (фар-муд), намо + йид > намойид (намуд) ва м. инҳо⁴⁴.

Дар сурат додани шаклҳои гуногуни замони феъл уму-ман роли ду асос хеле қалон аст. Бо вучуди ин, таносуби асоси замони гузашта нисбат ба ҳозира зиёдтар аст, ки он-ро дар рафти баёнот мушоҳида хоҳем кард.

Бандакҳои феълӣ

Барои лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон ҳам, монанди забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ, ду гурӯҳи бандакҳои ҳосанд: 1. бандакҳои феълӣ; 2. бандакҳои хабарӣ.

Бандакҳои феълӣ нисбат ба забони адабӣ ва шеваҳои ди-гари тоҷикӣ дар гуфтугӯи арабӣ тоҷикзабон аз ҷиҳати

микдор ва вариантҳои фонетикӣ фарқ мекунад. Ҳатто дар ин бобат дар дохили худ лаҳҷаҳои мазкур тафовутҳо ба назар мерасанд. Ба таври конкрет бандакҳои феълӣ бо вариантҳои фонетикӣ дар ҷадвали 4 ҷой додан мумкин мебошад.

Ҷадвали 4

Шахсо	Арабхонаи Қаршӣ		Қамашӣ		Шаҳритуз	
	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ
1	-ам (ум)-м	-ем, -им	-ам// -ум	-ем// -им	-ум// -им	-ем// -им
2	-и// -е	-ен// -ин, -ит, етон	-и// -е	-ед// -ет, ен -е, -етон,	-и	-ин// -ен
3	-а// Ӣа, ат	-ан	-ат// -ад	-ан	-а	-а, он

Барои намуна феъли «рафтани»-ро бо ҳамаи вариантҳои фонетикӣ бандакҳои феълӣ дар шакли аорист тасриф менамоем;

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
	шумораи танҳо	
1. равум// равам// рӯм	равум// равам// рӯм	равум// равим
2. рави// раве	рави// раве	рави
3. рава// рават	рават// равад	рава
	шумораи ҷамъ	
1. раvem// равим	равем// равим	равем// равим
2. равен// равин// равет // равед// раветон	равит// равен// раве // раветон	равин// равен рава
3. раван	раван	

Бандакҳои шахси дуҷуми танҳои -е-ро дар лаҳҷаҳои Қаршӣ, ки бо намуди -и баробар кор фармуда мешавад, ҳамчун ихтисоршудаи шакли ҷамъи шахси дуҷуми -ен маънидод кардан мумкин аст, зеро он маҳз дар ифодаи ҳурмати шахси танҳо кор фармуда мешавад: **она, да ҷан дуromaде?**

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз бандакҳои -ен ва -ин барои шахси дуҷуми ҷамъ ва танҳои эҳтиромӣ муштарақ мебошанд. Аз инҳо дар Қаршӣ варианти -ен нисбат ба -ин серистеъмоли бошад, дар лаҳҷаҳои арабҳои Шаҳритуз, баръакс, доираи истеъмоли шакли -ин васеътар аст.

Ҳамчун ифодакунандаи ҳурмат ба шахси дуюми танҳо нисбат доштани бандаки -ен (ё -ин) махсусан дар он вақт аёнтар мегардад, ки субъект ба воситаи қонишини эҳтиромии «шумо» ифода шуда бошад: **шумо пурсен, ман мегӯм.**

Чи тавре ки аз ҷадвал намоён аст, дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ барои ифодаи шахси дуюми ҷамъ шаклҳои -ит, -ед, -етон ҳам қор фармуда мешаванд. Аммо доираи истемолии онҳо мисли -ен ва -ин чандон васеъ нест. Зидда аз ин, онҳо харгиз дар ифодаи эҳтиром барои шахси дуюми танҳо вобаста намешаванд.

Таносуби бандакҳои шахси сеюми танҳову ҷамъ ҳам дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон якхела намебошад. Масалан, дар Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз мисли шеваҳои ҷануби шарқии тоҷикӣ⁴⁵ ва забони «ҳазораҳои» Афғонистон барои шахси сеюми танҳо бандаки **-а//йа** хос мебошад (мера, мета). Вале дар Қамашӣ, ҳамчун дар шеваҳои шимолӣ, асосан намуди **-ад//ат** (дар шаклҳои аорист ва замони ҳозираоянда, масалан, рават, мехурат) хос мебошад.

Дар Шаҳритуз (дар маҳаллаи Арабхонаи посёлкаи Носири Хисрав) дар шахси сеюми ҷамъ гоҳо бандаки **-он** (рафтон) қор фармуда мешавад, ки ин факт дар шеваҳои Бойсун (Дарбанд) ҳам қайд шудааст.⁴⁶ Вале чи дар Шаҳритуз ва чи дар Арабхонаи Қаршӣ дар шахси сеюми ҷамъ ҳам аксар вақт бандаки **-а** истемол мешавад: **уно(вайо) мера** — онҳо мераванд. Ин, аз афташ, ба қоидаи дар шахсу шумора мувофиқат накардани мубтадову хабар, ки бештар хоси шеваҳост, вобаста аст.

Бандакҳои хабарӣ дар ҷадвали 5 чунин ба назар мерасад.

Ҷадвали 5

Шахсо	Арабхонаи Қаршӣ		Қамашӣ		Шаҳритуз	
	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ
1	-ем, -ум	-ем//йем	-ем, ам//м	-ем, им	-ум	-им, ем
2	-и//е	-ен, ин	-и, ай	-ет, ид.	-и. ин	-ин, -ен
3	-а//е. ай, ас	-ен, а	-ас, ай, ак	а, -ен	-а, ай	-а

Барои намуна феъли «рафтан»-ро дар шакли замони гузаштаи нақлӣ бо вариантҳои бандакҳои хабарӣ тасриф менамоем.

шумораи танҳо

1. рафтем//рафтум	рафтем//рафтам	рафтум	рафтаам
2. рафти//рафте	рафти//рафтай	рафти	рафтай
3. рафта//рафте// рафтай//рафтас	рафтас//рафтай// рафта//рафтак	рафта//рафтай	рафтааст

шумораи чамъ

1. рафтем	рафтем//рафтим	рафтим/ем/	рафтаем
2. рафтен//рафтин	рафтед//рафтен	рафтин/ен/	рафтаед
3. рафтен//рафта	рафтен//рафтийан	рафта	рафтаанд

Доираи истеъмоли бандакҳои феълии тарзи дуҷум нисбат ба яқум маҳдудтар буда, асосан дар мавридҳои зерин қор фармуда мешаванд: а) бо шаклҳои нақлӣ; б) бо шакли замони ҳозираи муайян (рафсем <рафта истодаам).

Ҷиҳати фарқкунандаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дар боби бандакҳои феълии тарзи дуҷум аз дигар шеваҳои тоҷикӣ пеш аз ҳама дар истеъмоли намуди -а//е (барои шахси сеюм) мебошад. Ҷунон ки маълум аст, бандакҳои -а/е барои забони форсӣ⁴⁷, лаҳҷаҳои форсӣ-тоҷикии Афғонистон, аз ҷумла «ҳазораҳо»⁴⁸ ва шеваи яҳудиёни Самарқанд⁴⁹ низ ҳос аст.

Бояд гуфт, ки бандакҳои мазкурро бо бандакҳои шахси сеюми танҳои тарзи яқум -а//е, ки дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шахритуз воқеъ аст, омехтан мумкин нест. Инҳо на фақат бо мавқеи истеъмолии худ фарқ мекунанд, балки ҳар қадом бо роҳҳои гуногуни фонетикӣ аз унсурҳои морфологӣ ҳархела сурат ёфтаанд. Масалан, бандакҳои феълии а-и тарзи яқум танҳо ба охири шахси сеюми танҳои замони ҳозира-ояндаи сифаи хабарӣ (меҳона//е, мевава//е) ва шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ (хона, хондоша, хонсода боша, меҳондоша//е) васл гардида, дар натиҷаи аз охири анҷомаи феълии шахси сеюми танҳо ад//ат афтодани ҳамсадоҳои *д ё т* пайдо шудааст. Лекин бандакҳои феълии а-и тарзи дуҷум (бандакҳои хабарӣ) ба назари мо, дар натиҷаи ихтисор шудан ва ба ҳам омехта гардидани феъли ёридихандаи «ҳаст//аст» ва сифати феълии намуди «хонда» (масалан, хонда+аст) ба вучуд омада, фақат шахси сеюми танҳо (ва баъзан чамъ)-и шаклҳои нақлӣ (хонда, меҳонда, хонда буда//е, хонда истода буда) ва замони ҳозираи муайяни сифаи хабарӣ (хонсода <хонда истодааст, амордохка <оварда хоб кардааст)-ро далолат менамояд.

Дигар бандакҳои феълии тарзи дуҷуми лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабонро дар ин ҷо он гурӯҳи шеваҳои тоҷикӣ низ пайдо кардан мумкин аст. Ҷунончи, шаклҳои -ем (барои шахси яқуми танҳо) ва -ен (барои шахси сеюми чамъ), ки

дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Қамашӣ истеъмол мешаванд, ҳамчунин барои шеваҳои Бухоро⁵⁰, Самарқанд,⁵¹ Панҷакент⁵², қисми кӯҳии Ҳисор⁵³, Бойсун⁵⁴ ҳам хос буда, бо шахси якуми танҳо ва сеюми чамъи замони ҳозираи муайян (гуфсем < гуфта истодаам, омсен < омада истодаанд) ва шахси сеюми чамъи замонҳои нақлӣ (хонден < хондаанд, мехонден < мехондаанд...) кор фармуда мешаванд.

Монанди ҳамин, ин ё он намуди бандакҳои **-и//е, ен, ин** (барои шахсҳои дуҷуми танҳогу чамъ), **-ай** (барои шахси сеюми танҳо) дар лаҳҷаҳои гуруҳҳои этникии қавол, ҷугӣ, чистонӣ, соғутароши Ҳисор⁵⁵, шеваҳои Кӯлоб⁵⁶, Қаротегин⁵⁷, Шаҳритуз⁵⁸ ва **-ум** (барои шахси якуми танҳо) дар забони ҳазораҳои Афғонистон⁵⁹ низ қайд шудаанд.

Истеъмоли феъли ҳаст ва нест

Феъли «ҳаст» ва «нест» дар ҳар маҳал мақомҳои хоси истеъмоли дорад.

1. Дар Қамашӣ дар шахси сеюми танҳо феъли «ҳаст» бандаки «аст» ва ё форманти «ак» қабул мекунад. Ба назар чунин менамояд, ки бо пайваст шудани ин анҷомаҳо («аст» ва «ак») воқеияти амал, имконнопазирии он гуё бештар таъкид меёбад: **асфал-ба бурорат пасачир ҳастаст**⁶⁰ доим — ба (роҳи) асфальт барорад, доим пасачир ҳаст; **ҳоли дафтаре ҳастак?** — холо дафтарҳо ҳаст?

2. Дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз ба феъли «ҳаст» дар шахси сеюми танҳо гоҳо бандакҳои **-а** ва **-ай** васл мешаванд: **да-мо-ба ҳаста ун расмо** — он расмҳо (одатҳо) дар мо ҳаст (А. Қ); **ҳоли йа тин ҳастай** (Ш. қ. Айваҷ).

3. Дар Арабхонаи Қаршӣ феъли «нест» пас аз шаклҳои сифати феълии замони гузаштаи тарзи «хондагӣ» омада, мутлақо вучуд надоштани предмете ва ё ба вуқӯъ наомадани амалеро нишон медиҳад. Дар ин ҳол он бо префикси инкории «на» (набудагӣ, нашудагӣ), ки барои ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ умумист, муродиф шуда ояд ҳам, аз ҷиҳати тобиши қатъиятнокии як андоза тафовут дорад. Мисол: **а ин пеш одам будаги нест** — аз ин пеш одам набудагӣ. Аксар вақт дар ҷои «нест» танҳо ҳиссаҳои инкории «не» ифода меёбаду бас. Дар ин маврид ба кадом шахсу шумора мансуб будани амал фақат аз рӯи ҷонишинҳо муайян карда мешавад. Мисолҳо: **агар баробар бийот, шумо дуз не** — агар баробар биёяд, шумо дузд нестед (Қ); **ма гапи дурӯғба қати каагим не** — ман ба гапи дурӯғ ҳамроҳ шудагӣ нестам (Ш. қ. Айваҷ); **мазеш нест** (А. Қ).

Ба фикри мо дар ин ҷо ҳиссаҳои «не» ихтисоршудаи «нест» мебошад, ки он дар адабиёти классикӣ ҳам дучор мешавад.

Префиксҳои феълӣ

Дар сурат додани шаклҳои феълӣ ҳамчунин префиксҳои **ме-**, **би-** истифода мешаванд. Маълум, ки ин префиксҳо маънои лексии феълро таъбир надода, балки ба он аз ягон ҷиҳат (намуд, замон) тобиш мебахшанд. Префикси **на-** маънои инкорро ифода менамояд.

Ҳамаи ин префиксҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо вариантҳои гуногуни фонетикӣ дучор меоянд. Инак, ба таври аёнӣ тамоми вариантҳои фонетикӣ префиксҳои мазкурро дар чадвали 6 ба ин тариқа пешниҳод кардан мумкин аст.

Чадвали 6

Пре- фиксҳо	Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
ме	ме//ми-//му-//мӯ-м-//е-	ме-//ми-//му-//м	ми-//ме-//му
би	бу-/бураф/	би-//бу-	би-//бу-//бъ
на	на-//ни-//на	ни-//но-//на	на-//ни-//но

Воқеан, бештари намудҳои фонетикӣ ин префиксҳо дар ин ё он шеваҳои тоҷикӣ воমেҳуранд. Масалан, баробар истеъмол ёфтани вариантҳои префиксҳои **ме//ми//му**, **би//бъ//бу** дар бисёр асарҳои тадқиқотӣ қайд гардидаанд⁶¹. Дар баробари ин, чунон ки аз чадвали боло мебинем, дар лаҳҷаҳои алоҳидаи арабҳои тоҷикзабон шаклҳои дигари ихтисорёфтаи префиксҳои феълӣ истифода мешаванд. Чунончи, дар Арабхонаи Қаршӣ ҳангоми тез гап задан аз префикси **ме-** ҳамсадои «м» афтида, ҳамчун префикс танҳо худӣ овози «е» истифода мешавад: **ехонат** < **мехонад**, **егуфт** < **мегуфт**. Ин ҳолат гоҳо пас аз префикси инкорӣ «на» ҳам мушоҳида мешавад: **наедонум** < **намедонам**. Чунин варианти кӯтоҳшудаи префикси «ме»-ро В. А. Жуковский дар шеваи Вешей забони форсӣ қайд кардааст. Чунончи: **еррунун** < **меронам**, **енневесун** < **менависам** ва ғ.⁶²

Префикси **би-** бо ҳамаи вариантҳои фонетикӣ асосан хоси лаҳҷаҳои Қамашӣ ва Шаҳритуз буда, баракси шеваҳои чануби шарқӣ⁶³ танҳо дар сиғаи амр (буда, бишин) ва замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист) ба назар мерасад. Чунончи: **бирӯм** < **биравам**, **бигир** (Қамашӣ), **бишин**, **бигум** (Шаҳритуз). Дар Арабхонаи Қаршӣ, бошад, ин префикс фақат бо феъли рафтан, дар замони гузаштаи содда (масалан, **бурафт**) ва бо шакли амрии феъли «омадан» (**бен**) дучор омаду бас.

Префикси «на» дар намуди «ни» дар лаҳҷаҳои Қамашӣ ва Шаҳритуз фақат дар ҳолати пеш аз ме- вомехӯрад: намёдонум//німдонум <намедонам, нимёраси <намерасад.

Префиксҳои феълҳои бар-фур//фар дар лаҳҷаҳои Қаршӣ аз шаклҳои маъмули адабии фарқ намекунанд. Вале онҳо дар лаҳҷаи Шаҳритуз ба шакли **бара, фара, дара** истеъмоли шуда, одатан аз асоси феъли чудо, пеш аз префиксҳои ме- ва **на-** ба назар мерасанд: барамейоӣум <мебароям, дарамейоӣа <медарояд, фарамейи <мефарой, дараноомот <надаромад ва ғ.

Бояд гуфт, ки ин префиксҳо дар ҳамин шаклҳои истеъмоли ҳам тобишҳои семантикии худро нигоҳ медоранд⁶⁴. Масалан: а) префикси **бара** — ба сатҳ, болои чизе равона шудани амал, ё нуқтаи ҷудошавии онро нишон медиҳад; б) префикси **дара** — ба макон ва дохили предмет ишора менамояд; в) префикси **фара** — аз нуқтае канда шудан ва дур шудани амалро далолат менамояд. Мисолҳо: йактош барамеорат ҳафтоду панҷ ғасан — яктош ҳафтоду панҷ ғусфанд мебарорад (Бешкент); Хусенбой, шумо даранаомадин-ку — Хусенбой, шумо надаромадед-ку! (қ. Айваҷ); йа вахто ин гапа гирифта барамийа — як вақте ин гапро гирифта мебарояд (қ. Айваҷ); шумоҳон бӯшнен, ма фарамийом — шумоён бишинед, ман мефароям (қ. Айваҷ).

Шаклҳои тасрифии феъл

Ҳамчун дар забони адабии ва ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ, ба лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам ду навъи шаклҳои тасрифии феъл хос аст:⁶⁵ 1. шаклҳои содда; 2. шаклҳои мураккаб (ё тасвирий).

Ба гурӯҳи шаклҳои содда: замони гузаштаи содда (хондум), гузаштаи давомдор (мехондум), замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ (мехонум), замони гузаштаи соддаи нақлӣ (хондем ё хондум) ва давомдор (мехондум), замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (хонум), замони гузаштаи содда ва давомдори сиғаи эҳтимоли (хондагистум ва мехондагистум) ва сиғаи амр (хон) дохил мешаванд. Дигар ҳамаи шаклҳои содда, ки бо ёридиҳандаҳо сурат меёбанд, ба гурӯҳи шаклҳои мураккаб (ё аналитикӣ) мансубанд: хонда истодум, хонда ҳав кадум, хонда будам ва ғ. Ҳамаи ин шаклҳои тасрифии феъл дар доираи чор сиға ифода мешаванд.

Сиғаи хабарӣ

Шаклҳои замони сиғаи хабарӣ, ҳамчун дар забони адабии, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи аввал шаклҳои феълие дохил мешаванд, ки иҷрокунандаи амали онҳо

Бевосита фоил аст ва ё вай шоҳиди воқеаву ҳодиса мебошад. Ба гурӯҳи дуюм шаклҳое мансубанд, ки натиҷаи амали онҳо аз тарафи каси дигар нақл карда мешавад. Инҳоро шаклҳои нақлӣ (ё перфектӣ) низ меноманд.

Шаклҳои гурӯҳи якум аз инҳо иборатанд.

Замони гузаштаи содда

Бо ин шакл феълҳо тақрибан дар ҳамаи маҳалҳои араби-нишин бетағйир истеъмол мешаванд. Барои намуна феъли «овардан»-ро тасриф мекунем (ниг. ҷадвали 7).

Ҷадвали 7

Шахсҳо	Арабхонаи Каршӣ		Камашӣ		Шаҳритуз	
	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ	шумораи танҳо	шумораи ҷамъ
1	омардум	омардем	омардум	омардем// им	омардум	омардем
2	омарди (е)	омарден (ин)	омарди (ет)	омардит (итон)	омарди (ен)	омардин (ет)
3	омард	омардан	омард	омардан	омард	омард (он)

Шакли замони гузаштаи содда амалеро мефаҳмонад, ки он характери давомнокӣ ё кӯтоҳӣ надорад, балки умуман ба итмом расидааст. Мисолҳо: **тӯрӯкки кар давроза, дӯз ома** (А. Қ); **қалама пиших мондин-ма?** — қаламро ба пешатон мондед-мӣ? (Ш).

Шакли замони гузаштаи содда барои ифодаи амали гузаштае, ки дар мавриди муайян рӯй додааст, низ истифода мешавад. Ин дар ҳолатҳои зерин ба назар мерасад:

1) дар нутқи айнаннақлшуда, ки гӯянда дар хусуси ҳодиса ва воқеаҳои муайян сухан меронад. Мисолҳо: **омдуму ҳами бўбӯя куштум гӯф уштурвон** (А. Қ).

2) дар сурате ки пеш аз феъл калимаҳои зарфии 'ҳозир', 'имрӯз' ва монанди инҳо меоянд: **ҳозир да хона рафтум** (Қ).

Шакли замони гузаштаи содда баъзан дар ифодаи маънии замони ҳозира-оянда низ ба кор бурда мешавад. Вале ин маънӣ фақат пас аз ҳиссаҳои «кани» (гоҳо «ку»), ки тобиши хоҳишу тақлифро дорост, зоҳир мегардад: **кани, да хона рафтум** (А. Қ); **кани да мошин суор шудим меҳмон** (Қ).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки пайрави ҳилофӣ ва шартӣ доранд, шакли замони гузаштаи содда гоҳо амали гузаштаи давомдорро далолат карда метавонад. Ин ҳодиса

асосан хоси лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ мебошад: худих зинна нестай, ноша гурзонд — худаш зинда нест, набошад мегузаронд (А. Қ); ага шуг донистам, да шумоҳо мегуфтам — агар афсона медонистам, ба шумоён мегуфтам (Қ).

Дар баъзе мавридҳо, махсусан хангоме ки сухан дар бораи амали гузашта меравад, ҳамин шакл замони ояндаро низ ифода менамояд: **ана, ҳамун бод-ба хонид хонд, набошад монда мерӯт** — ана, дар ҳамон вақт хонед, мехонед, набошад монда меравад (Қ).

Дар лаҳҷаи Қамашӣ шакли замони гузашта барои ифодаи амали гузаштаи давомдор боз дар ҳолатҳои зерин мушоҳида гардид:

а) дар чумлаҳои мураккабе, ки феълӣ чумлаи аввал дар шакли замони ҳозира-ояндаи сифаи шартӣ-ҳошишмандӣ (аорист) ифода мешавад: **ино да кучойо набошад, зимина да чил киломитир зат.**

б) дар чумлаи чидааъзое, ки феълӣ дуҷумла дар шакли замони гузаштаи давомдор ифода меёбад: **пш лалмӣ коридем, қӯш ҳай мкарем** — пеш лалмӣ мекоридем, чуфти гов ҳай мекардем.

Замони гузаштаи давомдор (ҳикоягӣ)

Ин шакл ҳамчун дар забони адабӣ аз асоси замони гузашта бо иловаи префикси ме- ва бандакҳои феълӣ сурат меёбад. Баракси Шаҳритуз дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ префикси ме- бо ин шакли феълӣ бештар ба ҳодисаҳои фонетикӣ дучор шуда меистад. Чунончи, дар Арабхонаи Қаршӣ аксар ҳамсадои «м» афтида, танҳо садоҳои «е» боқӣ мемонад: ерафт < мерафт, ехӯрд < мехӯрд. Аммо дар Қамашӣ бештар садоҳои «е» аз истеъмол мемонад: мрафт < мерафт, мрават < мерават, мшӯт < мешавад.

Баъзан агар замони гузаштаи давомдор бо феълҳои таркибӣ ифода ёбад, префикси ме- ба чузъи аввал (сифати феълӣ) пайваст мегардад: **ҳамту йак мерасонда раф-де** — ҳамин тавр як расонда мерафт-дия.

Бо вучуди ин, ҳама вақт ва бо ҳамаи феълҳои чунин ҳолат мушоҳида намешавад. Тасрифи феълӣ «овардан» бо шакли замони гузаштаи давомдор чунин аст.

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
шумораи танҳо		
I. меамордум	меамордум (ам)	меамордум
II. меаморди (е)	мааморди	меаморди
III. меаморд	мааморд	меаморд

шуморан чамъ

I. меамордем	мемордем (им)	мемордем
II. меаморден (ин)	мамордин (итон)	мемордин (ен)
III. меамордан	мамордаң	меморд

Ин шакл асосан амали давомдореро нишон медиҳад, ки дар замони гузашта воқеъ шудааст: **уно да панчум синф мехонден** (А. Қ). Аммо вобаста ба характери чумла ва калимаҳои дигар вай тобишҳои гуногуни модалиро ифода карда метавонад.

1. Дар чумлаи мураккабе, ки пайрави шартӣ дорад, шакли мазкур амалеро мефаҳмонад, ки воқеияти он ба замоне вобастааст: **да пшанги вахто-да мшӯт, ин коро да кардан кин бут** — агар вақтҳои пеш мешуд, ин корхоро кардан душвор буд (Қ).

2. Ин шакл амалеро ифода менамояд, ки бо изҳори хошиш ва таклиф ифода ёфтааст. Дар ин асно пас аз феъли асосӣ ғридиҳандаи «шудан» омада, аз чиҳати шакл бо он мувофиқат менамояд: **шумо мемоних-а-мемордин, намешут** — шумо меҳмонатонро меовардад, намешуд? (Ш).

Чунон ки аз мисоли мазкур дидан мумкин аст, тобиши давомнокӣ аз шакли замони гузаштаи давомдор маҳз дар ҳамин асно, яъне пеш аз феъли «шудан», ки бо тобиши модалӣ омадааст, то андозае бардошта мешавад.

3. Шакли замони гузаштаи давомдор пас аз ҷонишинҳои саволи тобиши эҳтимолӣ, натиҷавӣ ва номуайяни пайдо мекунанд: **чӣ ғ изо мхӯрдам?** — чӣ изо мекашидам? (Қ).

Замони гузаштаи дур

Ин шакли феълӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дар намуду вариантҳои зерин дучор меояд:

1. Дар шакли таркибӣ, ки он дар ҳолатҳои зерин ба назар мерасад: а) бе тағйироти фонетикӣ: рафта будам, карда будам, гуфта будам; б) дар ҳолате, ки феъли ғридиҳандаи «будан» бетағйир монда, феъли мустақилмаъно андак ихтисор мешавад. Аммо ин қонун ба ҳамаи феълҳои хатмӣ набуда, бештар бо «кардан», «додан», «омадан», «овардан» маҳдуд менамояд; **каа буд** < карда буд, **доа буд** < дода буд, (Ш); **омаа буд, овара буд** (А. Қ); в) дар ҳолати як андоза ихтисор шудани феъли асосӣ ва табдили ҳамсадои аввали ғридиҳандаи «будан» — овози «б» ба сонанти w дучор мегояд: **омааwут** < омада буд, **кааwут** < карда буд ва ғ.

2. Дар намуди ихтисорёфтаи шаклҳои замони гузаштаи дур дар чунин вариантҳо ба назар расид: а) дар ҳолате, ки ҳамсадои аввали феъли ғвари «будан» аз истеъмол менамояд ва ё ба садоҳои «о» бадал шуда якҷоя бо «у» дифтон-

ги «оу»-ро ташкил медиҳад: **шуноудум** < шунавида будам, **гуфтоуди** < гуфта будӣ ва м. инҳо; б) дар ҳолате, ки феъли асосӣ қисман ихтисор мешавад: **доудум** < дода будам, **доуди** < дода будӣ, **доуд** < дода буд⁶⁶; в) дар ҳолате, ки аз феъли ёридиҳандаи «будан» садоноки у меафтад ва ҳамсадои «б» ба сонанти «w» бадал мешавад: **амовдум** < омада будам.

Бояд гуфт, ки ин ду намуд бо вариантҳои гуногунашон ҳам дар лаҳҷаи Қаршӣ ва ҳам дар лаҳҷаи Шаҳритуз дучор мешаванд.

Ғайр аз ин, барои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ боз ду намуди хеле ихтисоршудаи шакли замони гузаштаи дур хос мебошад. Дар намуди яқум аз феъли ёридиҳандаи «будан» ҳамсадои «б» афтида, ҳиссаи «уд» боқӣ мемонад ва он бо феъли асосӣ, ки дар навбати худ ихтисор мешавад, ҳамеша якҷоя меояд: **карут** < карда буд, **рафтуди** < рафта будӣ, **гуфтудум** < гуфта будам. Ин тарзи истеъмоли шакли замони гузаштаи дур дар шеваҳои гуруҳи Ленинободу Қонибодом ва Ашту Риштону Сӯх ҳам қайд шудааст⁶⁷. Тасрифи феъли «даромада буд» дар ҳамин намуд ба ин зайл воқеъ мегардад:

Арабхонаи Қаршӣ		Қамашӣ	
шумораи танҳо	шумораи чамъ	шумораи танҳо	шумораи чамъ
I. даромадудум	даромадудем	даромадудум	даромадудим
II. даромадуди//е	даромадуден	даромадуди	даромадудит
III. даромадуд	даромадудан	даромадуд	даромадудан

Дар намуди дуҷум аз феъли ёридиҳандаи «будан» танҳо ҳамсадои «д» боқӣ мемонаду бас. Садоноки а-и охири феъли асосӣ/сифати феълӣ/ ба овози о бадал мешавад: даромадод < даромада буд, **даромадодум** < даромада будам ва ғ.

Ин вариант фақат дар Арабхонаи Қаршӣ дучор омад ва, чунон ки А. З. Розенфельд нишон додааст, монанди он дар лаҳҷаҳои соҳили рости Қаротегин ҳам мавқеъ доштааст⁶⁸.

Ба ин тарика, тасрифи феъли «бурида буд» дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ ин зайл мешавад:

Шумораи танҳо	Шумораи чамъ
1. буриодум	буриодем
2. буриододи//е	буриоден (ин)
3. буриод	буриодан

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон истеъмоли ҳеҷ яке аз ин вариантҳои ихтисоршудаи шакли замони гузаштаи дур ба таври доимӣ ҷой надорад. Аз ин рӯ дар нутқи намояндаи шева (қатъи назар аз синну сол) ҳамаи вариантҳои болоиро мушоҳида карда метавонем. Чунончи:

феъли ,рафта буд' дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ бо чунин вариантҳо вохӯрд:

Шаклҳои танҳо

1. рафта будем	рафтоудум	рафтудум	рафтодум
2. рафта буди(ен)	рафоуди(ен)	рафтуди(ен)	рафтоди(ен)
3. рафта буд	рафтоуд	рафтуд	рафтод

Шаклҳои ҷамъ

1. рафта будем	рафтоудем	рафтудем	рафтодем
2. рафта буден(ин)	рафтоуден(ин)	рафтуден(ин)	рафтоден(ин)
3. рафта будан	рафтоуд	рафтудан	рафтодан

Шакли замони гузаштаи дури феъл дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо ифодаи маънӣ ва моҳияти худ аз забони адабӣ ва дигар шеваҳои тоҷикӣ чандон фарқ намекунад. Бинобар он мо дар ин бобат ҳаматарафа таваккуф накарда, фақат ду-се ҷиҳати асосиашро қайд менамоему бас.

1) Амале, ки дар замони гузаштаи хеле дур ба амал омадааст. Вале лаҳҷаи воқеъ гардидани он ба таври умумӣ таъин карда мешавад: **йа қитекаш мондод, гирта бор кардсудем** — камакакаш монда буд, гирифта бор карда будем (А. Қ); **а тарафи Ҳисор амомут** — аз тарафи Ҳисор омада буд (Ш).

2) Амале, ки дар гузаштаи наздик пас аз тамошудани амали дигаре воқеъ гардидааст. Дар ин асно барои як андоза конкрет кардани чунин амал шакли замони гузаштаи дур бо калимаҳои ёридихандаи «нав», «нозир», «бехад» меояд. Бояд қайд кард, ки дар ин маврид шакли замони гузаштаи дур моҳиятан бо шакли замони гузаштаи мутлақ (оддӣ) баробар мешавад⁶⁹: **нав омадошд меганда** — нав омада буд мегӯянд-дия (Ш); **ҳукумат баҳад омаамут** — ҳукумат баъд омада буд (Қ).

3) Шакли замони гузашта гоҳо амалеро ифода менамояд, ки он ҳанӯз ба амал наомадааст. Лекин ба сабабе нобаства гардида, аз рӯй додан боз мондааст. Дар чунин ҳолат пеш аз шакли феълӣ ҳиссаҳои «ҳоле» меояд: **ҳоле, ғалтидошуд, ниго кун!** — қариб ғалтида буд (ё мегалтид), нигоҳ кун! (А. Қ).

Дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ бо илова кардани префикси ,ме' шакли давомдори замони гузаштаи дур вомахӯрад. Аммо он ниҳоят камистеъмол буда, танҳо дар як мисол ба назар расид, ки вай ҳам аз ҷиҳати семантика бо шакли замони гузаштаи давомдор мувофиқат менамояд⁷⁰. Чунончи: **зувони аравийа йод медошд, мусафетойи Ченоу** — мӯйсифедони Ченав забони арабиरो ёд медод (ё медошд < меода буд).

Замони гузаштаи дури муайян

Тарзи ифодаи шакли замони гузаштаи дури муайян ба мисли забони адабист, яъне феъли асосӣ + ёридиҳандаи «истодан» ва «будан». Аммо ин шакл дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо ду намуд — таркибӣ ва мухтасар ифода мешавад.

Дар намуди таркибӣ феъли асосӣ ва ёридиҳандаи «истодан» ба тағйироти шаклӣ дучор шаванд ҳам, ёридиҳандаи «будан» пурра меояд. Аммо дараҷаи тағйироти шакли феълҳои асосӣ ва ёридиҳандаи «истодан» дар ҳамаи маҳалҳо якранга намебошад. Чунончи, ин тафовутро аз рӯи тасрифи шакли феъли «гуфта истода буд» ҳам мушоҳида намудан мумкин аст.

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
Шумораи танҳо	Шумораи танҳо	Шумораи танҳо
1. гуфсо будум	гуфсо будум	гуфта стоу будум
2. гуфсо буди//е(ен)	гуфсо буди(ит)	гуфта стоу буди(ин)
3. гуфсо буд	гуфсо буд	гуфта стоу буд
Шумораи ҷамъ	Шумораи ҷамъ	Шумораи ҷамъ
1. гуфсо будем	гуфсо будим	гуфта стоу будем(им)
2. гуфсо буден(ин)	гуфсо будит	гуфта стоу будин
3. гуфсо будан	гуфсо будан	гуфта стоу буд

Дар намуди ихтисоршуда ҳам феъли асосӣ, ҳам ёридиҳандаҳои «истодан» ва «будан» баробар ба тағйироти шаклӣ дучор мешаванд. Дар ин ҳол аз «истодан» ҳиссаи «со» ва аз «будан» ҳиссаи «уд» (дар Арабхонаи Қаршӣ) ва «уд//вд» (дар Шаҳритуз) боқӣ мемонад. Дар асоси ҳамин феъли «омада истода буд» ба тарзи зер тасриф мешавад:

Шумораи танҳо	Шумораи танҳо	Шумораи танҳо
1. омосодудум	омсосудум	омасовдум
2. омосодуди(ен)	омсосодуди(ит)	омсовди(ин)
3. омосодуд	омсосодуд	омасовд
Шумораи ҷамъ	Шумораи ҷамъ	Шумораи ҷамъ
1. омосодудем	омсосодудим	омасовдим
2. омосодуден(ин)	омсосодудит(ет)	омасовдин
3. омосодудан	омсосодудан	омасовд

Шакли замони гузаштаи дури муайян аз ҷиҳати ифода дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз забони адабӣ фарқ намекунад (асосан амалеро нишон медиҳад, ки дар замони гузаштаи дури муайян давом кардааст).

Баракси дигар маҳалҳо дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ

шакли мазкур ба воситаи ёридиҳандаи «хорафтан» низ сурат меёбад. Вале бо ёридиҳандаи «хорафтан» амал бештар аз як ҷиҳат, яъне давомнокӣ таъкид карда шавад ҳам, ба вақти муайян нисбат доштани он, чунон ки ба ёридиҳандаи «истодан» хос аст, конкрет намегардад. Зиёда аз ин, бо ёридиҳандаи «хорафтан» шакли замони гузаштаи дури муайян чандон ихтисор намешавад, дар сурате ки бо ёридиҳандаи «истодан» имконияти ихтисоршавии он хеле зиёд аст. Бо ҳамаи ин аз ёридиҳандаи «будан» дар ҳамин ҳолат ҳам ҳиссаи «уд» боқӣ мемонад. Мисолҳо: **дина да боғ дарома хорафтуд** — дина ба боғ даромада истода буд; **ду пойуш да говора зийоти кара ховуд** — ду пояш дар гаҳвора зиёдати карда истода буд⁷¹.

Замони ҳозираи муайян (давомдор)

Шакли замони ҳозираи муайян (давомдор) дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо тавассути ёридиҳандаҳои гуногун сурат меёбад. Аммо дараҷаи истеъмоли ҳамаи ин ёридиҳандаҳо дар ҳама ҷо як хел нест. Масалан, дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ мақоми ёридиҳандаи «истодан» дар бобати сурат додани шакли замони ҳозираи муайяни феъл бештар бошад, дар Шаҳритуз, баръакс, таносуби феъли ёридиҳандаи «хоб кардан» зиёдтар аст. Ҳар яки онҳоро ба таври ҷудогона аз назар мегузаронем.

Замони ҳозираи муайян бо «истодан». Шакли пурраи замони ҳозираи муайян бо ёридиҳандаи «истодан» дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ ниҳоят кам истифода мешавад⁷². Ҳамагӣ чанд мисоле ба даст омад, ки дар онҳо шакли нисбатан кам ихтисоршудаи замони ҳозираи муайян бо «истодан» ба назар мерасад. Аз ҷумла: **тарсида истодаӣ** < тарсида истодааст, **чоғ за исодас** < чеғ зада истодааст (А. Қ).

Лекин дар Шаҳритуз шакли нисбатан пурраи замони ҳозираи муайян бо ёридиҳандаи «истодан» бештар мушоҳида мешавад. Барои намуна тасрифи феъли «хӯрда истодан»-ро, ки дар маҳаллаи Арабхонаи колхозии «Бешкент» кайд шудааст, меоварем⁷³.

Шумораи танҳо

1. хӯрда стодум
2. хӯрда стоуди (ин)
3. хӯрда стода

Шумораи ҷамъ

- хӯрда стодим
хӯрда стодин
хӯрда стода

Дигар дар аксарияти мавридҳо замони ҳозираи муайян бо ёридиҳандаи «истодан» бо намуди пурра ихтисорёфта (с сода) истеъмол мегардад. Дар ин ҳол асоси маъноифо-

дакунандаи феъли мустақил **гуф** <гуфт, **омар** <овард, **раф** <рафт ва ғ. мунтазам нигоҳ дошта шуда, аз ёридиҳандаи «истодан» ҳиссаҳои алоҳида ё, ба қавли В. С. Расторгуева, «суффиксҳо»⁷⁴ боқӣ мемонанд. Лекин ин ҳиссаҳо (ё суффиксҳо) дар кадом дараҷаи фонетикӣ, ки бошанд (сод, сос, со ва ғ.) ҳамон ба таркиб тобиши муайяни ва давомдорӣ мебахшанд. Аз ҷиҳати таркиби овозӣ (фонетикӣ) ин ҳиссаҳо (суффиксҳо) гуногунанд, ки ҳар кадомашонро ба таври ҷудогона аз назар мегузаронем.

1. **исод//исот//исид** асосан дар лаҳҷаҳои Қамашӣ ва Арабхонаи Қаршӣ дучор омада, ба асоси замони гузаштаи феъли мустақил пайваст мешавад: **хондисода** <хонда истодааст, **йофтисодит** <ёфта истодаед (К); **карисод** <карда истодааст, **гӯйисиден** <гуфта истодаанд (А. Қ).

2. **исо//ис** баъзан дар лаҳҷаи Қамашӣ дучор омада, ба асоси замони гузашта ва шакли кӯтоҳшудаи сифати феълӣ (феъли ҳол) пайваст мегардад: **доисос** <дода истодааст, **овардисос** <оварда истодааст.

3. **сод//сод** бештар ҳоси лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ буда, дар Қамашӣ гоҳ-гоҳ дучор меояд ва ба охири асосҳои замони гузаштаву ҳозираи феъли мустақил пайваст мешавад: **хонсодай** <хонда истодааст, **гуфсода//е** <гуфта истодааст, **рафсодум** <рафта истодаам (А. Қ); **гуфсоден** <гуфта истодаанд, **рафсоде** <рафта истодааст (Қ).

4. **со** ҳам дар Қамашӣ ва ҳам дар Арабхонаи Қаршӣ баробар мақом дорад. Лекин пас аз асоси замони гузашта ва шакли сифати феълӣ (феъли ҳол) фақат дар шахси сеюми танҳо мушоҳида мешавад. Аз бандакҳои феълӣ (аст, ай) низ ё ҳамсадои «т» ё овози «с» ва ё садоноки а боқӣ, мемонад: ё худ дар баъзе ҳолатҳо аз бандакӣ феълӣ умуман осоре ба назар намерасад⁷⁵: **карсот//карасос** <карда истодааст, **фуруҳтасос** <фуруҳта истодааст, **карсоа//карсо** <карда истодааст, **бурасо** <бурда истодааст, **омасо** <омада истодааст, **хондисо** <хонда истодааст, **рафсос** <рафта истодааст (А. Қ); **шусот** <шуда истодааст, **омасос** <омада истодааст, **сӯхсот** <сӯхта истодааст, **гуфсот** <гуфта истодааст (Қ).

5. **сос** дар лаҳҷаи Қамашӣ фақат дар шахси дуҷуми танҳо вуҷуд дорад: **рафсосен** <рафта истодаед, **гуфсосен** <гуфта истодаед.

6. **ест//ес** дар Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз: **гера кареста** <гирья карда истодааст, **каресан//каресен** <карда истодаанд (А. Қ); **кестай** <карда истодааст (Ш).

7. **сед** дар Арабхонаи Қаршӣ ба охири шакли ихтисоршудаи сифати феълӣ (феъли ҳол) ҳамроҳ мешавад: **заседед** <зада истодаед.

8. **ст** бештар дар Шаҳритуз ва гоҳ дар Қамашӣ воҷуд дорад.

рад: **амоста** <омада истодааст, **гирифтоста** <гирифта истодааст.

9. с аз ҳама бештар дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ дучор меояд ва ба асоси замони ҳозираи феъл ва шаклҳои пурраву мухтасари сифати феълӣ (фели ҳол) номаҳдуд пайванд мешавад. Чунончи: **чинса** <чинда истодааст, **омарса** <оварда истодааст, **гуфтасен** <гуфта истодаанд, **омса** <омада истодааст, **буромарсай** <бароварда истодааст, **хӯрсетон** <хӯрда истодаестон, **тенсен** <танида истодаанд ва ғ.

Барои намуна феъли «хонда истодан»-ро дар ҳамаи маҳалҳо аз назар мегузаронем.

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
шумораи танҳо		
1. хондисодум	хонсодум	хонсодум
2. хондисоди//е	хонсоди	хонсоди
3. хондисод//хондисай// хонсот//хонсоа//хон- сос//хонсо//хондисо// хонсода(е)//хонса/ }	хондисода//хондосоа// хонсо//хонсот//хондо- ста	хондеста//хонди- ста//хондоста
Шумораи чамъ		
1. хонсодем//им	хонсодим(ем)	хонсодим(ем)
2. хонсоден(ин)	хонсодит(етон)	хонсодин
3. хонсоден//хонсодан //хондисен//хонсо(а)	хонсисен//хонсоден// хонсодан//хонсо- дийан	хонсода

Шакли замони ҳозираи муайян бо феъли «хав(хоб) қардан//рафтан». Тарзи истеъмоли шакли ҳозираи муайяни феъл бо ёридиҳандаи мазкур ҳам якранга нест. Дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ асосан намуди пурра ё ки ихтисорна шудаи ёридиҳандаи «хоб қардан» (рафтан) дучор меояд⁷⁶. Лекин дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз ду варианти он, яъне ҳам намуди як андоза пурра ва ҳам варианти ихтисоршуда баробар кор фармуда мешавад.

Тасрифи феъли «гуфта хоб қардан» (рафтан) дар шакли пурра дар ҳамаи маҳалҳо ин тарз воқеъ мегардад:

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
шумораи танҳо		
1. гуфта хорафтум	гуфта хорафтум	гуфта хав кадум
2. гуфта хорафти	гуфта хорафти	гуфта хав кади(ин)
3. гуфта хорафта (ай/ас)	гуфта хорафтай	гуфта хав када

	шумораи чамъ	шумораи чамъ
1. гуфта хорафтем	гуфта хорафтим	гуфта хав кадим
2. гуфта хорафтен(ин)	гуфта хорафтит	гуфта хав кадин
3. гуфта хорафтен(ан)	гуфта хорафтан(ан)	гуфта хав када

Дар Қамашӣ ҳангоми гуфтугӯ аз феъли таркибии номии «хоб кардан» бештар ҳиссаи «кардан» аз истеъмол менамояд. Бо вучуди ин, маънии давомнокӣ ва муайянии амал аз байн намеравад. Дар ин асно барои конкрет кардани шахсу шумора исмҳо ё қонишинҳое, ки ба вазифаи мубтадо меоянд, истифода мешаванд. Масалан: вай да **Мирзойуф йордам карда хов; одамо пай гуфта хоп-ми?**

Баъзан дар ҳамин ҳолат ҳуди чузъи «хоб//хоп» бандакҳои феълӣ қабул менамояд ва дар шахсу шумора тасриф мешавад. Мисолҳо: шумо а Тоҷикистон омада хобед-ми? (Қ).

Варианти хеле ихтисоршудаи феъли таркибии номии «хоб//хав кардан», чунон ки дар боло ишорат шуд, махсусан дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз дучор меояд. Дар ин ҳол он бештар дар ду намуд зоҳир мегардад.

1) Феъли асосӣ (муस्ताқил) тақрибан дар шакли пурраи сифати феълӣ нигоҳ дошта шуда, аз хоб кардан унсури «хав» ё «хоп» боқӣ мемонад: **омаа хокум** <омада хоб кардаам, **дида хавки** <дида хоб кардай ва ғ.

2) Феъли муस्ताқил дар шакли пурраи сифати феълӣ боқӣ мемонад (фақат а-и охир бо таъсири овози о-и таркиби ҳиссаи «хоб» ба «о» бадал мешавад). Лекин феъли «хоб кардан» то ба дараҷаи ихтисор мешавад: Чунончи: **омардохка** <оварда хоб кардааст, **амохкум** <омада хоб кардаам, **гиртохким** <гирифта хоб кардаем, **коҳки** <карда хоб кардай, **наусохка** <нависта хоб кардааст ва ғайра. Мисолҳо: **гап гиртохкин, кори шумон осон буда** — гап гирифта хоб кардаед, **кори шумоён осон будааст; ҳейло, ун амоҳка** — ана, вай омада хоб кардааст; **амӯйит гау задохка** — амакат гап зада хоб кардааст.

Ифодаи замони ҳозираи муайян бо ёридиҳандаи «доштан» фақат дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз мавҷеъ дорад. Аммо доираи истеъмолии он нисбат ба тоҷикони таҳҷоии Шаҳритуз маҳдудтар аст⁷⁷.

Чун ёридиҳандаҳои пеш аз ин қайд гардида феъли «доштан» ҳам ҳангоми истеъмол доимо дар шахсу шумора тасриф меёбад. Лекин феъли муस्ताқил, чунон ки пеш аз феълҳои «истодан» ва «хоб кардан» дида мешавад, дар шакли сифати феълӣ (ё феъли ҳол) наомада, балки ҳамчун масдар қор фармуда мешавад. Мисолҳо: **ҳаракат каан дорем, ки**

йа кулуб созем — ҳаракат кардан дорем (ё ҳаракат карда истодаем), ки як клуб созем; омаан дора-ку роҳ-да!

Ифодаи замони ҳозираи муайян бо ёридихандаи «шиштан» тақрибан дар ҳамаи маҳалҳои арабишин гоҳ—гоҳ дучор меояд. Шакли мухтасари он, аз ҷумла дар Арабхонаи Қаршӣ ба назар расид. Чунончи: **мо пурсидем, вай не гуфта ше** — мо пурсидем вай не гуфта шиштааст (ё не гуфта истодааст).

Дар дигар мавридҳо бештар намуди пурраи феъли мазкур воমেҳӯрад. Намуна: **а барои ақмоғии ту чувобгар шуда шиштас** (Қ).

Замони ҳозира-оянда

Принципи анъанавии сохта шудани шакли замони ҳозира-оянда дар ҳамаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон асосан рияи мешавад (яъне преф. ме+асоси замони ҳозира+бандакҳои феълӣ). Аммо тарзи истеъмоли феълҳо бо ин шакл дар ҳама ҷо як ранг нест. Балки ин шакл ҳам бештар ба тағйироти фонетикӣ дучор мешавад. Барои намуна чанде аз онҳоро дар шакли тасрифи меорем (ниг. чадвали 8).

Дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ ҳангоми ифодаи маънии замони ҳозира-оянда боз ду ҳолати шаклгирии феълҳо ба назар мерасад:

1. Лаҳҷаҳои дучор меоянд, ки префикси **ме-** тамоман истеъмом намешавад. Он гоҳ маънии замони ҳозира—оянда фақат ба воситаи асоси замони ҳозира ва бандакҳои феълӣ ифода мегардад. Мисолҳо: **ин а тарси ху гуф, ки ҳаққатан ман ҳамун одамоёна донам; мана, сета одами бегуноам мурат** (Қ); **шумо-ёам қайи пойез гартитон-ма?** — шумоён ҳам бо поезд мегардетон-мӣ?; **гучо равен, шумо, гарден!** — кучо меравед, шумо, гардед!; **Амон, кудомиша гири?** — Амон, кадомашро мегирӣ (А. Қ).

2. Бо шакли андак ихтисоршудаи префикси **ме-**: дар Қамашӣ бештар ҳамсадои ,м', вале дар Арабхонаи Қаршӣ бештар садоноки «е» боқӣ мемонад. Мисолҳо: **даулат пилоне, пашме вошат пур мшӯт** (Қ); **дунё—ва а sat егузара** — дар дунё аз сад мегузарад; **йакта чой ехӯрем** (А. Қ).

Шакли замони ҳозира-оянда дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам аз рӯи тобишу ифодаҳои маъноии худ бо забони адабӣ ва дигар шеваҳо мувофиқат мекунад (амали ҳозира, оянда, ҳозираи давомдор, доимӣ ва ғайраро ифода менамояд).

Феъл-хо	Арабхонаи Қаршӣ		Қамашӣ	
	шумораи танҳо	шумораи чамъ	шумораи танҳо	шумораи чамъ
шудан	1. мешӯм 2. меши (ен) 3. меша	мешем мешен (ин) мешан	мешӯм меши (ит) меша	мешим мешит мешан
рафтан	1. мерӯм 2. мери (ен) 3. мера	мерем мерен (ин) меран	мерӯм мери (ит) мера	мерим мерит меран
додан	1. метум 2. мети (ен) 3. мета	метем метен (ин) метан	метум (ам) мети (ит) мата	метим метит (итон) метан
лидан	1. мединум 2. медини (ен) 3. медина	мединем мединен (ин) мединан	мебйнум (ам) мебйни (ит) мебйна	мебйним мебйнит мебйнан

Дар Шаҳритуз

андохтан	1. менохум 2. менохи (ен) 3. меноха	менохим (ем) менохин (ен) меноха	дӯхтан	медӯхум медӯхи (ин) медӯха	медӯхим (ем) медӯхин (ен) медӯха
баромадан	1. барамейом 2. барамейи (ин) 3. барамейа	барамейим (ем) барамени (йин) барамейа	даромадан	дарамейом дарамейи (ин) дарамейа (йот)	дарамейим дарамени (йин) дарамейа
рафтан	1. меравум 2. мерави (ин) 3. мерава	меравим (ем) меравин (ен) мерава	шудан	мешавум мешави (ин) мешава	мешавим (ем) мешавин (ен) мешава

Шаклҳои нақлии феъл
(перфект)

Аз ҷиҳати миқдор шаклҳои нақлии феъл дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон фарқ мекунад. Масалан, дар Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз мисли забони адабӣ чор шакли нақлӣ дучор ояд ҳам, дар лаҳҷаи Қамашӣ фақат се шакл қайд гардид: яъне шакли замони гузаштаи дури муайян (хонда

истода будааст), ки ба дигар маҳалҳо хос аст, дар ин ҷо ба назар нарасид.

Бо вучуди ин, дараҷаи истифодаи ҳамон чор шакли нақли феъл дар лаҳҷаҳои Шаҳритуз, Арабхонаи Қаршӣ ба як мизон нест. Дар ҷараёни нутқ шакли замони гузаштаи дури муайян (хонда истода будааст) ниҳоят кам истифода мешавад ва маъноҳои он аксар ба воситаи шаклҳои дигар (аз ҷумла замони гузаштаи давомдори нақлӣ (мекардас), замони гузаштаи дури нақлӣ (карда будай) ва ғ. дода мешавад.

Шаклҳои нақли феъл дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон баракси шеваҳои дигари тоҷикӣ, махсусан, дар шахси сеюм ба воситаи бандакҳои гуногун сурат меёбанд⁷⁸. Лекин ин бандакҳо на ба шакли пурраи сифати феълӣ (ё феъли ҳол) вазл мешаванд, чунон ки ин ба забони адабӣ хос аст, балки ба шакли ихтисоршуда, ки одатан ба асоси замони гузашта баробар меояд, пайваст мегарданд. Ин аст, ки шаклҳои нақлӣ аз ҷиҳати сохт дар шахсҳои яқум ва дуҷум як андоза бо шаклҳои замонҳои гузаштаи тарзи «дида»-и феълӣ айянияте доранд. Чунончи: **рафт** (асоси замони гузашта ё шакли ихтисоршудаи сифати феълӣ) аз рафта+ум-рафтан ё рафта+ум. Монанди ҳамин: рафт+ӣ-рафти ё рафтай ва ғ.

Замони гузаштаи соддаи феълҳои нақлӣ фақат аз асоси замони гузашта ё шакли ихтисоршудаи сифати феълӣ (феъли ҳол) ташкил меёбад. Тасрифи феъли «рафтан» чунин аст:

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
Шумораи танҳо		
1. рафтум	рафтум (ийам)	рафтум
2. рафте//и	рафти (ай)	рафти (ин)
3. рафта//ай//гай//ас//ак	рафта (ай//ак//ас)	рафта//ай//ас
Шумораи ҷамъ		
1. рафтем	рафтим	рафтим (ем)
2. рафтен (ин)	рафтит (итон)	рафтин (ен)
3. рафтен (а//е)	рафтен//ийан	рафта//ан

Замони гузаштаи давомдори феълҳои нақлӣ ба воситаи ба шакли соддаи перфект илова гардидани префикси ме- сурат меёбад.

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
Шумораи танҳо		
1. мерафтум	мерафтум	мерафтум
2. мерафте (ен)	мерафтит (ай)	мерафти (ан)
3. мерафта//ай//ас	мерафта//ак ⁷⁹ //ас	мерафта//ай//ас

Шумораи чамъ

1. мерафтем	мерафтим	мерафтим (ем)
2. мерафте (ен)	мерафтит (итон)	мерафтин (ен)
3. мерафтен (ийан)	мерафтен (ийан)	мерафта (ийан)

Шакли замони гузаштаи дури нақлӣ аз феъли асосӣ, ки дар намуди сифати феълӣ (феъли ҳол) меояд, ба тавассути ёридиҳандаи «будан» ва бандакҳои феълӣ сурат меёбад. Ин шакл дар ду намуд ифода мешавад: намуди таркибӣ (ё пурра) ва намуди содда (ё ихтисорёфта).

Намуди пурра ба ҳамаи маҳалҳои арабнишин хос аст. Чунончи: рафта будум, рафта буди//е, рафта буда//ай//ас ва ғ.

Намуди ихтисоршудаи замони гузаштаи дури феъли нақлӣ асосан дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз дучор омад, ки дар айни замон онҳо байни худ бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ фарқ мекунанд. Масалан, тасрифи феъли «рафта будааст» дар намуди ихтисорёфта чунин аст:

Арабхонаи Қаршӣ		Шаҳритуз	
ш. танҳо	ш. чамъ	ш. танҳо	ш. чамъ
1. рафтодум	рафтодем	рафтавдум	рафтавдим (ем)
2. рафтоде//и	рафтоден (ин)	рафтавди/ин	рафтавдин (ен)
3. рафтода//е/ай, ас	рафтоден	рафтавда (ен)	рафтавда

Шакли замони гузаштаи дури муайян аз феъли асосӣ ва ёридиҳандаи «истодан» дар шакли сифати феълӣ ё феъли ҳол ва феъли «будан» бо иловаи бандакҳои хабарӣ сурат меёбад. Ин шакл дар се намуд зоҳир мегардад.

а) дар намуди пурра.

Арабхонаи Қаршӣ		Шаҳритуз	
Шумораи танҳо			
1. рафта истода будум		рафта истоу будум	
2. рафта истода буде//и		рафта истоу буди	
3. рафта истода буда//е ай		рафта истоу буда/ай ас	
Шумораи чамъ			
1. рафта истода будем		рафта истоу будим	
2. рафта истода буден (ин)		рафта истоу будин (ен)	
3. рафта истода буден		рафта истоу буда//ийан	

б) дар намуди қисман ихтисоршуда. Дар ин ҳолат феъли асосӣ ва ёридиҳандаи «истодан» ихтисор шуда, ба ҳам меомезанд. Лекин ёридиҳандаи «будан» дар шакли пурра

бокӣ мондан мегирад. Ба ҳамин равиш тасрифи феълҳои «гириста истода буд» (дар Арабхонаи Қаршӣ) ва «омада истода буд» (дар Шаҳритуз) чунин ба назар расид:

Арабхонаи Қаршӣ		Шаҳритуз	
ш. танҳо	ш. чамъ	ш. танҳо	ш. чамъ
1. гирсода будум	гирсода будем	амоста будум	амоставудим
2. гирсода буде //и	гирсода буден (ин)	амоставуди//ин	амоставудин
3. гирсода буде/ай, ас	гирсода буден	амоставуда(ай)	амоставуда

в) дар намуди тамоман ихтисоршуда шакли замони гузаштаи дури муайяни нақлӣ фақат дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ дучор омад. Дар ин ҳол аз феъли асосӣ, ки дар шакли сифати феълӣ меояд, унсурҳои «та», «да» (масалан, рафта > раф, бурда > бур ва м. инҳо) меафтад ва аз ёридиҳандаҳои «истодан» ва «будан» ҳиссаҳои «со», «уд» боқӣ мемонад. Ба ин тариқа, шакли таркибӣ ба содда бадал мешавад. Инак, тасрифи феъли бурда истода будааст дар намуди содда:

Шумораи танҳо	Шумораи чамъ
1. бурсоудум	бурсоудем
2. бурсоуди//е(ен)	бурсоуден(ин)
3. бурсоуда//е(ай)	бурсоуден

* * *

Шаклҳои нақлӣ феъл дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон мисли забони адабӣ тобишҳои ниҳоят гуногуни модалӣ ро ифода накунам ҳам⁸⁰, аз рӯи моҳият ва маъноҳои асосии худ ба забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ мутаносиб меафтанд.

Ҳамаи ин шаклҳо асосан амалеро ифода мекунам, ки натиҷаи он аз рӯи нақли шахси дигар ва ё ҳулосабарорини мантиқӣ маълум карда мешавад. Аз ҷумла, замони гузаштаи соддаи нақлӣ натиҷаи амали гузаштаре бе ягон тобиши иловагӣ, ба таври оддӣ нишон медиҳад. Мисолҳо: **ино арабӣ** кавда **амода-амода** — инҳо арабхоро қофта омаданд (Ш); **дина ӣ** ас кас мана **чоғ заде** (А. Қ); **Тӯрақул мошини сафет гирифта** — Тӯрақул мошини сафед гирифтааст (А. Қ); **маза рафта** — маза рафтааст (А. Қ); **ӣ** а гироме арақ нахӯрдӣям; **вай гуфтак**, ки **лолем раван** (Қ) ва ғ.

Барои он ки натиҷаи амали гузашта аз даҳони шахси дигар дурусттар таъкид гардад, баъзан пас аз шакли оддӣ нақлӣ феъли «гуфтан» бо тобиши модалӣ меояд. Мисолҳо:

гир, тагуша тоза кара, меган — гир, тагашро тоза кардааст, мегуянд; дасархон кара омаде мегем, э бурен э! — дас-турхон карда омадааст мегуям э, бароед, э!; **иби, бинойи, сара буда меган** — иби, биной, сара (хуб) будааст мегуянд (А. Қ).

Шакли замони давомдори наклї натиҷаи амалеро нишон медиҳад, ки пай дар пай, муттасил давом кардааст ва ё нишондихандаи доимии ягон ҳодисаву воқеа будааст. Мисолҳо: **а ҳамун оп мехурда-ку!** — аз ҳамон об мехурдааст-ку; **бо-вема Раҳимбой мегуфтен** — бобоямро Раҳимбой мегуфта-анд; **мийона-ба кӯ ҳаста, самалўт намегузашта** — дар мобайн кӯх будааст, самолёт намегузаштааст (А. Қ); **уно дъх-тар медода да худойшон** — онҳо ба худашон духтар медодаанд (Ш); **тағдири ҳамуна найиста мекарас** — тақдири ҳамонро менавиштааст (Қ).

Ин шакли феълӣ баъзан амалеро низ нишон медиҳад, ки он дар замони оянда воқеъ мегардад. Вале натиҷаи он ба шунаванда ба воситаи шахси дигар пешаки маълум мешавад: **райїс мрафтак да Қаршї-ва** — раис ба Қаршї мерафтааст; **завут мшуда да инҷано** — дар ин ҷойҳо завод мешудааст (Ш); **да ҳамин дэрахто оп мерехтин** — ба ҳамин дарахтҳо об мерехтаед (А. Қ).

Замони гузаштаи давомдори наклї дар нутқи шевагӣ аксар ба маънии замони гузаштаи ҳикоягии тарзи «дида»-и феъл истифода мешавад. Гуянда ҳангоми накли воқеаҳои замони гузашта барои ифодаи мақсади худ баъзан аз ҳар дуи ин шакли феълӣ истифода мебарад. Масалан: 1) **ду пут ҷав аморда агар зану баче мгуф, ки мана, шўйи ман ғайратдор буда мгуфтак** — агар (вай) ду пуд ҷав меовардааст (он гоҳ), зану бачааш мегуфтаанд, ки мана шавҳари ман боғайрат будааст; 2) **да пшо-да агар вай йак чизе мегирам мгуфтак, йо ки орд, йо ки осийо мукунам мгуфт, қин бут** — дар вақтҳои пеш агар вай ягон чизе мегирам мегуфтааст, ё орд, ё осие мекунам мегуфтааст, душвор буд (Қ).

Шакли замони гузаштаи дури наклї асосан барои ифодаи як маъно — ифодаи натиҷаи амале, ки дар замони гузаштаи дур, пеш аз амали дигаре воқеъ гардида, ба воситаи шахси дигар маълум мешавад, истеъмом меёбад. Мисолҳо: **ҳалимуф хоних рафтодас** — Ҳалимов ба хонааш рафта будааст; **йа-ду-се та ўртоқ, шиштувас-де—як—ду—се нафар рафик нишаста будаанд-дия**; **холойа йа бузуш гум шулодай** — як бузи хола гум шуда будааст (А. Қ); **ин гапа шинавдода** — ин гапро шунавида будааст (Ш); **раге гирифта будай-ми?** (Қ).

Шакли замони гузаштаи дури муайяни наклї — аз шакли гузаштаи дури наклї фақат бо тобиши конкретонидан ва таъкиди давомдорӣ натиҷаи амале, ки аллақай рӯй дода-

аст, фарқ мекунад. Мисолҳо: **дйна омардаги мошина омада бурса будай Чўяна** — Чўянро мошинаи дина омадагӣ омада бурда истода будааст; **йа одам тўй карсодавдай** — як одам тўй карда истода будааст; **ака Рамазон гирсода буда-ку!** — Акаи Рамазон гирья карда истода будааст-ку! (А. Қ); **думмолим-ба а дўр аместа вуда** — ба думболам аз дур омада истода будааст (Ш).

Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ

Чор шакли замони сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, ки дар забони адабӣ ҷой дорад, ба ҳамаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон баробар хос нест. Масалан, дар Қамашӣ шаклҳои давомдор (мехонда бошад) ва гузаштаи муайян (хонда истода бошад) шунида нашуд⁸¹. Дар Шахритуз ва Арабхонаи Қаршӣ ин чор шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ вохӯрад ҳам, доираи истеъмоли он ба ғайр аз замони оянда (аорист) ниҳоят маҳдуд мебошад.

Замони оянда (аорист). Дар лаҳҷаи Шахритуз бо ин шакли замони аксарияти феълҳо префикси **би//бъ** қабул мекунад. Аммо ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ камтар характернок мебошад. Бояд гуфт, ки бештари феълҳо бо шакли аорист ба тағйироти фонетикӣ дучор гардида, ихтисор мешаванд. Барои намуна чанде аз онҳоро тасриф менамоем (ниг. ҷадвали 9).

Шакли замони ояндаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист) ҳамчун дар забони адабӣ ва тамоми шеваҳои тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам ниҳоят сермаъно ва пуртобиш буда, бештар барои ифодаи амали замони оянда ва баъзан замони ҳозира истифода мешавад. Бояд қайд намуд, ки тобишҳои гуногуни модалии ин шакл дар ҷумлаҳои содда ва мураккаб бештар ба воситаи калимаҳои ифодакунандаи муносибат, ҳиссаҳои гуногун, монанди «шотим», «мебот», «хай», «ку//кӯ», «чи», «ми» ва ғайра равшантар мегарданд. Вале, дар баробари ин, мавридҳои низ кам нестанд, ки шакли аорист ҳама гуна тобишҳои модалиро бо ёрии воситаҳои лексикӣ ифода карда метавонад.

Ба ин тарика, шакли мазкур барои ифодаи маъноҳои зерин меояд:

1) **Ҳоҳиш, илтиҷо, таклиф ва монанди инҳо:** хай, **Чуманазар бишина: духтарих-а гитта тийам-чӣ?** — духтарашро гирифта диҳам-чӣ? (А. Қ); **йак рӯм кани, чи ҳодиса** — як равам кани, чӣ ҳодиса (Қ); **ку, бачаҳои мо йак бўзи када битийа** — кани, бачаҳои мо як бӯзи карда бидиҳанд (Ш); **Сафар каллеха набарроштай, шотим нағ шава** — Сафар каллаашро набардоштааст, шояд нағ шавад (А. Қ).

Феъли „рафтан“

Шахсо	Арабхонаи Қаршӣ		Қамашӣ		Шахритуз	
	шумораи танҳо	шумораи чамъ	шумораи танҳо	шумораи чамъ	шумораи танҳо	шумораи чамъ
1	рӯм	рем	рӯм	рӯйим	бирӯм	бирим
2	рӯйи//е	рен(ин)	рӯйи	рӯйет(егон)	бири(ин)	бирин
3	рӯт//рава	рӯн//раван	рӯт	рӯн	бира	бира

Феъли «Шудан»

1	шӯм	шем	шӯм	шӯйим	бишӯм	бишим
2	шӯйи-е	шен(ин)	шӯйи	шӯйит (егон)	биши(ин)	бишин (ен)
3	шӯт//ша- ва	шӯн	шӯт	шӯт	биша	биша

Феъли «баромадан»

1	барӯм	барӯйем	барӯм	баройим	бубарӯм	бубрӯйим
2	барӯйи/е	баруён	барӯйи	баройит (егон)	бубарӯйи	бубрӯйин
3	барӯйа	баруён	барӯт	бароён	бубрӯйа	бубрӯйа

Дар нутқи айнаннақлшуда шакли аорист дар ифодаи маънии хоҳиш ҳамеша бо сухани гуянда (ноқил) меояд: **кал-хӯс мегӯ-ку: бачаҳош бичарона** — колхоз мегуяд: бачаҳош бичаронад (Ш).

2) Ҳайрат, нобоварӣ, нописандӣ: **токи шумо буридигийа ман бурум-чӣ?** (А. Қ).

3) Амр, фармон ва супориш: **бигӯ, бӯйит бийойа!** — бигӯ, падарат ояд! (Ш); **ҳаму ко Нарси бийот!** — ҳамон акаи Нарси биёяд! (Қ).

4) Розигии шахсеро мефаҳмонад: **да кудом суне асп ҳай кунат, ҳай кунат** (Қ).

5) Шартӣ иҷроӣ амалеро нишон медиҳад; **лаwзи худаш-ба гап де, гап мизана** — бо забони худаш гап диҳед, гап мезанад (Ш); **aw—паw дийа пор меша** — об—поб диҳад, пур мешавад (Ш); **дига гап занум кӯр шӯм** — дигар гап занам, кӯр шавам (А. Қ).

6) Имконнопазирӣ ва ё муҳайё набудани шароити реалро дар иҷроӣ коре мефаҳмонад: **кори давлат кунум-ма, йо завод бихонум?** (Ш).

7) Пас аз феъли «боистан», ки дар шакли замони ҳози-

ра—ояндаи сиғаи хабарӣ зоҳир мешавад, аорист қатъиятро мефаҳмонад. Ин ҳолат танҳо як маротиба дар лаҳҷаи Қамашӣ ба назар расид: **мебот шумо ун маҳалайа донет.**

Замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ду намуд дорад.

а) Намуди таркибӣ. Дар ин ҳол феъли асосӣ дар шакли сифати феълӣ (ё феъли ҳол) ва ёридиҳандаи «будан» ба шакли аорист пурра ба кор бурда мешавад. Инак, тасрифи феъли «омада бошам» чунин воқеъ мегардад:

Арабхонаи Қаршӣ

Шаҳритуз

ш. танҳо	ш. ҷамъ	ш. танҳо	ш. ҷамъ
1. амода woшум	амода woшем	амода бошум	амода бошим
2. амода woши//е	амода woшен	амода боши	амода бошин
3. амода woша	амода woшан	амода боша	амода боша

б) Намуди ихтисоршуда, ки дар ин ҳол феъли асосӣ тақрибан шакли пурраи худро нигоҳ дорад ҳам, аз ёридиҳандаи «будан» танҳо ҳамсадои «ш» боқӣ мемонад. Ин асосан дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз дучор омад. Барои мисол тасрифи феълҳои «монда бошад» (Арабхона) ва «шуда бошад» (Шаҳритуз)-ро аз назар мегузаронем.

Арабхонаи Қаршӣ

Шаҳритуз

ш. танҳо	ш. ҷамъ	ш. танҳо	ш. ҷамъ
1. мондошум	мондошем	шудошум	шудошим
2. мондоши//е	мондошен(ин)	шудоши	шудошин(ен)
3. мондоша	мондошан	шудоша	шудоша(н)

Замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ҳам дар ҷумла маъноҳои гуногуни модалӣ, аз ҷумла тахмин, шарт, орзу, хоҳиш, имконпазирию имконнопазири ва ғайраро ифода карда метавонад. Намунаи мисолхоро меоварем: **намедонам, ин арабо кидом сол-ба амода woшан; бойад да шумо ҳаққи доулат намондоша даркор? мумкин ёфта амода woша (А. К); дода, шӯрво шудоша йа коса гӣр — дода (модар), шӯрбо шуда бошад, як коса гир; чих-а, туфлих-а олиш кара гирифта боша? — чияшро, туфлиашро иваз карда гирифта бошад (Ш).**

Замони давомдори сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ҳамчун дар забони адабӣ аз шакли замони гузашта бо иловаи префикси **ме-** (ба феъли асосӣ) сохта мешавад.

Намуди таркибӣ (ё пурра)-и замони давомдори сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ бештар ба лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз хос мебошад. Дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ (ҳам дар Қамашӣ) баробари шакли таркибӣ боз намуди содаи замони

давомдори сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ, ки дар натиҷаи ихти-соршавӣ ба амал омадааст, мавҷуд аст. Муқоисаи тасрифи феъли «мефурухта бошам» дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз манзараи зеринро нишон дод.

Арабхонаи Қаршӣ		Шаҳритуз	
ш. танҳо	ш. чамъ	ш. танҳо	ш. чамъ
1. мефуру́хтошум	мефуру́хтошем	мефуру́хта бошум	мефуру́хта бошим
2. мефуру́хтоши//е	мефуру́хтошен	мефуру́хта боши	мефуру́хта бошин
3. мефуру́хтоша	мефуру́хтошан	мефуру́хта боша	мефуру́хта боша

Бояд гуфт, ки бо шакли замони ояндаи давомдори сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифодаи ҳамаи он тобишҳои маъноие, ки ба тавассути шаклҳои аорист ва замони гузашта зоҳир мешаванд, намебинем. Ин шакл бо ифодаи як-ду маъноӣ модалӣ (аз қабилӣ тахмин, умедворӣ ба иҷрои амале ва ғ.) маҳдуд мемонад. Чанд мисол: **намефуру́хтоша-ми, паналат?! — падарлаънат, нимефуру́хта бошад-мӣ?!; мағас кай йўк ме-шудоша? (А. Қ); ун мемобоша — вай меомада бошад (Ш).**

Замони муайяни сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ аз феъли асосӣ, ёридиҳандаи «истодан», ки ҳар ду дар نامуди сифати феъли зоҳир мегардад ва ёридиҳандаи «будан» шакл мегирад.

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ин шакл ҳам бештар дар намуди як андоза ихтисорёфта истеъмоли мешавад, ки он асосан аз ҳисоби ёридиҳандаи «истодан» ба амал меояд. Чунончи, тасрифи феъли «омада истода бошад» (Арабхонаи Қаршӣ) ва «кофта истода бошад» (Шаҳритуз)-ро аз назар мегузаронем.

Арабхонаи Қаршӣ		Шаҳритуз	
Шумораи танҳо			
1. омадосо вошум		кавдасо/кавда истоу бошум	
2. омадосо воши/е		кавдасоа/кавда истоу боши	
3. омадосо воша		кавдасоа/кавда истоу боша	
Шумораи чамъ			
1. омадосо вошем		кавдасоа/кавда истоу бошим	
2. омадосо вошен(ин)		кавдасоа/кавда истоу бошин	
3. омадосо вошан		кавдасоа/кавда истоу боша	

Шакли замони муайяни сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ бе ягон тобиши иловагӣ танҳо дар ифодаи амали конкретии замони гузашта ва ҳозира дучор омад. Мисолҳо: **Сафар а усун омадосо воша, дуйи ин гав засо воша — Сафар (гӯё) аз**

он суй омада истода бошаду дуи ин (дар ин чо) гап зада истода бошад (А. К); **хардуш парта касоа боша?** — хардуяш партофта истода бошанд? (Ш).

Сиғаи эҳтимоли

Дар гуруҳи лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабон шаклҳои сиғаи эҳтимоли аз ҷиҳати миқдор фарқ мекунанд. Аз рӯи мисолҳоямон дар Қамашӣ ва Шаҳритуз ду шакл—замони гузашта (хондагист) ва ҳозира-оянда (мехондагист) ба қор бурда мешаваду ҳалос. Дар лаҳчаи Арабхонаи Қаршӣ бошад, баръакс, чор шакли сиғаи эҳтимоли — замони гузашта (хондагист), ҳозира-оянда (мехондагист), ҳозираи давомдор (хонда истодагист) ва ояндаи дур (мехонда будагист) дучор меоянд, ки аз инҳо сетои аввал бо забони адаби мувофиқат менамояд.

Бояд гуфт, ки тарзи шаклгирии замонҳои сиғаи эҳтимоли низ дар лаҳчаҳои мазкур яқхела нест. Ин тафовут маҳсусан ба тарзи сурат ёфтани шахсҳои сеюми танҳову ҷамъ бештар дахл дорад, ки дар ҳар маҳал бандакҳои гуногун доранд. Инро ба таври аёнӣ дар тасрифи феъли «рафтан» дидан мумкин аст.

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
Шумораи танҳо		
1. рафтагӣюм (стум)	рафтагистум	рафтагистум
2. рафтагӣи//е (сте)	рафтагет	рафтагисти (ин)
3. рафтагӣа (ай/, е, ет)	рафтагис	рафтагис (ийа)
Шумораи ҷамъ		
1. рафтагистем (ийем)	рафтагистим	рафтагистим (ем)
2. рафтагистен (ийен)	рафтагистет (етон)	рафтагистин (ен)
3. рафтаген//рафтагей-ан//рафтагистен	рафтагиста//рафтагистен	рафтагист//рафтагин

Шакли замони гузаштаи сиғаи эҳтимоли амалеро ифода менамояд, ки аллақай ба охир расидааст. Лекин вазъияти боқеъ гардидани он ба ғӯянда маълум нест ва ӯ бо тахминӣ нисбаварӣ фикр баён мекунад. Мисолҳо: **и рӯз рафтаген-да** — имрӯз рафтагистанд—дия; **ино чудо қаран-ба омадаген** — инҳо барои чудо қардан омадагистанд; **Зӯро да ҳаф дуромадагӣа** — Зӯхра ба ҳафт даромадагист; **хонеш-да рафтагейа**, **Орзикул** — Орзукул ба хонааш рафтагист (А. К); **омаагин**, **омаагин**, **бачам**, **бидаройин** — омадагистанд, омадагистанд, бачам, бидароед (Ш); **тарнава да баланди шинондагет-де** — тарнавро дар баланди шинондагистед-дия; **Арапхона-йам дидагет шумо да Қаршӣ?** — Арабхонаро ҳам шумоён дар Қаршӣ дидагистед? (К).

Баъзан пеш ё пас аз шакли замони гузаштаи сиғаи эҳтимолӣ калимаҳои ифодакунандаи тахмин, аз қабилӣ «йигон//йагон», «мумкин» омада, маънои эҳтимолии феълро боз ҳам ғуруқувваттар менамоянд. Ин ҳодиса бештар ба Арабхонаи Қаршӣ дахл дорад. Мисолҳо: **ҳалво момош додагӣя мумкин** — ҳалворо мумкин модаркалонаш додагист; **дафтаротойам йигон нашта шудагӣ?** — дафтарҳоятон ҳам ягон хашта шудагист?

Шакли замони ҳозира-ояндаи сиғаи эҳтимолӣ аз шакли замони гузашта бо илова кардани префикси ме- сохта шуда, бештар ба амали замони оянда далолат менамояд. Тасрифи феъли «донистан» дар ин шакли замони чунин аст:

Арабхонаи Қаршӣ	Қамашӣ	Шаҳритуз
	Шумораи танҳо	
1. медонистагӣум 2. медонистагӣ//е 3. медонистагӣ//ст, //гай	медонистагӣум медонистагӣ(ет) медонистагис	медонистагӣум медонистагӣ медонистагис(ийа)
	Шумораи чамъ	
1. медонистагем 2. медонистаген(ин) 3. медонистаген(ийан)	медонистагем медонистагет(етон) медонистаген(ан)	медонистагем медонистагин(ен) медонистагис(ас, ийа)

Мисолҳо: **навоша а геу хавар мегирифтаге?** — набошад, аз гаҳ хабар мегирифтагистӣ?; **уно медонистаген** — онҳо медонистагистанд; **Турдиҷой медона, меғуфтаген** — Турдиҷой медонад, меғуфтагистанд (А. Қ); **Бешкен мрафтагӣ-да** — ба Бешкент мерафтагистӣ-дия (Қ); **мемодагӣя-да уно** — онҳо мемодагистанд-дия (Ш).

Шакли замони ҳозираи давомдори сиғаи эҳтимолӣ мисли забони адабӣ аз феъли асосӣ дар намуди «хонда», феъли «истодан» дар шакли «истодагӣ» ва бандакҳои гуногун сурат меёбад: рафта истодагӣ + стум > рафта истодагистам. Вале ин шакл дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ танҳо дар намуди ихтисоршуда дучор меояд. Масалан, тасрифи феъли «рафта истодагист»-ро мулоҳиза намоед.

Шумораи танҳо	Шумораи чамъ
1. рафсодагӣум (гистум) 2. рафсодагӣ//е 3. рафсодагӣя(гист)	рафсодагистем рафсодагистен рафсодаген(гӣян)

Мисол: **унам рафсодагӣя-да, а пул гузаштен-ма?** — вай ҳам рафта истодагист-дия, аз кӯпрук гузаштаанд-мӣ?

Шакли замони ояндаи дури сиғаи эҳтимолӣ аз сифати

феъли замони оянда (мехонда), еридиҳандаи «будан» ва бандакҳои феълӣ таркиб меёбад. Тасрифи феъли «рафта будагист» бо ин шакл чунин воқеъ мегардад:

Шумораи танҳо

1. мерафта будагистум
2. мерафта будагисти//е
3. мерафта будагис//будагӣя// будаге

Шумораи чамъ

- мерафта будагистем
 мерафта будагистен
 мерафта будаген//будагистан

Шакли мазкур аз ҷиҳати вазифа ва тобишҳои маъноӣ гуё бо шакли замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ баробар меояд. Аммо агар замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ амали замони ояндаро ба таври умумӣ, яъне бе эҳтимолу шубҳа нишон диҳад, шакли замони ояндаи дури сиғаи эҳтимолӣ, баръакс, ба ҷиҳати дур будани амале ишора менамояд, ки гуянда ба вукӯи он шубҳа дорад. Ба назари мо, ҳамин нозукӣ ба воситаи феъли 'будан' равшан шуда меистад. Мутаассифона, доираи истеъмоли ин шакл дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ хеле маҳдуд мебошад. Мисолҳо: **Чӯян да Қаршӣ рафта буда, Орзикул да роҳ меида будагис** — Чӯян (номи одам) ба Қаршӣ рафта будааст (ӯро), Орзикул дар роҳ меида будагист (ё меидагист); **мактав йала шуда дйна, майлис мешуда будаге** — дина мактаб кушода шудааст (акнун), маҷлис мешуда будагист.

Сиғаи амр

Ин сиға ҳамчун дар забони адабӣ танҳо шахсҳои дуҷуми танхову чамъро далолат мекунад. Шахси дуҷуми танҳо «датан бо асоси замони ҳозира баробар аст ва ба худ бандакҳои феълӣ қабул намекунад. Аммо шахси дуҷуми чамъ бандакҳои зеринро мегирад: -ен (-ин) — дар Арабхонаи Қаршӣ: -е (-ет, етон) — дар Қамашӣ: -ин (ен) — дар Шахритуз. Ҳамаи ин бандакҳо барои ҳурмати шахси дуҷум ҳам омада метавонанд, ки танҳо дар ҳамин ҳол шахси дуҷуми танҳои сиғаи амр бо бандакҳо сурат меёбад (масалан, гирин//гирен//гирет) ва ғ.

Дар лаҳҷаҳои Шахритуз ва Арабхонаи Қаршӣ аксарияти феълҳо дар шакли сиғаи амр префикси **би//бъ//бу//бӯ** мегиранд. Дар Қамашӣ бошад, танҳо бо феълҳои «овардан» ва «омадан» ба назар расид.

Қисман феълҳо дар сиғаи амр хеле ихтисор мешаванд. Барои намуна чанде аз онҳоро дар шакли тасрифи медиҳем.

Арабхонаи Қаршӣ		Қамашӣ		Шаҳритуз	
Феъли «омадан»					
ш. танҳо	ш. чамъ	ш. танҳо	ш. чамъ	ш. танҳо	ш. чамъ
бийо(ен)	бен//бе	бийо(ет)	бет//етон	бийо(ин)	бен
Феъли «гуфтан»					
бигӯ/ен	биген/ин	гӯ(йет)	гӯйт(етон)	бигӯ/ен	биген/ин

Сифаи амр аз чихати тобишҳои маъноӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз забони адабӣ умуман фарқ намекунад. Аз ҷумла, он барои ифодаи маъноҳои зерин кор фармуда мешавад: а) амру фармон: **тоз, реу да хона!** — тоз, ба хона рав; **э Рачав ин ҷа бийо, йордам бите қите** — эй Рачаб, ин ҷо биё, андак ёрдам бидеҳ (А. Қ); **бърен, хо унча бъшнен** — биравед, хо ана он ҷо бишинед (Ш); б) хохишу илтимос, таклиф: **мо гиртоҳким, шумо бигирин** — мо гирифта хоб кардаем (гирифта истодаем) шумоён бигиред (Ш); **йак салак пъштар-пъштар бийин-э!** — як камакак пештар-пештар биёед-э! (Ш); **ху, Назаруф, истен-ку!** — хой, Назаров, истед кай? (А. Қ); **вай — Сулаймона да хоне бет** — ба хонаи Сулаймон биёед (Қ); в) ифодаи эҳтиром, хоксорӣ, фурутанӣ: **бен, чой битийум** — биёед, чой бидихам (Ш); **бен, бен, чойнека битен, чоййи хунука мехӯран** — биёед, биёед, чойникро бидихед, чой хунукро мехӯранд (А. Қ); **марҳамат, шине да кӯрпаче** — марҳамат, ба кӯрпача шинед (А. Қ) ва ғ.

Шаклҳои тасрифнашавандаи феълӣ Масдар

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ду намуди масдар — масдари мухтасар ва масдари пурра мавқеъдоранд.

Масдари нисбатан мухтасар, яъне масдаре, ки аз охири он фақат ҳамсадои «н» меафтад (омадан > омада) пеш аз феълӣ «тавонистан» дар ҳамаи лаҳҷаҳои мазкур воমেҳӯрад, ки ин умуман ҳосияти забони умумихалқист; рафта тавонист; омада натавонист ва ғ. Бо вучуди ин, дар Шаҳритуз баъзан дар ҳамин ҳолат ҳам масдар шакли пурраи худро нигоҳ медорад: **бари хъдиха, бару сарих-а пӯшидан метон** — либоси худашонро пӯшида метавонанд (к. Айваҷ).

Масдари тамоман ихтисоршуда, ки зохиран бо асоси замонӣ гузашта баробар аст, дар як мисол танҳо дар лаҳҷаи Қамашӣ дучор омад: **омадӣ вай ҷудо осон** — омадани вай ҷудо осон.

Доираи масдари пурра хеле васеъ буда, он дар ифодаи муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ фаровон истифода ме-

шавад. Ин хели масдар бештар дар ду ҳолат истеъмом мешавад.

1. Бо пешоянду пасояндҳои ҳарҳела, аз ҷумлаи да, ба//а, боза, сони, пас, ба гашта ва ғ.

2. Бо феълҳои алоҳида аз қабилҳои гирифтани⁸², хоستان, рафтани, шудани, тавоништан ва м. инҳо.

Масдари пурра яқоя бо пешоянду пасояндҳо, калимаҳои модалӣ ва феълҳои ҷудогона барои ифодаи ҷунин вазифаҳои синтаксисӣ меояд.

1) **Ҳоли замон.** Дар ин вазифа масдар махсусан бо пасояндҳои да, сони, пас, ба (баъд), ба гашта ва ғ. меояд. Мисолҳо: **хони қайнеҳ рафтани сони пеши келин мера** — пас аз ба хонаи қайнояш рафтани ба пеши келин меравад; **ҳаққи булог расидани сони йақ геу мийора** — пас аз ба балогат расидани як гав меоварад (А. Қ); **инкибиди топширмиш қадани ба гашта сӯт қардани иноя** — баъд аз ба милиция супоридани онҳоро (босмаҷихоро) суд қарданд; **сийосат қардани ба гашта гуф** — баъд аз дӯғу пӯписа қардани гуфт (Қ) ва ғ.

2) **Ҳоли мақсад.** Дар ин вазифа масдар бештар бо пасоянди да ифода мегардад: **да хӯрдани а дӯр меамордани** — барои хӯрдани аз дӯр меоварданд (Қ); **Орзиқул да шӯштан мерама?** — Орзиқул (мошинро) барои шӯштан меравад-мӣ? (А. Қ).

3) **Ҳоли сабаб.** Дар ин вазифа масдар бо пасоянди «бо-за» ба назар расид: **набудани боза намонден-де** — (ӯро) барои набуданиаш намондаанд-дия (А. Қ).

4) **Ҳоли ҳилоф, ҳолату вазъият.** Дар ин вазифа масдар бо пешоянди да' ва пасоянди қати' дучор мешавад: **да ҳаму хорафтани ду ҳафта беҳуд хорафтем** — бо ҳамон хоб рафтани ду ҳафта беҳуд хоб қардем; **ман надодани қати тағдири вай рафта бошат, шудани мегирад** — ман надодани қати (ман надихам ҳам) тағдири вай рафта бошад (тӯй) шудани мегирад; **да пай гиртани дуromaдум** — ба пай гирифтани да-romaдам.

Дар вазифаи хабар масдар дар ҳолатҳои зерин омада метавонад: а) Хабарҳои феълӣ. Ин дар таркиби феълҳои «гирифтани», «шудани», «хоستان» ва ғ. воқеъ мегардад: **ҳозир да шаҳар рафтани мушудас** — ҳозир ба шаҳр рафта мешудааст (Қ); а **дахани шумо шинавдани мехохани** — аз дахони шумо шунавдани мехоханд (Ш); **сейе пийода рафтани мегират** — сеяш пиёда рафтани мегирад (Қ); **ҳар пагоҳи ду лаҳли тилло додани гирифи қайнихак-ба** — ҳар пагоҳи ба қайнояқаш ду лаҳли тилло додани гирифт (А. Қ); б) Хабарҳои номӣ, ки дар ин вазифа масдар дар таркиби калимаҳои модалӣ «дарқор» ва пешоянди «барои» меояд: **Бердишоҳи ғира омардани дарқор** — Бердишониро овардани дарқор аст (Қ); **душманиҳ-а қоштани дарқор** — душманонашро қоштани дарқор аст (А. Қ);

да печак ам рафтан даркор — барои алафи печак ҳам рафтан даркор аст (Қ); авқота омарда ки монд, баройи фасони не, барои хӯрдан — хӯрокро ки оварда монд, он барои фасонӣ нест, балки барои хӯрдан аст (Ш).

Масдарҳо аз ҷиҳати сохт дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам ду ҳел мешаванд: масдарҳои содда ва таркибӣ.

Масдари содда, ҷунон ки маълум аст, фақат аз як феъл иборат шуда метавонад ва, ҷи тавре ки аз мисолҳои боло дидаем, он бештар бо ёрии пешоянду пасоянд, калимаҳои модалӣ ва феълҳои ҷудогона дар ҷумла бо дигар калимаҳо алоқа пайдо мекунад.

Масдари таркибӣ (мураккаб) аз ҷузъҳои номӣ ва феълӣ иборат шуда метавонад: роҳ рафтан; кор кардан ва ғ. Мисолҳо: **ҳами се-чо рӯс шут ро рафтан да ман малол** — ҳамин се-чор рӯз шуд (ки) роҳ рафтан ба ман малол аст (Қ); **калхосӣ -ба кор кардан гирифтем** — ба колхоз кор кардан гирифтем (Ш).

Масдари таркибие, ки ҳар ду ҷузъаш аз феълҳо иборат аст, фақат дар лаҳҷаи Арабҳои Қаршӣ бо ёридиҳандаи «истодан» дучор омад. Лекин он ҳам танҳо дар мазмун моҳияти таркибии худро нигоҳ дошта, шаклан хеле ихтисор шудааст ва намуди содда гирифтааст. Ҷунончи: **а сари рош ӣа Мушак баромада: Мулло мисгар кучо рафси гуфт** — шӯй кофсан (дар асл «шӯй кофта истодан») рафсем гуфт — аз сари роҳаш як Мушак баромада: — Мулло мисгар кучо рафта истодаӣ гуфт: (ӯ) «шӯй кофта истодан рафта истодаам» гуфт (А. Қ) (аз афсона).

Сифати феълӣ

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон шаклҳои зерини сифатҳои феълӣ ба назар мерасанд:

1. Сифатҳои феълие, ки ба воситаи анҷомаи «а» шакл мегиранд, асосан ба лаҳҷаҳои Шаҳритуз ва Арабҳои Қаршӣ хос буда, бо доираи маҳдуде дар ду замон дучор меоянд⁸³.

1) Сифати феълӣи замони гузашта, ки бо шакли асосиаш (хонда) фақат дар Шаҳритуз вохӯрд: **э, нони нахӯрдай-ум да бўли дъсархон монда** — э, нони нохӯрдаам дар болои дастурхон мондааст.

Дар лаҳҷаҳои Арабҳои Қаршӣ бо бандакҷонишини **-ех** якҷоя омадани намуди ихтисорёфтаи ин шакли сифати феълӣ, ки зоҳиран бо асоси замони гузашта мутобиқат менамояд, ба назар расид. Ҷунончи: **ман чизи памидех-а гуфтум-да!** — ман чизи фаҳмидаамро гуфтам-дия!

2) Сифати феълӣи замони оянда, ки аз шакли замони гузашта (хонда) ба воситаи префикси **ме-** сурат меёбад. Ми-

голҳо: **мемода бухор да сари йак одам телпак мекарда** — бахори меомада ба сари як одам телпак медӯхтааст; **имсоли меомада мумкин ду кутти пилла-ба мераса** — имсоли меомада мумкин аст ба ду кутти пилла мерасад (Ш); **шукки медонистона гӯен!** — афсонаи медонистаатонро гӯед! (А. К).

Аз мисолҳои боло дида мешавад, ки шаклҳои сифатҳои феълии тарзҳои «дида» ва «медида» ҳамчун сифатҳои феълии гурӯҳи дигар (масалан, бо суффикси -гӣ ва -ӣ сохташаванда) дар ифодаи ду маънӣ омада метавонанд: а) ҳамчун таъинкунандаи хосияти ин ё он ходиса; б) ҳамчун таъинкунандаи номи амал (бо бандакчонишинҳо).

Дар тамоми ҳолатҳои дигар ин шаклҳо, ҳамчунон ки ба ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ хос аст, ба вазифаи феъли ҳол истифода мешаванд.

2. Сифатҳои феълие, ки ба воситаи анҷомаи -гӣ (дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ гоҳо «ге») аз сифатҳои феълии намуди «хонда» сурат меёбанд, дар навбати худ ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд.

1) Сифатҳои феълие, ки замони гузаштаро далолат менамоянд. Ин гурӯҳи сифатҳои феъли дар ҳамаи маҳалҳои арабишини сермаҳсуланд: хӯрдагӣ, рафтагӣ, дидагӣ ва ғ.

2) Сифатҳои феълие, ки замони ояндаро далолат менамоянд. Ин гуна сифатҳои феъли одатан бо илова кардани префикси **ме-** ба шакли замони гузашта (хондагӣ) сохта мешаванд: мехӯрдаги, мерафтаги, медонистаги, мешиштаги ва ғ.

3) Сифатҳои феълие, ки амали муайяно дар замонҳои гузашта ва ҳозира ифода менамоянд. Ин гурӯҳи сифатҳои феъли аслан ба тарзи таркибӣ воқеъ гардидаанд, яъне аз феъли асосӣ дар шакли «омада» ва ёридихандаи «истодан» бо суффикси -гӣ сурат меёбанд. Чунончи: омада истодаги, гуфта истодаги ва ғ. Масалан: **ани вай йақзум дамих-а гирта истодаги** — аз они вай як муддат дамашро гирифта истодаги.

Бо вучуди ин, чунин намуди таркибии сифатҳои феълии мазкур хеле камистеъмол буда, дар қараёни нутқ ҳарчи бештар ихтисор мешавад: **омсодагӣ** <омада истодаги, **хӯрсодагӣ** <хӯрда истодаги, **рафсодагӣ** <рафта истодаги ва монанди инҳо. Мисолҳо: **хамун ғ айолои омсодагӣна расмушона гирифтадан** — расми ҳамон занҳои омада истодагиро гирифта буданд; **айни омсагех-а нона хӯр бачек** — бачаяк дар айни омада истодагӣнаш нонро хӯрд (А. К); **ангури аморсодаги а хамунча** — ангури оварда истодагӣ аз ҳамон ҷо (К).

Бояд гуфт, ки ин шакл дар Шаҳритуз бар акси лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ маҳдудтар мебошад.

3. Дар забони адабии ва баъзе шеваҳои тоҷикӣ гурӯҳи

махсуси сифатҳои феълӣ мавҷуданд, ки онҳо аз масдар ба воситаи суффикси **-й** сохта шуда, замони ояндаро далолат мекунад: хонданӣ, хӯрданӣ, диданӣ ва ғ. Ин шакли сифати феълӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дучор наомад.

Сифатҳои феълӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз рӯи шакл, ифодаи тобишҳои лексикӣ-морфологӣ ва мавқеи истеъмоли худ аз забони адабӣ ва дигар шеваҳои тоҷикӣ умуман кам фарқ доранд. Чунин мутобиқат ва айният бештар бо шеваҳои Варзоб, Ленинободу Конибодом ва Бухоро⁸¹ мушоҳида мешавад.

Ҷафат ҳаминро илова кардан даркор аст, ки аз гурӯҳи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҷафат дар Арабхонаи Қаршӣ гоҳо шакли суратнаёфтаи сифати феълӣ ба назар мерасад. Мисол; **уноӣя навустеш даркор, йофтеш даркор** — онҳоро навистагиаш даркор, ёфтагиаш даркор.

Бо вучуди ин, сифатҳои феълӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ба вазифаҳои гуногуни синтаксисӣ ба мисли шеваҳои дар боло зикршуда васеъ истифода намешаванд. Аз ҷумла ба вазифаҳои предикативӣ (хабарӣ) ва адвербиалӣ (ҳолӣ) сифатҳои феълӣ алалхусус дар лаҳҷаҳои доираи Қаршӣ кам ба назар мерасанд, дар сурате ки бо ҳамин вазифаҳо дар шеваҳои номбурда хеле фаровон истифода мешаванд.

Ҳангоми таъин кардани вазифаҳои синтаксисии сифатҳои феълӣ ба назари мо, онҳоро дар ду ҳолати конкретӣ аз назар гузаронидан мумкин аст: 1) вобаста ба ҳиссаҳои дигари нутқ, махсусан исм (ҷолоӣи гава медонистаги; одаме а Қаршӣ омадагӣ ва ғ.) 2) новобаста ба ҳиссаҳои дигари нутқ: вай хондагӣ, ту омадагӣ ва ғ.

Инак, мухтасаран он вазифаҳои синтаксисии сифатҳои феълӣро дар доираи ҳамон ду ҳолати конкретӣ аз назар мегузаронем.

1. Сифати феълӣи замони ояндаи намуди «хондагӣ» дар ҷумла ба вазифаҳои зерин меояд: а) муайянкунанда: **ин нақилоӣи менависадагӣ не-да** — ин (аз) нақлҳои менавиштагӣ не-дия (Ш); **ҷолоӣи гава медонистагӣ мӯл** — мӯйсафедони гапро медонистагӣ бисъёранд; **моли суор мушудаги дошта** — моли савор мешудагӣ доштааст; б) пуркунанда: **аробаки бини мегӯем-да да бини мекарагӣя-ба бинӣ мекардагиро аробаки бинӣ мегӯем-дия** (А. Қ); **алаф мешудаги соӣа медонум** — сон алаф мешудагиро медонам (Ш); в) хабар: **ҳамунча панойи-панойи медадаги** — ҳамон ҷо пинҳонӣ-пинҳонӣ медадагӣ (Ш).

2. Сифатҳои феълӣи замони гузаштаи тарзи «хондагӣ» дар ҷумла бо чунин вазифаҳои синтаксисӣ дучор омаданд: а) муайянкунанда (дар таркиби пуркунанда); **гаштагӣ ҷой-ҳох-а бубинум** — ҷойҳои гаштагиамро бубинам (Ш); б) пур-

кунанда (асосан ба вазифаи пуркунандаи бевосита): **гушнаги—х—а намедонистум** (А. Қ); **не, шумо, уна чи хел каа гирифтагитон-а гӯйин** — не, шумо, чӣ хел карда онро гирифтагитонро гӯед (Ш); в) холи замон: **аскарош омадагӣ вах-ба доштем** — дар вақти аскархояш омадагӣ доштем; г) хабар⁸⁵: **дасум дар карагӣ** — дастам дард кардагӣ; **ино бачаоии а худимо буромаагӣ** — инҳо бачаҳои аз худам баромадагӣ: **ба пӯши худим нарафтагӣ-ку!** — ба пешни тағоиям нарафтагӣ-ку! (Ш); **да войинком омадагӣ-ку!** — ба военкомат омадагӣ (Қ).

3. Сифатҳои феълии замони ҳозираи муайян ҳам дар ифодаи вазифаҳои зерин дучор омадаанд: а) муайянкунанда; **ангури омарсодагӣ а ҳамунча** — ангури оварда истодаги аз ҳамон ҷо (Қ); б) пуркунанда: **хамун** ϵ **айлолии омсодагӣна расмушона гирифтодан** — расми ҳамон занҳои омада истодагиро гирифта буданд (А. Қ); в) ҳол: **айни омсагех-а нона хӯр бачек** — дар айни омада истодагиаш бачаяк нонро хӯрд (А. Қ); г) хабар: **йак мард йак айола суор каа амо-садигӣ** — як мардак занро савор карда омада истодагӣ (Ш).

Феъли ҳол

Феъли ҳол, чунон ки дар боло ишорат рафт, аз асоси замони гузаштаи феъл бо иловаи анҷомаи -а сохта мешавад. Маҳз аз ҳамин шакл ду намуди феълҳои ҳол мебарояд:

Феъли ҳоли замони гузашта вобаста ба лаҳзаҳои нутқи ҳамчунин замони ҳозира ва ояндаро ҳам далолат карда метавонад: хонда, дида ва ғ.

Ин тарзи феъли ҳол баракси шакли муштараки сифати феълӣ (китоби хонда) дар ҷумла асосан ҳоли тарзи амал шуда меояд ва дар ин асно ҳамеша тобиши феълҳои худро нигоҳ медорад. Мисолҳо: **духтара дарйа зада гирифта меран** — духтарро доира зада гирифта мераванд (А. Қ); **чийанчаҳоя тӯда када шук мегӯйет-ку** — чиянчаҳоро чам карда афсона мегӯед-ку (Қ); **ҷағғи каа да рӯи вай мечаспа** — ҷағғи карда (ё ҷағғикунон) ба рӯи вай мечаспад; **ма хӯрда-хӯрда хав кадум** — ман хӯрда-хӯрда хоб кардам (Ш).

Шакли инкорни феъли ҳоли тарзи «хонда» гоҳ бо иловаи префикси но сурат меёбад; Мисол: **ба** ϵ **ду инҳо хоних-а раф-тед, пага хавар нокарда ҳам омада хизмат қадан мегират** — баъд аз он ки ба хонан онҳо рафтед, пагоҳи хабар накарда ҳам омада хизмат қадан мегиранд (Қ).

Баъзан дар ҳамин ҳолат аз охири феъли ҳол анҷомаи «а» меафтад. Мисол: **чувоб нодод ман йак барӯм-ку** — ҷавоб навода ман як бароям, кани?! (Қ).

Мавридҳои мешаванд, ки феъли ҳоли тарзи «дида» дар

лаҳҷаҳои Қамашӣ ва Шаҳритуз суффикси **-ек** қабул меку-
нанд. Дар ин асно низ бо тақозои қонуни фонетикӣ анҷомаи а
аз охири феъли ҳол меафтад. Мисол: **дигарша хӯрдек, пӯ-**
шидек мешина — дигарашро хӯрдаёк, пӯшидаёк мешинад
(Ш); **уно гаштек, бӯзи карден омаден** — онҳо гаштаяк, бозӣ
кардаяк омаданд (К).

Феъли ҳоли замони муайян бо ёридиҳандаи «истодан»
шакл мегирад. Вале мисли дигар шаклҳои бо «истодан» су-
ратъёбандаи феъл инҳо ҳам дар намуди ихтисоршуда ду-
ҷор омада, асосан ҳоси лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳ-
ритуз мебошанд⁸⁶: **буромасоа чоғ за** — баромада истода ҷеғ
зад; **хондисо омад** — хонда истода омад; **каасода гирифтум** —
карда истода гирифтам ва ғ.

Феъли ҳоли замони муайян амалеро нишон медиҳад, ки
пеш аз амали асосӣ, ки ба воситаи феъли тасрифӣ ифода
мегардад, рӯй додааст ва ё бо он мувофиқат менамояд. Ле-
кин ба қадом замон нисбат доштани амали ифодакунандаи
феъли ҳоли замони муайян танҳо аз рӯи феъли тасрифша-
ванда равшан мегардад. Ин дар ҳолатҳои зерин ба назар
расид: а) дар мавриде ки суҳан дар хусуси воқеаи муайян-
ни замони гузашта меравад: **суша каасода Висла-ба раф-**
тем — саросема карда истода ба Висла (даръё) рафтем (Ш);
а ин райиси баромасоа да ин чамо ϵ **ат райисӣ карт** — аз ин
раисӣ (раиси колхоз) баромада истода ба ин ҷамоат раис
шуд; б) дар сурате ки гап дар хусуси воқеа ё ҳодисаи дар
айни замон рӯйдодаи стода, ки субъект изҳор дорад, мера-
вад: **мактабих-а хондисо ма** ϵ **алими кара исодум** — мак-
табамро хонда истода муаллимӣ карда истодаам (А. Қ);
в) ҳангоме ки суҳан дар бораи ҳодиса ё воқеаи замони оян-
да меравад: **ро рафтастода мепурсем** (Ш).

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дигар шаклҳои феъли
ҳол дуҷор наомаданд.

Доир ба калимасозии феъл

Дар доираи лексикаи феълии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷик-
забон феълҳои содда (гуфтан, рафтан, дидан ва ғ.) қисми
нисбатан камеро ташкил медиҳанд. Баъзан аз ҳиссаҳои ди-
гари нутқ (махсусан ҳиссаҳои номӣ) сурат ёфтани феълҳои
содда мушоҳида мешавад. Чунин типҳои феъли асосан ба
тарзи ба ҳиссаҳои номӣ илова кардани суффикси **-ид** ё **-он**
сохта мешаванд, ки мисоли онҳо бештар дар лаҳҷаҳои ат-
рофи Қаршӣ, махсусан дар Қамашӣ, дуҷор меояд. Чунинчи:
зеб (исм) + ид > зебидан (ба маънии монанд будан), йам-
бош (исм) + ид > йамбошидан (такъя кардан), кот (исм) +
ид > котидан (рафтан), хуш(к) (сифат) + ид > хушкидан (ба

маънии хушк шудан), гул (исм) + он > гулондан (ба маънии гул партофтан, гул додан ё андохтан ба гилем) ва ғ.

Бо вучуди ин, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон феълҳои сохта хиссаи ниҳоят каманд ва дар ин бобат онҳоро бо шеваҳои ҷануби шарқии тоҷикӣ баробар кардан мумкин нест⁸⁷. Ба ивази ин дар лаҳҷаҳои мазкур феълҳои типи аналитикӣ ё худ таркибӣ ниҳоят фаровон буда, доираи онҳо мунтазам васеъ мешавад⁸⁸.

Феълҳои таркибӣ чунин категорияи грамматикӣ-лексикӣ мебошанд, ки ба туфайли аз ҷиҳати семантикӣ ба ҳам алоқаманд шудани феъл бо феъл ва ё хиссаҳои феълӣ бо гуруҳи калимаҳои дигар сурат меёбанд. Дар сохтани феълҳои таркибӣ дар материали лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон махсусан **кардан, рафтан, додан, гирифтан, мондан, бурдан, шудан, шиштан, фиристодан, задан, истодан, даромадан, гаштан, хӯрдан, доштан, андохтан** ва м. инҳо хеле фаъол ба назар расиданд.

Феълҳои таркибӣ ҳамчун дар забони адабӣ аз хиссаҳои гуногун иборат шуда метавонанд. Вобаста ба хусусияти лексикӣ ва морфологӣ онҳоро шартан ба се гуруҳ ҷудо кардан мумкин мебошад: 1) Феълҳои таркибии номӣ, 2) Феълҳои таркибии феълӣ, 3) Феълҳои таркибии номӣ-феълӣ (ё омехта).

Зотан, чунин таснифот, ба табиати феълҳои таркибӣ хилоф набуда, балки ба ҷиҳати зоҳирӣ ва хусусиятҳои лексикӣ-грамматикӣ онҳо мувофиқат менамояд. Чунончи, ба гуруҳи аввал танҳо феълҳои мансуб шуда метавонанд, ки дар асоси модели (колаби) ном + феъл сохта мешаванд. Аз қабиле даст **гирифтан** — доштан, қабилдан (даст — хиссаи номӣ, **гирифтан** — феъл), ханда кардан — хандидан (**ханда** — хиссаи номӣ, **кардан** — феъл) ва м. инҳо.

Ба гуруҳи дуюм чунин феълҳои таркибие дохил мешаванд, ки ҷузъҳои онҳо фақат аз феълҳои иборатанд, яъне дар асоси қолаби феъл + феъл сурат меёбанд. Чунончи: мърда рафтан-мурдан (мърдан + рафтан), кара мондан-кардан, иҷро намудан (кардан + мондан) ва ғ.

Гуруҳи сеюми феълҳои таркибӣ баракси ду намуди болоӣ боз ҳам тафсил ёфта, дар асоси қолаби ном + феъл + феъл ва ё феъл + ном + феъл шакл мегиранд. Масалан: **гуфта сар додан-гуфтан** (гуфтан — феъл, сар — хиссаи номӣ, додан — феъл), **дас гирифта мондан-доштан**, **нигоҳ доштан** (дас + гирифта + мондан) ва ҳоказо.

Чунон ки мебинем, ин се гуруҳи феълҳои таркибӣ аз ҷиҳати лексикӣ ва компонентҳо номутаносибанд. Бинобар он барои аз ҳамдигар ҷудо кардани онҳо одатан гуруҳҳои яқум ва дуҷумро бо истилоҳҳои «феълҳои таркибии номӣ» ва «феълҳои таркибии феълӣ» ном мебаранд. Гуруҳи сеюм-

5. Бо феъли «кардан» як гурӯҳ феълҳои мустақил, аз қабилҳои тохтан, партофтан, истодан, гузаштан, навиштан, гиристан, гардондан, зойидан ва ғ. дар шакли сифати феълӣ, феъли ҳол ва дар намуди асоси замонҳои ҳозира омада таркиб ташкил медиҳанд. Чунончи: **парта кардан** — партофтан, **найишта кардан** — навиштан, **ист кардан** — истодан, **тохта кардан** — тохтан, **гардон кардан** — гардондан, **гирон кардан** — гиристан, **гузарон кардан** — гузаштан, **зойида кардан** — зойидан ва м. инҳо. Дар лаҳҷаи Қамашӣ дар ин ҳолат феъли «ист» суффикси -ак қабул мекунад: **истак кардан** — истодан. Масалан: **намро ёа истак кун!** — Ҳамроҳ, як ист!

Баъзе аз феълҳои таркибии номии болоӣ ва ё монанди онҳо (масалан, найишта кардан, парта кардан) дар забони форсӣ кобулӣ⁹⁰ ва ҳазораҳои Афғонистон⁹¹ ба назар мерасад.

Феъли «задан» (дар лаҳҷаҳои Қаршӣ) хосияти духӯрагӣ дошта, вобаста ба ҷиҳатҳои лексикӣ-семантикӣ ҷузъҳои номии ҳам гузарандаву ҳам монда шуда метавонад. Масалан: **ҷўғ задан** (гузаранда), **таҳ(ӣ) задан** (ба маънии чизеро руст кардан — гузаранда), **ханг задан** (монда), **вағ (ас) задан** (монда). Мисолҳо: **омаум, ки ҳар ханг зат** — омада будам, ки ҳар хангос зад; **хоҳаруха ҷўғ за** — хоҳарашро ҷеғ зад.

Дар таркиби исмҳои кучок, ниго феъли «задан» маънии ба чизе соҳиб шудан ва ё ба касе расиданро ифода намуна, муродифи феълҳои «кардан» ва «доштан» шуда метавонад, ки ин фақат дар лаҳҷаи Қамашӣ ба назар расид: **дуйе кучок зад** — дуяшон оғӯш карданд; **булбул мгӯт: пошшо дамата ниго зан** — булбул меғӯяд: подшоҳ даматро нигоҳ дор (аз афсона).

Феъли «додан» бо исмҳои **пош, йод, ҷеғ//ҷўғ//ҷоғ** ҳамчун гузаранда, лекин бо исмҳои **гап, мушайт//ҳалал** ҳамчун монда ба кор бурда мешавад. Чунончи: **пош додан** — пошидан, **йод додан** — омӯзонидан; **ҷоғ задан** — ҷеғ задан, **гап додан**, **намоӣ додан** — намоиш додан, **хори додан** — ҳақорат додан, **мушайт додан** — ҳалал расонидан.

Дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз (қ. Айваҷ) феъли «додан» пас аз исми **давр** бе ягон воситаи морфологӣ бо шакли фоида ба воситаи феъли «задан» (занондан) синоним шуда меояд: **Қала чан ваҳ давр дод** — Қалро чанд вақт давр занонд.

Феъли «шудан» бо хиссаҳои номии **нутқ, махсусан** исму сифат, таркиб сохта, пурра ба охир расидани амал ва ё дараҷаи онро нишон медиҳад. Ба сифати ҷузъи номии феълҳои таркибие, ки бо феъли шудан сурат меёбанд, ҳам қалимаҳои ўзбекӣ ва ҳам воҳидҳои лексикӣ хоси шевагӣ ифода шуда метавонанд: **хит шудан** — оташин шудан, **бадқаҳр шудан**, **йала шудан** — қушода шудан, **йўқ шудан** — нест шу-

дан, бити шудан — ба охир расидан, бэ дар шудан баромадан, хов шудан—хобидан ва ғ.

Феъли «гирифтан» бо исмҳои даст (дар лаҳҷаҳои Қарши) ва тариқат (дар Шаҳритуз) якҷоя омада, ба чизе соҳиб шуданро ифода менамояд ва дар ин ҳол бештар ҳаммаъноӣ феълҳои ёридиҳандаи «доштан», «омӯхтан» ва «додан» мегардад: **дас гирифтан**—нигоҳ доштан, қапидан, **тариқат гирифтан**—омӯхтан.

Дар лаҳҷаи Қамашӣ ҳамчунин бо феълҳои «андохтан» ва «кардан» муродиф шуда омадани «гирифтан» низ ба назар мерасад. Ин ҳолат махсусан дар таркиби исмҳои **гӯш**, **дӯз//дуз** мушоҳида мешавад: **гуш нагирифтан**—**гӯш** наандохтан, **дуз гирифтан**—**дузд** гумон кардан.

Феъли «даромадан» бо исми **қудо** дар Арабхонаи Қарши бо ёридиҳандаи «шудан» ҳаммаъноӣ мешавад: **қудо даромадан**. Мисол: **агар дуйамон духтару писар зойем, ҳар думон қудо мебароём**.

Чунон ки дар боло ишорат рафт, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон адади феълҳои, ки бо ҳиссаҳои номии нутқ феълҳои таркибии номӣ месозанд, хеле фаровонанд. Тобишҳои маъноӣ ва мавридҳои калимасозии чанде аз онҳоро аз назар гузаронидем. Ғайр аз ин, дар лаҳҷаҳои ҷудоғона, хусусан дар ифодаи маъноҳои маҷозӣ феълҳои «омардан» (овардан), «хӯрдан», «рафтан», «гузаштан», «гуфтан», «гаштан» ва м. инҳо бо ҳиссаҳои номӣ лексикаи феълӣ месозанд. Вале дар ин бобат онҳо ҳамчун феълҳои дар боло зикршуда ғайр аз намебошанд ва фақат гоҳ-гоҳ дар ин ё он маҳал дучор мешаванду ҳалос. Чунончи: **чанг хӯрдан**—чангидан (Шаҳритуз), **ғ** **изо хӯрдан**—изо кашидан (Қамашӣ), **а калоят рафтан**—монда шудан (Қамашӣ), **зарб гузаштан**—таъсир расонидан (Шаҳритуз); **иснод омардан** (Арабхонаи Қарши), **сона гаштан**—шумурда гаштан (Қамашӣ) ва ғ.

Феълҳои таркибии феълӣ

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон доираи феълҳои таркибии феълӣ нисбат ба феълҳои таркибии номӣ маҳдудтар мебошад.

Феълҳои таркибии феълӣ одатан аз ду ва се ҷузъи феълӣ сурат ёфта, амали мураккабро ифода менамоянд. Аз рӯи компонентҳои худ феълҳои таркибии феълӣ, ҳамчун дар забони адаби, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд.⁹²

1. Феълҳои таркибии феълӣ, ки ҷузъҳои онҳо баробархуқуқанд, яъне ҳар кадоми онҳо ба сари худ маъноӣ мустақил дорад. Фақат фарқ дар он аст, ки ҷузъи аввал таъғирнаёбанда буда, мудом дар шакли сифати феълӣ (ё феълӣ ҳол) меояд ва ҷузъи сони ҳамеша бандҳои феълӣ қабул

карда, мунтазам дар шахсу шумора тасриф мешавад; гирифта омадум, гирифта омади//ин//ен, гирифта ома.

2. Феълҳои таркибии феълие, ки чузъҳои онҳо мувофиқи маъниҳои лексикашон баробарҳуҷук нестанд. Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон доираи ин қабил феълҳо нисбат ба гурӯҳи аввал васеътар мебошад. Чунон ки маълум аст, дар ин гурӯҳи феълҳо баракси гурӯҳи якум маъноӣ асосии лексикиро танҳо яке аз чузъҳои ифода менамояд. Чузъи дигар ҳамчун ёридиҳанда ба ин ё он тобиши иловагии лексикӣ-семантикӣ соҳиб мебошад: амалеро, ки ба воситаи чузъи асосӣ (мустақилмаъно) баён карда мешавад, аз ягон ҷиҳат конкрет менамояд. Чунончи: гуфта додан, фаҳмонда мондан ва ғ.

Дар рафти баёнот мо бештар дар хусуси тарзи ташкилӣ-ёбӣ, сохт, хусусиятҳои семантикӣ ва грамматикӣ чузъҳои ёридиҳандаи ҳамин феълҳои таркибии феълии гурӯҳи дуюм таваккуф менамоем.

Чунон ки дар боби феълҳои таркибии номӣ ишора карда будем, ба вазифаи ёридиҳандагӣ як гурӯҳ феълҳои мустақилмаъно ҳам меоянд. Айни ҳамин вазъиятро дар феълҳои таркибии феълӣ ҳам мушоҳида карда метавонем. Аз ҷумла, феълҳои **рафтани, гуфтани, мондани, додани** ва монанди инҳо дорои ҳамин гуна хусусиятҳо мебошанд. Ин, аз афташ, ба ҷиҳатҳои лексикӣ—семантикӣ феълҳои дигар ва мавқеъҳои истеъмолии онҳо вобастагӣ дорад.

Инак, ҳамчун намуна феъли «рафтани»-ро дар ду мисол аз назар мегузаронем: 1) **вай-ам йаг мошин та ғ ин карду гурехта раф**; 2) **лоли ту-йам чор кило гирифта раф мгӯт—тағои ту ҳам чор кило (орд) гирифта рафт мегӯяд (К).**

Дар мисоли якум «рафтани» пеш аз феъли ҳолату вазъияти «гурехтани» маънии луғавии худро тақрибан гум кардааст ва ё нисбатан маҳфуз доштааст: ин шояд ба сабаби он бошад, ки ин ду феъл (гурехтани ва рафтани) табиатан монда буда, сӯйро ифода менамоянд ва аз ҳамин бобат ба ҳам айнӣят доранд (ба ҷое, ба тарафе гурехтани, рафтани).

Лекин дар мисоли дуюм, азбаски феъли рафтани пас аз феъли гузарандаи «гирифтани» омадааст, маъноӣ лексикӣ худро пурра нигоҳ доштааст.

Агар дар мисоли аввал таркиби «гурехта рафтани»-ро бо як худ «гурехтани» (вай гурехтани) ифода кардан ҳам мумкин бошад (ба шарте ки вазифаи грамматикӣ ва тобиши маъноӣ феъли «рафтани»-ро истисно кунем), пас дар мисоли дуюм бе «рафтани» мақсади гӯянда возеҳ намегардад, балки ҷараёни амалҳои гуногун дар ин ҷо омадани ду феъли қимилан мустақилро тақозо менамояд.

Феълҳои таркибии феълӣ-номӣ (омехта)

Сурат ёфтани чунин феълҳои таркибӣ умуман дар қолаби ду гуруҳи аввал воқеъ мегардад. Онҳоро вобаста ба таркиби лексикӣ-семантикиашон ба феълҳои таркибии сеунсура ва чорунсура ҷудо кардан мумкин аст.

Феълҳои таркибии омехтае, ки аз се унсур иборатанд, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон типӣ сермаҳсул ҳисоб меебанд. Таркиби онҳо бо ду тарз воқеъ мегардад: а) аз ҳиссаи номӣ+сифати феълӣ (ё феълӣ ҳол)+феълӣ тасрифӣ. Аз қабилӣ: сар доа **пиристодан**//**фиристодан**, ро қишта (**кашида**) **рафтани**, **пош дода рафтани** ва ғ. б) аз сифати феълӣ (ё феълӣ ҳол)+ҳиссаи номӣ+феълӣ тасрифӣ: **гардонда сар додан**, **дода ро кардани**, **гуфта рон кардани** ва ғ.

Феълҳои таркибии гуруҳи А ва Б на фақат аз рӯи тартиби ҷузъҳои номтаносибанд, балки аз рӯи қор фармуда шудани феълҳои ёвар ва ифодаи маъно низ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Масалан, агар дар феълҳои таркибии гуруҳи А ба сифати унсури сеюм (ҷузъи охир) ҳам феълҳои ёридиҳанда бо тобишҳои гуногуни маъноӣ ва ҳам феълҳои мустақилмаъно омада тавонанд, лекин дар гуруҳи Б ба сифати ҷузъи сеюм асосан феълҳои ёвар истифода мегарданд (Таркибҳои боло муқоиса карда шаванд).

Ба ғайр аз ин феълҳои гуруҳи Б баракси А аз рӯи маъно лексикӣ аксар вақт бо феълҳои содда баробар меоянд. Чунончи, мук. кунед: **гардонда сар додан**—**гардондан**, **дода рон кардани**—**додан**, **гуфта рон (равон) кардани**—**гуфтан** ва ғ.

Чунон ки мебинем, дар ҳаёти феълҳои таркибӣ бештар ҷузъҳои аввал иваз шуда меистанд. Ба сифати ҷузъҳои номии ин қабил феълҳои таркибии омехта қалимаҳои ўзбекӣ ҳам фаровон истифода мешавад. Чунончи: **қўш қаа рафтани** (ҳамроҳ қарда рафтани), **урумниш қаа рафтани** (машғул шуда рафтани), **излеймиш қаа баромадан** (қофтани), **ривочламниш қаа рафтани** (таракқӣ қарда рафтани) ва ғ.

Феълҳои таркибии омехтае, ки таркиби онҳо аз чор унсур иборат аст, дар ҳазинаи лексикаи феълҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳиссаи наҷодон зиёдеро ташкил медиҳанд. Феълҳои мазкур аз ҷиҳати морфологӣ бо роҳҳои зерин ташаккул меебанд: а) сифати феълӣ (ё феълӣ ҳол) дар таркиби ҳиссаи номӣ+сифати феълӣ+феълӣ тасрифӣ, яъне аз ҳиссаи номӣ ва се феълӣ.

Ин қабил феълҳои мафҳуми мураккабро ифода намуда, яъне аз ҷузъҳои феълӣ онҳо гоҳо ба сифати ёридиҳанда зоҳир мешаванд. Чунончи: **луҷ қара ҳеста рафтани**—**луҷ қарда рафтани**, **пеш қара гирифта рафтани** (гирифта рафтани). Миқдори: **бисёр бачақара луҷ қара ҳеста раф—де мана пиш**

кара гирифта раф; б) ҳиссаи номӣ+сифати феълӣ+ҳиссаи номӣ+феъли тасрифӣ. Ба ин гурӯҳ феълҳои типи «озод кара сар додан»-ро нисбат додан мумкин аст, ки асосан ҳосиллаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Қамашӣ мебошад. Ҷолиби диққат аст, ки дар истеъмол таркиби «сар додан» ҳамчун қолаби муайян ҳамеша боқӣ монда, фақат ду ҷузъи аввала тағйир ёфта меистад: **озод кара сар додан, чоғ зада сар додан, кор кара сар додан, сабук кара сар додан, хафа кара сар додан** ва ғ. Мисолҳо: **вай одамоёна коре ен сабук кара сар додак.** Ҳиссаи «сар додан» дар таркиби феълҳои мазкур ба амали ба охир расида тобиши қатъиятноқӣ мебахшад: **ҳама чиза ҷудо фаровони карда сар дод (Қ); Орзи омада бут, пеш кара сар тен (А. Қ).** Дар лаҳҷаи Шаҳритуз дар ҳамин қолаб феъли таркибии «урула каа хав кардан» (машғул шуда гаштан) дучор омад. Масалан: **мо худмон да тоҷики урула каа хав кум;** в) аз ҳиссаи номӣ+сифати феълӣ+шакли феъли ҳол бо суффикси — он+феъли тасрифӣ. Чунончи: **гум каа рон (равон) кардан: ҳалқоӣ мо тамоман гум каа рон кааги буд.**

Типҳои махсуси феълҳои таркибӣ

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон истеъмоли як гурӯҳ таркибҳои феълӣ ба назар мерасад, ки ҷузъҳои онҳо бар акси феълҳои таркибии намудҳои боло дар асоси таносуби комили шакли сурат меёбанд. Ин гуна феълҳоро дар адабиёти илмӣ «феълҳои ҷуфт» (парные глаголы) низ номидаанд⁹³.

Чунин типҳои феълҳо асосан дукалимагӣ буда, вобаста ба характери ҷузъҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) таркибҳои феълие, ки аъзои аввали онҳо аз феъли асосӣ иборат буда, ҷузъи сонӣ танҳо вазифаи ёридиҳандагӣ (модификаторӣ)-ро иҷро менамояд. Ба сифати феълҳои ёридиҳанда дар ҳамаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бештар «мондан» ва «рафтани» истифода мешавад: **мурд монд, гурех рафт;** 2) таркибҳои, ки ҳар ду компоненти онҳо аз феълҳои мустақилмаъно иборат мебошад; **хӯрд рафт.**

Бояд гуфт, ки ҷузъҳои ин таркибҳои феълӣ дар ҳар намуни ифода мувофиқати мунтазами шакли доранд. Масалан, ҷузъи аввал агар дар шакли замони гузаштаи мутлақ ё ҳикоягӣ ояд, ҷузъи дуюм низ ҳатман ҳамранги он мегардад; **хӯрд рафт, мугуф мемонт.** Ё худ ҷузъи аввал дар шакли замони ҳозира-оянда ифода ёбад, ҷузъи сонӣ ҳам дар ҳамин шаклу замон зоҳир мегардад: **мебардорат мийорат.**

Одатан ҷузъҳои феълҳои таркибии намуни мазкур бо ду роҳ алоқаманд мешаванд: 1) бо пайвандаки **у.** Бо ин воситаи грамматикӣ танҳо ҷузъҳои таркиб меёбанд, ки дар шакли замони ҳозира-оянда ифода меёбанд: **меравау мийоёна,**

мегиреду мебийет ва ғ. 2) бе пайвандак, ба таври озод: зад мурд, мегурезад, мибийот, шут монд ва ғ.

Дар лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабон тарзи дуюм, яъне бе пайвандаки у пайваст шудани чузҳои таркибҳои феълӣ мавқеи калон дорад⁹⁴.

Аз рӯи моҳият ва ифодаи тобишҳои лексикӣ—грамматикӣ таркибҳои феълӣ чуфт аз феълҳои таркибие, ки чузҳои аввалашон дар шакли сифати феълӣ (ё феълӣ ҳол) воқеъ мегардад, умуман тафовут надоранд. Ба ин муносибат В. С. Расторгуева менависад: «Чудо кардани фарқи байни ду намуди феълҳои мураккаб (яъне таркиби — *Ғ. Ҷ.*) ба мо муяссар нагардид. Агар фарқ бошад ҳам, он, аз афташ, хеле ночиз аст ва мумкин аст фақат моҳияти услубӣ дошта бошад».⁹⁵

Дар ҳақиқат, дар байни ин ду намуди феълҳои таркибӣ тафовути нозуки услубӣ ба назар мерасад. Чунончи, феълҳои таркибии типии «хеста меравам», чунон ки гуфта шуд, бо як задаи умумӣ истеъмоли меёбанд. Лекин дар феълҳои таркибии намуди дуюм — «мехезам меравам» ҳар қадом чуз ба сари худ задаи мустақил дорад ва аз ин сабаб, ба назари мо, таъсири эмоционалии он бештар аст.

Зиёда аз ин, тобиши давомдорӣ ва ё мутлақияти амал дар феълҳои таркибии гурӯҳи дуюм назар ба гурӯҳи аввал зиёдтар ҳис карда мешавад. Муқ кунед: хеста меравам — мехезам меравам; шуда монт — шут монт ва ғ. Мисолҳо: **бига миравау мийоя** — беғоҳӣ мераваду меояд (Ш); **наманки сафетхора мечӯшайу мехӯра** — наванги сафетхорро мечӯшонаду мехӯрад (А. К); **йа майлис — пайлисо-ба мера мейоя** (Ш); **го вахто мегурезад мебийот** (К); **да хамин ҷа газале да калам баромад монт** (К); **йурт тинҷ шут монт**.

В. С. Расторгуева дар мисоли шеваҳои гурӯҳи шимолӣ роҷеъ ба феълҳои таркибии феълӣ типии «баромада монд», «хӯрда рафт» махсус таваккуф карда, сабаби инкишофи суръатноки онҳоро ба таъсири забони ўзбекӣ вобаста менамояд⁹⁶. Албатта, онро ба вазъияти лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабон нисбат додан ва ё вобаста кардан ханӯз бармаҳал аст; хатти тараккиёти лаҳчаҳои мазкур на ҳамеша бо шеваҳои шимолӣ мусоидат менамояд. Аммо мунтазам васеъ шудани доираи истеъмоли феълҳои таркибии намуди боло ва инкишофи беш аз пеши онҳо дар лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабон низ нуктаи назари мазкурро таъкиф медиҳад.

Дар воқеъ, барои тараккиёти таркибҳои феълӣ мазкур дар лаҳчаҳои арабҳои ду нукта ё заминаи объективӣ ҷолиби таваҷҷӯҳ аст: аввалан, арабҳои тоҷикзабон, махсусан арабҳои атрофи Қаршӣ, тамоман дар ихтоси маҳалҳои ўзбекнишинии зиндагӣ мекунанд ва бо онҳо дар алоқаи доимии иқтисодӣ ва маданӣ мебошанд.

Дар ин ҳол табиист, ки лаҳҷаҳои мазкур таъсири забони ўзбекиро бевосита аз сар мегузaronанд. Сониян, ҳар чӣ бошад, арабҳои тоҷикзабон бо тоҷикони шимолӣ, алалхусус тоҷикони он маҳалҳое, ки аз қадим бо ўзбекон ҳамзисту омехта буда, дар шеваҳои онҳо таъсири забони ўзбекӣ бисёр ҳис мешавад (масалан, шеваҳои Самарқанд, Бухоро, Ленинобод), таърихан муносибат доранд. Дар чунин шароит низ баъзе нишонҳои таъсири забони ўзбекӣ ба лаҳҷаҳои мазкур ба воситаи он шеваҳои номбурда ҳам гузашта метавонанд.

Муқоисаи фактҳо нишон медиҳад, ки на танҳо феълҳои таркибии типӣ 'хонда баромадан' бо феълҳои мураккаби намуди «ўқиб чикмоқ»-и забони ўзбакӣ мувофиқати шаклӣ ва маъноӣ доранд, балки феълҳои таркибии чуфт (мурд монд) ҳам дар забони ўзбекӣ ҳамчунин худро доштаанд. Чунончи: **мурд монд** (ўзб. ўлди қолди), **ғирифт монт** (ўзб. олди қўйди); **мерават мийойат** (ўзб. боради келади) ва ғ. Ин гуна феълҳо дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи ўзбекӣ» «типҳои махсуси феълҳои таркибӣ» номида шудааст⁹⁷. Бо вучуди ин, зухуроти чунин фактҳо тамоман ба забони ўзбекӣ вобаста намудан чандон асос надорад, зеро феълҳои таркибии намуди дуҷум (чуфт) гоҳо бо пайвандаку гоҳо бепайвандак дар адабиёти классикӣ ҳам дучор меоянд. Аз ин рӯ гумон меравад, ки онҳо ба шеваҳои имрузаи тоҷикӣ, аз он ҷумла, ба лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз забони адабиёти классикӣ мерос мондаанд⁹⁸.

ЗАРФ

Категорияи зарф, чунон ки маълум аст, дар забони тоҷикӣ нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ (махсусан ҳиссаҳои номӣ) миқдоран чандон зиёд нест ва ҷараёни ташаккули он, ба қавли В. С. Расторгуева, ҳоло «дар пеши назари мо» давом мекунад⁹⁹. Аз ин ҷост, ки масъалаи муайян ва ҷудо кардани ҳудуди зарф аз дигар ҳиссаҳои нутқ (алалхусус исму сифат) дар забони тоҷикӣ боиси баҳсу мунозираҳои тадқиқотчиён гардидааст. Мақолаи проф. Б. Н. Ниёзмұхаммадов дар ин бобат махсусан диққатангез буда, он фарқи асосии байни исму сифатро, аз як тараф, ва зарфро, аз тарафи дигар, ба таври амалӣ нишон медиҳад¹⁰⁰.

Мо дар асоси материали лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дар хусуси гурӯҳҳои зарфҳо махсус таваққуф накарда, фақат тарзҳои сурат ёфтани онҳоро мухтасаран аз назар мегузaronем.

Тарзи морфологӣ

Бо тарзи морфологӣ зарфҳо асосан бо ду роҳ сурат меёбанд: 1. бо роҳи аффиксация; 2. бо роҳи ба ҳам пайвасти ва

алоқаманд шудани калимаҳои содда (зарфҳои мураккаб ва таркибӣ).

Аффиксация. Чунон ки аз мисолҳо ба назар мерасад, ба тавассути суффиксу префиксҳо сохта шудани зарфҳо нисбатан маҳдуд аст. Дар материалҳои асосан суффиксҳои зарфсозии зерин дучор омаданд, ки қисме аз онҳо дар сурат додани исму сифат низ муштарак мебошанд.

Суффикси-ча¹⁰¹. Ба воситаи ин суффикс зарфҳои сохта мешаванд, ки тарз ва замони амалро нишон медиҳанд: **ӯзбакча** (ӯзбекӣ//бо ӯзбекӣ), **точикча** (точикӣ//бо точикӣ), **ع арабча** (арабӣ//бо арабӣ), **ҳозирча** (ҳоло ҳозир) ва ғ. Мисолҳо: **ун омадагӣҳо да ع арабча сӯз мугуфт** — он (одамони) омадагӣ бо арабӣ гап мезананд (Қ); **ҳозирча мо да уно нио мукуним** — ҳоло ҳозир мо ба онҳо нигоҳ мекунем (А. Қ).

Суффикси-ноки. Ин суффикс каммаҳсул буда, асосан дар Арабҳои Қаршӣ маъқеъ дорад ва аз зарфҳои ифодакунандаи макон (аз қабилҳои «пушт», «пеш») зарфи тарзи амал месозад: **пушноки**, **пешноки**: **йеки дамол-дамол пушноки а тешик буромат** — якуякбора оҳиста-оҳиста аз сӯроҳӣ баромад.

Суффикси-а. Дар лаҳҷаҳои Шаҳритуз ва Арабҳои Қаршӣ аз шумораи «йак», исми «йон» (пахлӯ, биқин), нумеративи «бор» зарфҳои сохта мешаванд, ки тарзи ҷараёни амал ва аломати онро мефаҳмонанд: **йайона** (яктарафа), **йабора** (якбора) ва м ин: **тавуши ман-а шунава мебройа йабора** — (агар) овози маро шунавад, якбора мебарояд (Ш); **да кӯче йайона шуа гаштас** — дар кӯча яктарафа шуда гаштааст (А. Қ).

Суффикси -и аз асоси замони гузаштаи феъл ва исмҳои, ки замонро далолат менамоянд, зарфҳои замон месозад: **гаштирӯзи**, **пагоҳирузи**; **гаштирӯзи ваҳтар мбет** — баъд аз нисфи рӯз барвақттар мебуд (Қ).

Суффикси -дам (аз ӯзбекии -дан) каммаҳсул буда, дар лаҳҷаи Қамашӣ аз шумораи «йак» зарфи тарзи амал месозад: **лоле мана йақдам сийойӣ пахш қадас** — тағоии маро якбора сиёҳӣ пахш қардааст.

Суффикси-она дар лаҳҷаи Шаҳритуз дар намуди **она//wo-на** вохӯрд, ки аз исму сифатҳои зарфҳои тарзи амал ва замон месозад: **ҳалавона** (саросемавор), **шабона** ва м. ин. Мисолҳо: **ҳалавона ба афташон-ам ниго нақардам** — саросемавор ба афташон ҳам нигоҳ нақардам; **ага шабона чуф кунем, шав ow медедем** — агар шабона чуфт кунем, шаб об медедем.

Суффикси -аки//ики ҳамчун дар забони адабӣ зарфи тарзи амал месозад. Аммо доиран қалимасозии он ниҳоят маҳдуд мебошад. Масалан, ин суффикс танҳо дар лаҳҷаи Шаҳ-

ритуз дар вазифаҳои зерин дучор омаду халос: 1) ҳамчун дар забони адабӣ, аз баъзе исмҳои зарфи тарзи амал месозад: аспаки (аспакӣ): **аспаки мезгашт а дайро** — аз дарёе аспакӣ мегузашт; 2) аз зарфи ҷонишини «ин тавр» зарфи тарзи амал месозад: **мана, интарики бен-мана**, ин тавр биед.

Суффикси -е//и аз исм, шумораи «йак» ва зарфҳои зарфҳои микдору дараҷа, тарзи амал месозад: қидре (камакак), йаке (яку якбора, банохост), шартӣ (якбора, банохост). Мисолҳо: **уштура қидри гардонда гирифт (Қ). шартӣ а зубон монда бошат, чи кунум?** — якбора аз забон монда бошад, чӣ кунам? (Қ).

Префикси ба- ба сифат пайваст гардида, зарфи тарзи амал месозад: **писари мо йата рӯзгори худих-а базур та Ғ мин мекъна** — писари мо як рӯзгори худашро базур таъмин мекунад (Ш).

Префикси дар- низ аз калимаи (исми) «ҳол» зарфи тарзи амал месозад: **дәрҳол гусанна мешинохтум (Ш).**

Зарфҳои мураккаб ва таркибӣ. Тарзи сурат ёфтани зарфҳои мураккаб ва таркибӣ асосан дар қолаби калимасозии исму сифат воқеъ гардад ҳам, бо баъзе хусусиятҳои худ аз онҳо фарқ мекунад. Масалан, типҳои калимаҳои мураккаби детерминативӣ (яъне калимаҳои мураккабе, ки ҷузъҳои онҳо дар асоси муносибати тобӣ ба ҳам пайванд мешаванд), ки дар исму сифатҳо хеле сермаҳсуланд, дар калимасозии зарфҳо қариб дучор намеоянд.

Баръакс, бештари зарфҳои мураккаб асосан дар қолаби калимасозии копулятивӣ (яъне ҷузъҳои онҳо баробарҳуқуқ) ба назар расиданд.

Ба сифати ҷузъҳои алоҳидаи зарфҳои мураккаб тақрибан ҳиссаҳои зерини нутқ омада метавонанд:

1) Шумораи «йак» бо исмҳои гуногун ба ҳам бе ягон воситаи морфологӣ пайванд шуда, бештар зарфҳои микдору дараҷа ва тарзи амал месозанд: йағдам, йақзум, йақзайл ба ғ. Мисол: **ани вай йақзум дамиха гирта истодаги** — аз онӣ вай якдам дамашро гирифта истодагӣ (Қ).

2) Исм, шумора ё зарфҳои якхела бевосита тақрор шуда, зарфҳои мураккаби (таркибии) тарзи амал, замон ва микдору дараҷа месозанд: қийомат-қийомат (хеле зиёд), йата-йата (охиста-охиста), дамол-дамол (ақибнокӣ) ва м. инҳо.

Ин ҳолат махсусан дар Арабхонаи Қарши бештар дида мешавад. Мисолҳо: **қийомат-қийомат хондам китобо-йа** — китобхоро бисёр-бисёр хондам; **йата-йата гӯйин-да, чи да шумо афтама-ми ино?** — якта-якта гӯйед-дия, чӣ ба шумо ин кас автоматӣ?; **йаки, дамол-дамол** — пушноки а тешик буромат — якбора қафонокӣ аз сӯроҳӣ баромад.

3) Ду исм ё шумораи якхела дар лаҳҷаҳои атрофи Қарши ба воситаи садонокӣ, о' пайваст шуда, зарфи замон ва

тарзи амал месозад: йакойак (якбора), шабошаб (шабона) ва ғ. Мисолҳо: **йакойак гавора-йа да пуштих-а баррошта гутихт** — якбора гахвораро ба пушташ бардошта гурехт (А. Қ); **хамин шап — шабошаб баромада мо дувозда асбаки йата пулабийот да войинком рафтим** — хамин шап—шабона моён дувоздаҳ нафар аспаки баромада (бо) якто гулемёт ба военкомат рафтем (Қ).

4) Баъзе зарфҳои мураккаби тарзи амал ва замон аз исмҳои якхела ба воситаи морфемаҳои «па», «ма», «ба» шакл мегиранд. Лекин ин морфемаҳо ҳар кадом бо исмҳои муайян меояд. Масалан, «ма» бештар исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замони дошта, ҳиссаи «па» исмҳои ифодакунандаи узви бадани инсон ва ҳиссаи «ба» исмҳои маконро ба ҳам пайваст намуда, зарфҳои гуногун месозанд: **рӯзмаруз** (рӯз то рӯз, торафт), **солмасол** (сол то сол), **хона ба хона**, **дар ба дар**, **рӯпарӯ** ва ғ. Мисолҳо: **ҳукумат ташкил шуд, рӯзмарӯз ўзгари шуд** — ҳукумат ташкил шуд, рӯз аз рӯз тағйирот шуд (Ш); **пъши мо-ба рӯпарӯ бийа махта шуан мегира** — ба назди мо рӯ ба рӯ ояд, таъриф шудан мегирад (Ш); **ҳар сол — солмасол пилон пур шуа амосо** — ҳар сол — сол то сол план пур шуда омада истодааст (Қ); **хонабахона даромада рафтан** (А. Қ).

Ба хамин гурӯҳ зарфҳоеро низ дохил кардан мумкин аст, ки аз исми ифодакунандаи мафҳуми замони «гоҳ» бо морфемаи «но» сурат меёбанд. Лекин истеъмоли ин гуна зарфҳо ниҳоят маҳдуд буда, танҳо дар Арабхонаи Қаршӣ ба назар расиданд; гоного (гоҳ—ногоҳ, баъзан). Мисол: **гоного шинни мехӯра** — баъзан (гоҳ) шинни мехӯрад.

5) Дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Қамашӣ зарфҳои замони типии «пага—мага» (пагоҳ) ва тарзи амали ба баробар (баробар) низ дучор меоянд. Мисолҳо: **пага—мага мейборум-де!** (А. Қ); **бабаробаруш рафтум** — бо ӯ баробарроҳ гаштам (Қ).

6) Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон як силсила зарфҳои мураккаб — таркибие мавҷуданд, ки аз ҷонишинҳои ишоратии и (н), у (н), саволии **чӣ?** ва калимаҳои **тараф, қадар, тавр, сӯ, ра//роҳ** ва м. инҳо сурат меёбанд. Ҷунончи: ун тараф, ин тараф, ин тавр, он тавр, чи тавр, ин қадар ва ғ.

Ин гуна зарфҳо аксаран ба ҷумлан зарфҳои макон ва саволи мансубанд. Вале азбаски зарфҳои мазкур дар истеъмоли арабҳои тоҷикзабон бештар ихтисор мешаванд (маҳсусан аз ҳисоби ҷузъҳои дуюм), бинобар ин онҳоро на ҳамеша ба гурӯҳи зарфҳои мураккаб ё таркибии дохил кардан мумкин аст. Ҷараёни сурат ёфтани онҳоро дар асоси қонуни фонетикӣ маънидод кардан лозим меояд.

Баъзе калимаҳои сифатӣ ва исмӣ дар матни муайян мафҳуми «зарфӣ» пайдо мекунанд, дар сурате ки онҳо дар матни дигар ба маънии аслии худ қарор фармуда мешаванд.

Ин чунин маънӣ дорад, ки онҳо шакли худро тағйир надида ҳамчун зарф ба маънои лексикӣ нав сохиб мешаванд. Дар ҳолати маълум бо категорияи зарф ҳамнисбат гаштани ин қабил калимаҳоро махсусан хусусиятҳои зерини онҳо бахшоназир мегардонад: 1) ҷои задаи онҳо ҳамчун зарф тамоман тағйир меёбад ва ё шиддати талаффузи онҳо қатъитар мегардад; 2) синоними зарфҳои асли мегарданд.

Ба ин тариқа, дар мисолҳоямон дар шароити муайян калимаҳои зерин бо ҳамин гуна вазифаҳои духӯрағӣ дучор омаданд; ганна—бад (сифат), ганна—ниҳоят (зарф); қоқ—хушк (сифат), қоқ—тамоман (зафар); нау—нав (сифат), нау//неу—ҳозир (зарф) дам—нафас (исм), дам—оҳиста (зарф), ваҳ (исм), ваҳ—барвақт (зарф), тўғри—рост, дуруст (сифат),

тўғри—рост (зарф) ва ғ.

Мисолҳо: **мо неӯ ҷеӯ кәрием** — мо ҳозир (навақак) ҷаз қоридем (А. Қ); **қоқ пахтақори шидағи ҷаҳойи мо** — ҷойҳои мо тамоман (саросар) пахтақорӣ шудағӣ (Ш); **вайо ганна сах буда одам** — вайҳо одами ниҳоят гурусначашм буданд (Ш); **дам даройен, хуб-ма** — оҳиста дароед, хуб-мӣ? (Ш); **шаҳ ҳуқ амода еғени қоридағи-йа тоза меҳӯрд** — шаҳ ҳуқ омада зироати қоридағиро тамоман меҳӯрд (Ш); **тўғри дуромаа да кӯр шишт** — рост даромада дар ҷамъомад нишаст (А. Қ) ва м. инҳо.

Баъзе воҳидҳои лексикӣ, аз қабилҳои **пеш//пиш//пъш//пш** дар алоқии синтаксисӣ бо калимаҳои дигар ҳамчун омоним якбора ба ду гурӯҳи зарфҳо тааллуқ дошта метавонанд: а) ҳамчун зарфи макон, ки дар ин ҳолат вобаста ба хабар (феъл) вазифаи ҳоли маконро иҷро менамоянд: **пъштатар бишинин, хӯли!** — пештар бишинед, тағой (Ш); б) ҳамчун зарфи замон, ки дар ҷумла вазифаи ҳоли замонро адо мекунанд: **пеш алафо қон бут** — пеш алафҳо бисъёр буд (Қ).

Қалимаи **пеш//пиш//пъш** дар ин ду ҳолати конкретии қайдшуда на фақат аз ҷиҳати ифодаи вазифаҳои гуногуни синтаксисӣ фарқ мекунад, балки он, чи тавре ки аз мисолҳо маълум мешавад, аз ҷиҳати қабули аломатҳои морфологӣ ҳам ба ду гурӯҳ нисбат доштани худро зохир менамояд. Масалан, **пеш** ҳамчун зарфи макон танҳо суффикси — «тар» қабул мекунад: пештар шинен, пештар бийен ва ғ. Лекин **пеш** ҳамчун зарфи замон гоҳо суффикси **-о** ва **тар-ро** баробар мегирад: **пеш** ё **пештаро**.

Тарзи фонетикӣ

Ин тарз дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон (ва умуман дар шеваҳои тоҷикӣ) яке аз сарчашмаҳои суратъебии зарфҳо ҳисоб меёбад. Бо ин роҳ бештар таркибҳои устуворе, ки чузъҳои онҳо дар асоси алоқаи вобастагӣ ва ё ҳамроҳӣ ба ҳам муносибат пайдо карда, дар забони адабӣ ҳамчун зарфҳои таркибӣ эътироф шудаанд, ба зарфҳои содда бадал мешаванд. Дар ин ҳол, табиист, ки муносибати синтаксисии чузъҳои ин гуна таркибҳо низ як андоза суст мегардад ва онҳо аксаран бо як мафҳуми лексиконидашуда баробар шуда, задаи ягона мегиранд.

Аммо онҳо, вақте ки дар матн зоҳир мешаванд, дар ифодаи аъзои пайрави ҷумла (ҳол) гоҳо бо пасоянду пешояндҳо якҷоя меоянд. Аз мисолҳо дидан мумкин аст, ки дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон асосан таркибҳои ихтисор ёфта, моҳияти адвербиалӣ (зарфӣ) пайдо мекунанд, ки бештар аз ҷонишинҳои **ин, он (и, у)** ё таъинии ҳама ва исмҳои ифодакунандаи макону ҳолат, аз қабилӣ **сӯй, тараф, ҷо, роҳ** ва ғ. сурат ёфтаанд. Чунончи: **эси** <ин сӯй, **усу** <он сӯй, **ита** <ин тараф, **ута** <он тараф, **йча** <ин ҷо, **ўча** <он ҷо, **ика** <ин қадар, **ўка** <он қадар, **ура** <он роҳ, **ира** <ин роҳ. Мисолҳо: **айеси дуте мибиёт, нимбине** — аз ин тараф дутояш меояд, намебинед; **а суни домот усун йори мекунат** — аз тарафи домод он сӯй роҳӣ мекунад (К); **Бобойеф, иси нио кунет!** — Бобоев, ин сӯ нигоҳ кунед; **шиш-та да ҳамеси шинондаги, дута да усун** — шашто ба ҳамин сӯй шинондагӣ, дуто ба он сӯй (К); **савдогаро а усу ису гузаштаги** — савдогарҳо аз он сӯй ба ин сӯй гузаштагӣ (Ш); **а урӯ ира меморд** — аз он рӯ ба ин рӯ (тараф) меовард. (Ш); **ҳо, да Зулфак, эси бийет!** — ҳой, апай (холаи) Зулфак, ин сӯ биеед! (К); **ика вағ назан!** — ин қадар вағғос назан! (А. Қ); **ҳамтӯ амот шишт** — ҳамин тавр омад шишт (К); **ҳамтӯ қин каан, ки гӯйин гуфта...** — гӯед гуфта чунон азоб доданд, ки... (А. Қ.) ва ғ.

Дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ исми ифодакунандаи замон — «пагоҳи» (субҳидам) ва пасоянди «қати» ихтисоргардида, ҳамчун калимаи содда ба маънии зарфи замон истифода мешавад. Тарзи сурат ёфтани он чунин аст: **пагоҳӣ+қати** > паҳти. Мисолҳо: **пахти хӯрда намитона, рафтагӣя-да** — пагоҳӣ қати хӯрда наметавонад, рафтагист-дия; **пахти боли теппа-да гуфтам-ку да шумоҳо!** — пагоҳӣ қатӣ дар болои теппа ба шумоҳо гуфтам-ку!

Умуман, бо роҳи тағйироти фонетикӣ сурат ёфтани зарфҳои содда дар шеваҳои маҳаллӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, ҳодисаи басо диққатангез мебошад. В. С. Расторгуева ҳанӯз дар вақти тадқиқи шеваи Варзоб ба ин масъ-

ала диккати махсус дода, дар мисоли **толи** <то ҳоли бо ро-
хи тағйироти фонетикаи зиёд шудани доираи зарфҳоро қайд
кардааст¹⁰².

Дараҷаи зарфҳо

Суффикси **-тар** дар ифодаи дараҷаи зарфҳо ду навъ то-
биш дорад: а) тобиши муқоисавӣ; б) тобиши таъкидӣ, камӣ
ба зиёдатӣ.

Тафовути нисбии ин ду тобиши зарфҳо ба воситаи суф-
фикси **-тар** асосан дар матн зоҳир мегардад.

Зарфҳо дар ифодаи тобиши аввал (яъне муқоисавӣ) бар
акси сифатҳо камистеъмомтаранд ва дараҷаи амалро ни-
шон медиҳанд, ки аз гурӯҳи дигари амалҳо зиёдтару боло-
тар аст. Мисолҳо: **газетаҳо-яа шумо контар мехонит-ку!** —
шумо газетаҳоро бисёртар мехонед-ку (Қ); **аспе ун тестар**
медавидагийя — аспӣ вай тезтар медавидагист (А. Қ).

Дар ифодаи тобиши дуюм бошад, зарфҳо хусусияти таъ-
кидӣ ё камӣю зиёдӣ пайдо мекунанд, ки он ба замон ва ма-
қони муайяне нисбат дорад. Мисолҳо: **бармахтар мейя, ме-**
шӯйя сарош-а — барвақттар меояд, сарашро мешӯяд (А. Қ);
гаштирӯзи вахтар мбёт — гаштирӯзӣ барвақттар меояд (Қ);
ба ғ де ўстар пайейя гирифта равад агар а даруни йак чӯй
хорафтас — баъд он сӯйтар пояшро гирифта равад, дар да-
руни чӯй хоб кардааст (Қ).

Дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз дар ифодаи тобиши дуюм
ҳодисаи ду қарат такрор ёфтани суффикси **-тар** чой дорад.
Масалан: **шумо пъштатар бишинин** — шумо пештар биши-
нед; **а ун чис мўлтатар гирин, хуб-ма** — аз он чиз гиред,
хуб-мӣ?

Ғайр аз ин, дар нишон додани дараҷаи зарф суффикси
-ак//акак низ истифода мешавад. Ин суффикс ба кам ё беш
будани дараҷаи амал ва предмет тобиши навозиш илова ме-
кунад: **салак** (сахлакак), **камакак** (камакак), **мўлакак** ва ғ.
Барои ифодаи ҳамин маънӣ гоҳо суффиксҳои **-тар** ва **-ак** як-
ҷоя меоянд. Чунончи: **камтарак геу заум-ма?** — камтарак
гап занам-мӣ? (А. Қ).

Дараҷаи олии зарф бештар ба тарзи аналитикӣ — бо
ёрии таркиби **а ҳама** ифода меёбад, ки он фақат дар лаҳ-
ҷаи Шаҳритуз дучор омад. Дар ин таркиби **а ҳама** аз ҷиҳа-
ти синтаксисӣ бо зарф чунон алоқаи мустақкам пайдо меку-
над, ки онҳоро аз ҳамдигар дур қардан қариб номумкин
аст: Мисол: **бо а ҳама пъш барфу борон да ҳамунча мебо-**
ра — боз аз ҳама пеш (ё пештар) барфу борон дар ҳамон
ҷо меборад.

ПЕШОЯНДУ ПАСОЯНДҲО

Пешоянд ва пасояндҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон микдоран зиёд ва таркибан гуногунанд. Ба ин маънӣ онҳоро ба гуруҳҳо ҷудо карда, ҳар кадомро алоҳида тавсиф додан мумкин аст.

Қисме аз пешоянду пасояндҳо дар ҷараёни нутқ ҷои худро мунтазам иваз карда меистанд. Аз ҷумла, пешояндҳои **ба, да, барои** ҳамчун пасоянд ва, баръакс, пасоянди **кати//кати//ки//ка** чун пешоянд бисёр истифода мешаванд.

Пешояндҳо

Пешояндҳои асли

Пешоянди да дар ҳамаи маҳалҳо серистеъмол буда, ба тағйироти фонетикӣ дучор намешавад. **Да** ҳамчун пешоянд нисбат ба ҳолати пасояндиаш ба вазифаи асосии худ — нишон додани макон бештар меояд. Ғайр аз ин, **да** ҳамчун пешоянд дар нутқи шевагӣ ба тобишҳои гуногуни лексикӣ-грамматикӣ соҳиб мешавад, ки дар сурати пасоянд шуда омадан ҳамаи онҳоро комилан дар бар гирифта наметавонад¹⁰³.

Ба ин тариқа, пешоянди **да** дар ифодаи муносибатҳои маконӣ дар ҳолатҳои зерин кор фармуда мешавад; а) агар макон, ҷой нисбат ба объекти амал васеъ бошад, пешоянди **да** онро ба таври умумӣ нишон медиҳад: **худде гуф**; **биринче да гӯристонӣ кабӯд шудаги** — хурдиаш гуфт: биринчаш дар гӯристонӣ рӯидагӣ (**К**); **ҳозир-ам гапи шумо да идоран мо хаст мега** (**Ш**); б) сатҳ, рӯи предметро нишон медиҳад, ки амал дар он ҷо воқеъ мегардад; **тарнава да баланди ишнондагет-дӣа** — тарновро дар баланди шинондагистед-дӣа (**А. К**); **ба чӣ гъсан да пори хав мена гуфтум** — барои чӣ гӯсфанд дар (болои) пору хоб мекунад гуфтам (**Ш**); в) агар амал дар дохили предмети муайян воқеъ гардад, дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ пешоянди **да** дар ин ҳолат бештар бо калимаи 'дарун' меояд: **да дурни дайро санг-а чинда хона карасо** — дар даруни дарёе сангро чинда хона карда истодааст; **да дурни пасачир ҷӯна кад** — дар даруни автобус равона шуд.

Пешоянди **да** вобаста ба ҳиссаҳои номии нутқ ва феълҳои вазифаву маъноҳои худро тағйир дода меистад. Дар натиҷа он бисёр вақт аз маънии асосии худ — нишон додани макон дур шуда, бо тобишҳои дигар меояд. Масалан; а) ба замонҳои муайян далолат менамояд, ки ин пеш аз шумора ва исмҳои мафҳуми замонӣ дошта воқеъ мегардад; **да чор рӯс**

да Пухоро мравтим — дар чор рӯз ба Бухоро мерафтем, да даври ҳамин авҳоли ман нахс шуд (Қ); б) амали давомнокро ишора менамояд: **йа хел зимино хас, да ϵ умруш об хӯрдагӣ не** (Қ).

Ғайр аз ин, пешоянди да дар нутқ муносибатҳои гуногуни сӯй, сарчашмаи амал ва ғайраро ифода намуда, муродифи пешоянду пасояндҳои дигар мешавад.

1. Пешоянди да дар вазифаи «ба» барои ифодаи маъноҳои зерин истифода мешавад: а) бо ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, таъинӣ ва нафсӣ-таъкидӣ бештар таъиноту ишоратро нишон медиҳад: **боғ да худаш тамлик** — боғ ба худаш таллуқ дорад (Ш); **да ма бас ҷой** — ба ман ҷой бас аст (Ш); **ина да ҳамун алиш кун гӯм, не мигӯт** (Қ); б) ба сӯи чизе, қасе равона шудани субъектро нишон медиҳад. Ин махсусан пеш аз феъли «рафтан» мушоҳида мешавад: **йа мундӣа гирифта да науз раф** (А. Қ); **да сесат рафт-ми?** — ба сесад рафт-мӣ? (Қ); **Раҳмон да бозор раф** (Қ);

2. Пешоянди да вазифаи пешоянди **бо-ро** ҳам иҷро менамояд. Бо чунин маънӣ он дар ҳолатҳои зерин ба назар расид: а) пеш аз феълҳои «задан», «додан», «фурӯхтан», «будан», «хондан» ва м. инҳо воситаи иҷрои амалро нишон медиҳад: **да лағзи худих гағ занем** — бо лағзи (забони) худамон гағ занем (Ш); **да ϵ араб зубоне гағ мзанат** — бо забони арабӣ гағ мезанад (Қ); б) ҳамроҳиро нишон медиҳад: **да хӯни ало йа кара буромара сар додан** — бо хуни ало як карда бароварда сар доданд; **да пошшо шарт кароҷут** — бо подшоҳ шарт карда буд (А. Қ).

3. Пешоянди да ҳамчун муродифи пешоянди **барои** дар мавридҳои зерин, барои нишон додани мақсад истифода мешавад: а) дар ҳолатҳои, ки феълҳои «омардан» (овардан), «рафтан», «омадан», «харидан» ва ғ. ба шахс нигаронида шуда бошанд: **да мо омард** — барои мо овард (Ш); **корда бийор да ман!** (Қ); **Аҳмати Чимхӯр да ҷони ман омад** (А. Қ) ва ғ. б) дар таркиби масдар меояд, ки ин ҳодиса бештар ҳосиллаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ ва махсусан қишлоқи Қамашӣ мебошад. Мисолҳо: **фирӯри Афғонистон гирта, да кӯч бурдан амосоудас ин** — фирори Афғонистон карда барои кӯч бурдан омада истода будааст; **да хӯрдан а дӯр мамордан** — барои хӯрдан аз дур меоварданд (Қ); **Орзиқул да шоштан мерама, мошинайа?** — Орзиқул мошинаашро барои шустан меравад? (А. Қ); в) дар ҷумлаҳои, ки хабараш бо калимаи модалии «даркор» сурат меёбад: **да вай се рӯс вах даркор** — барои вай се рӯз вақт даркор аст; **да печак-ам рафтан даркор** — барои алафи печак ҳам рафтан даркор аст (Қ).

Пешоянди да гоҳо дар як вазъият барои ифодаи ду вазифа истифода мегардад: аввалан, маконеро нишон медиҳад, ки субъект он ҷо амал мекунад; сониян, максадеро да-

долат менамояд, ки субъект бо он амал мекунад. Мисол: **Ўктам хонса-ми да артиси?** — Ўктам дар (ё барои артисти) хонда истодааст-мӣ (А. Қ).

4. Пешоянди да дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ бо пешоянди **а** (<аз) низ ҳамвазифа мегардад: а) пеш аз феълҳои «пурсидан», «гирифтани» объекти суханро нишон медиҳад: **сеје да ҳамдигар мпурсат** — сеяшон аз ҳамдигар мепурсанд; **да ғ ино пурсит, ки йағ уштур надидед-ми?** — аз инҳо пурсид, ки...; да **одамо гирта йера пахта хуш мекуна** — заминро аз одамони гирифта пахта хушк мекунад (А. Қ); б) ҳангоми муқоиса қор фармуда мешавад: **гапи онем да гапи мо фарх мекуна** — гапи модарам аз гапи мо фарқ мекунад (А. Қ); в) ба амале ишора менамояд, ки ба чӯзӣ як предмети қалон рағона шудааст: **кучук да рӯн мегира** — сағ аз рон мегирад (А. Қ).

5. Пешоянди да, ҳамчун пешоянди **то**, барои нишон додани интиҳо, ҳудуд ва андозаи муайян низ истифода мешавад. Чунин тобишҳои пешоянди **да** бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, аз ҷумла исм, шумора, масдар зоҳир мегарданд. Мисолҳо: **а ин байрам да ун байрам мехӯрим** — аз ин ид то он ид мехӯрем (А. Қ), **да миллион бъраса, калхос бой меша** — (боигарии) қолхоз то миллион бирасад, бой мешавад (Ш); **да бърс рафтаи бари мо кърта дйдагиш не** — то бист рафтаи бари (таин) мо қуртаро надидааст (Ш).

Пешоянди а//ас (дар Шаҳритуз гоҳо **ай**) мисли пешоянди да дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон сермаъно ва серистеъмом мешавад. Ин пешоянд дар ифодаи вазифаи асосӣ ва ибтидоии худ — нишон додани сарчашмаи амал ва нуқтаи сарзаниш бо забони адабӣ ва дигар шеваҳои тоҷикӣ мувофиқат менамояд. Аз ҳамин вазифаи асосӣ боз як қатор тобишҳои дигари пешоянди **а//ас** сар мезанад. Чунинчи: а) нуқтаеро нишон медиҳад, ки амал аз он ҷо сар задааст: **а оби Гарм гаштим** — аз оби Гарм омада истодаем (Қ); б) амалеро далолат менамояд, ки аз сарчашмаи муайян инкишоф ёфта, бефосила давом мекунад: **ба бўбойи мойа бўбойе, а қиддийои мо мондаги** — аз падари моро падараш, аз бобоҳои мо мондагӣ (Қ); в) аз ҷизе пайдо шудани предмети дигареро ишора менамояд: **а олеу машҳал мегиронан** — аз алав машҳал мегиронанд (А. Қ); г) аз қулл ҷудо шудани фардро нишон медиҳад: **ай мо ҳаму Шагадойуфшон пир шуа рафтаги** — аз мо ҳамон Шагадоев пир шуда рафтагӣ (Ш); д) якҷоя бо исм ва зарфҳо замонро нишон медиҳад: **а чанг ба ғ адан ҳамтӯ тараққийот шуда қор нахс шут, ки ҳеч вор гуфтиги борин не** — баъд аз чанг ончунон тараққийот шуда, қор нағз шуд, ки ҳеч бор гуфтагӣ барин не (Қ).

Пешоянди **а//ас//ай** монанди пешоянди да дар нутқ ба

як катор тобишҳои маъноии нав сохиб шуда, бо пешояндиҳои ба, бо, дар, барои ҳамвазифа мегардад.

1) Дар вазифаи пешоянди «бо» бештар воситаи амал, ҳолат, ҳамроҳӣ ва ғайраро нишон медиҳад. Мисолҳо: **а забони худи мо гап задан дорем** — бо забони худамон гап зада истодаем (Ш); **а зӯр овардаги** — бо зӯрӣ овардагӣ (К); **Орзи а пирон одамо пахтаву кӯрак чинсен-ма?** — Орзукул бо одамони пир пахтаву кӯрак чинда истодаанд-мӣ?; **ина а дас(т) месозан** — иро бо даст месозанд (А. К) ва ғ.

2) Пешоянди а ба нуктае равона шудани амалро нишон дода, бо пешоянди «ба» муродиф мешавад. Дар ин ҳол он ба феълҳои гуногун вобаста шуда меояд. Мисолҳо: **а муон гуфта монен** — ба мо (ён) гуфта монед; **а хонайи худух равет, мегиреду мебийед** — ба хонаи худатон равед, мегиреду меод (А. К); **ба ғ д а ту ман починайса мукунам-ми?** — баъд ба ту ман итоат мекунам-мӣ? (К).

3) Пешоянди а ҳамчун муродифи пешоянди «да» барои нишон додани маъноҳои зерин истифода мешавад; а) маконро нишон медиҳад: **Арабхона-йам дидагет шумо а Қарши** — шумо дар Қаршӣ Арабхонаро ҳам дидагистед; **ба ғ де ўстар пайейа гирифта равад агар а даруни йак чӯй хорафтас** — баъд он тарафтар паяшро гирифта равад, дар даруни як чӯй хоб кардааст (К); б) соҳибият ва тааллуқдориро мефаҳмонад: **а бобимо гӯспан ҳас (К); реу, а ҳамсойаото буда** — рав, дар ҳамсояхоятон будааст (А. К).

4) Пешоянди а дар баъзе ҳолатҳо ба вазифаи пешоянди «барои» ҳам омада метавонад: а) мақсади гуяндаро далолат мекунад, ки он асосан дар лаҳҷаи Қамашӣ ба назар расид: **кор ҳас а мо йаг рӯз байрам бошат мишут** — кор ҳаст, барои мо як рӯз ид бошад мешавад; **ба а пахта пилоне рӯхойи аввал нӯриҳо баромада мондан** — боз барои плани пахта аз рӯзҳои аввал нуриҳои маъданӣ бароварда монданд; б) сабаб ва натиҷаро нишон медиҳад: **ова а набудане да Бӯка кӯчонд-де** — барои (аз) набудани об ба райони Бӯка кӯчонд-дия (К); **а пахта меҳнат қаҳрамон шудем** — барои меҳнати пахта қаҳрамон шудем (Ш).

Ғайр аз ҳамаи инҳо пешоянди а ҳамчунин дар нишон додани муносибатҳои зерин ба назар расид: а) соҳибият: **ана ҳаминҳо а мо** — ана ҳаминҳо аз мо (К); б) объекти сухан: **ман а ту гау задагим не** — ман дар бораи ту гап назадаам; в) хангоми қиёси ду чиз, ду шахс, ду ҳодиса ва ғ; **Қарши а Душанбе гарм-а?** (А. К); **бозорих-а да Афғонистон када мемода оти мо, учун низик бӯда а Қабодийон** — падари мо бозорашонро дар Афғонистон карда меомадаанд (гуё), он ҷо нисбат ба Қабодиён наздик будааст (Ш).¹⁰⁴

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, чунон ки дар дигар

шевахон тоҷикӣ ҳам дида мешавад, пешояндҳои **ба**, **бо** ниҳоят кам истеъмол мешаванд. Дар баъзе шевахон тоҷикӣ, масалан, гурӯҳи шевахон Ленинободу Конибодом, сабаби камистеъмолӣ ё қариб истеъмол наёфтани пешояндҳои мазкур, ба назари мо, натиҷаи серистеъмол будани пасояндҳои **кати//кати**, **а//йа**, **анда**, **ба//ва** ва м. инҳо мебошад. Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бошад, сабаби камистеъмол будани пешояндҳои **ба**, **бо**-ро ба ҷараёни ду ҳодиса вобаста намудан мумкин аст: а) бо доираи васеъ қор фармуда шудани пешояндҳои **да** ва **а**, ки тавсифашон дар боло рафт; б) истеъмоли пасояндҳои **-ба//ва**, **-да**, **-а//йа//ра**, ки поёнтар аз назар мегузаронем.

Бо вучуди ин, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон пешояндҳои **ба** ва **бо** ба маънои асосии худ — нишон додани сӯй ва ҳамроҳӣ ягон-ягон дучор меоянд. Мисолҳо: **йа арбоб**¹⁰⁵ **ба тӯй хавар мекуна** — як арбоб ба тӯй хавар мекунад; **келин бо домод йа шаб пеш бахшабози мекуна**¹⁰⁶.

Дар лаҳҷаи Шаҳритуз пешоянди **ба** дар таркиби ибораҳои устувор ба назар расид: **ҳамиш мезгузаштасу ҳаминаш ба дил местодас** — ҳамааш мегузаштасту ҳаминаш дар дил мемондааст.

Зиёда аз ин, пешоянди **ба** дар лаҳҷаи Қамашӣ дар вазифаи пешоянди **бо** (восита ё ҳамроҳӣ) ва дар Шаҳритуз ба ҷои **баройи** (дар ифодаи мақсад) вохӯрд: **ба ин ро -йам да Қосон хеста мерет** — бо ин роҳ ҳам ба Қосон меравед (Қ); **э, ба бача нимери-ма?** — эй, барои (гирифта овардани) бача намеравӣ-мӣ? (Ш).

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон барои нишон додани мақсад, сабаб ва натиҷаи амал гоҳо пешояндҳои **баройи//бари//бири**, **баз** (дар Шаҳритуз), **бари**, **боли** (дар Арабхонаи Қаршӣ) истифода мешаванд. Мисолҳо: **баройи пахта чон зайем** — барои пахта чон задем (мубориза бурдем); **баз мол фарбе шудан алафи ҳами кӯ** — **ба нимейоё** — барои фарбеҳ шудани мол (ҳеч ҷо) ба алафи ҳамин кӯҳ баробар намеояд (Ш); **бари ҳамун-ам йалтилламиш карсода дандонато** — барои ҳамин ҳам дандонҳоятон ялтиррос карда истодааст; **а ҳами ча бўли бўбо омадум гуфт** — аз ҳамин ҷо барои бобо омадам гуфт (А. Қ).

Пешояндҳои **то** ва **бе** дар истеъмоли арабҳои тоҷикзабон аз ҷиҳати адои вазифаҳои лексикӣ-грамматикӣ аз забони адабӣ фарқ намеkunанд, бинобар ин тавсифи онҳоро лозим надонистем.

Пешояндҳои таркибӣ

Пешояндҳои таркибӣ ду ҳел мешаванд: изофӣ ва гайриизофӣ. Пешояндҳои гайриизофӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои то-

чикзабон маҳдуданд. Чунончи: **то ҳатто, то ба**. Ин таркибҳо асосан хоси лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ буда, аз ҷиҳати вазифа бо шаклҳои муштаракӣ забони адабии мувофиқат менамоянд.

Пешояндҳои таркибии изофӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон миқдоран сершуморанд ва торафт меафзоянд. Онҳоро мувофиқи характери ҷузъҳо ва хусусияти морфологикашон ба ду гуруҳ ҷудо кардан мумкин аст.

1. Пешояндҳои таркибие, ки ҷузъҳои онҳо фақат аз пешояндҳои асли сурат ёфтаанд. Аз кабили: **а баройи, да баройи**. Инҳо бештар хоси лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ буда, асосан барои ифодаи муносибатҳои сабабӣ ва мақсадӣ кор фармуда мешаванд. Мисолҳо: **а баройи ағмоқии ту ҷувобгар шуда шиштас (К); ман ҷоних-а а баройе бачаҳо надодам гуфта** — ман ҷонамро аз барои бачаҳо надодам гуфтааст (А. Қ).¹⁰⁷

2. Ба гуруҳи дуюм чунин таркибҳои пешояндие дохил мешаванд, ки аз пешояндҳои аслии **а, да** ва ҳиссаҳои номӣ сурат меёбанд. Миқдори ин гуна пешояндҳои таркибии дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон хеле зиёд аст. Аз ҷумла: **а бойиси, а боли/аз болон/, аз ҷойи, а думмоли, да ҳаққи//наққи, да боли//бӯли, а теппи, а сари, а дасти, а пушти, да пеши//пиши, а гирди, а наққи, а тарафи, а ҷиҳати, ас тайн, да бикини, а сунӣ** ва м. инҳо.

Бояд гуфт, ки аз ҷиҳати вазифа ва ифодаи муносибатҳои гуногуни лексикӣ-синтаксисӣ пешояндҳои таркибии асосан бо вазифаҳои пешояндҳои содда мувофиқат менамояд (аз ҷумла онҳо барои нишон додани сарчашмаи амал, мақсад, сабаб, сӯй, объекти сухан, макон, ҳамроҳӣ ва м. инҳо меоянд). Ба ин сабаб мо дар хусуси инҳо махсус таваккуф наметунем.

Пешояндҳои номӣ

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон калимаҳои алоҳидае, ки бевосита ба вазифаи пешоянд меоянд, бар акси бештари шеваҳои тоҷикӣ, камтар ба назар мерасанд. Сабаби ин шояд дар он бошад, ки дар лаҳҷаҳои мазкур шумораи пешояндҳои таркибии номӣ зиёд аст (рӯйхати онҳо дар боло зикр гардид).

Пешояндҳои соддаи номӣ дар баробари пешояндҳои таркибии номӣ-изофӣ дар Арабхонаи Қаршӣ бештар истеъмоли мешаванд. Дар маҳалҳои дигар бошад, доираи истеъмоли онҳо маҳдудтар мебошад. Хулоса, чунин калимаҳо бо бандҳои изофӣ ҳамчун пешояндҳои номӣ ба назар расиданд: **пеши, болон, сари, ҳаққи, та//тайн, айни, сингори**¹⁰⁸.

Баъзе аз ин калимаҳо ҳангоми истеъмом маънои луғавии худро нигоҳ дошта, дар баробари он вобаста ба феъл ва дигар ҳиссаҳои нутқ муносибатҳои гуногуни синтаксисиро ифода менамоянд. Аз ҷумла, калима—пешоянди «болои» ба назари мо ҳамин гуна хусусияти духӯрагиро дорост. Масалан, ҷумлаи вай **боли дарах(т) буромад**-ро гирем. Агар мулоҳиза карда шавад, дар ин ҷо ду вазифаи калимаи **боли** (болои) таҷассум ёфтааст: 1) ҳамчун калимаи маънодор маҳз боло, сатҳи предмети конкретро нишон медиҳад; 2) ҳамчун пешоянд ба сатҳи равона шудани амалро ишора менамояд.

Гуруҳи дигар бошад, муस्ताқилияти луғавии худро фақат ба таври нисбӣ нигоҳ медоранд ва бештар ҳамчун пешоянд зоҳир мешаванд. Аз қабилӣ: пеш, ҳаққи, сингори ва м. инҳо. Ҳар кадом аз калимаҳои зикршуда дар ҳолати пешояндӣ танҳо муносибатҳои муайяни лексикӣ-синтаксисиро ифода менамояд. Онҳо, ба ҷои якдигар намеоянд ва ҳамчун пешоянд вазифаи маҳдуд доранд. Масалан, дар нутқи арабҳои тоҷикзабон пешоянди **а бо да, да бо то, ба бо а** ва ғ. муродиф шуда вазифаҳои якдигарро иҷро карда метавонанд. Аммо ҳаргиз ҷуни лаҳҷае дучор наомадааст, ки фарз кардем, дар ҷои **тайи** калима—пешояндҳои **сингори, пеши** ё **болои** кор фармуда шуда бошанд.

Барои намуна вазифаҳои грамматикӣ чанде аз пешояндҳои номии зикршударо, ки дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ дучор омадаанд, аз назар мегузаронем.

Пеши — вобаста ба феълҳои ҳаракат ба нуқтае равона шудани амалро нишон медиҳанд; **пеши отиш раф** — ба пеши падараш рафт **Орзи пеши занаш омада** — Орзу ба пеши занаш омадааст.

Тайи — ба зер, дҳил ё маконе далолат менамояд; **Ҷум** ϵ **аназар тайи дағах исас** — Ҷумъаназар дар назди дараш истодааст; **ҳолем гӯшта тайи дасархон бордан-ми?** — ҳолаам гӯштро дар зери дастурхон бурданд-мӣ? (А. Қ).

Сингори — қиёс ва монандиро ишорат менамояд: **йак одаме мӯйлабиш да инчеш задаги-де, сингори мо-де.**

Ҳаққи — вобаста ба масдар ва якҷоя бо пасоянди «сонӣ» замони воқеъ гардидани амалро нишон медиҳад: **ҳаққи булог расидан сони йа гау мийора** — дар вақти ба ба-логат расидан як гов меоварад.

Вазифаҳои пешояндҳои номии боқимонда дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ мувофиқат менамоянд.

ПАСОЯНДХО

Пасояндҳои асли

Пасоянди -а//йа//ра. Дар гуруҳи шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқӣ забони тоҷикӣ (Кӯлоб, Қаротегин, Дарвоз) пасоянди мазкур дар намудҳои **-а//ра** маъмул бошад, дар гуруҳи шеваҳои шимолӣ, баръакс, фақат шаклҳои **-а//йа** ба қор бурда мешавад. Аммо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳар се намуд ҳам дар мавридҳои зарурӣ истифода мешавад. Варианти **-ра**, чун қоида, пас аз овозҳои садонок ба назар мерасад. Аммо чунин қонун барои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳатмӣ намебошад. Аз ин ҷост, ки дар як шароити фонетикӣ аксар вақт истеъмоли ду варианти пасоянди мазкур **-йа//ра** ҷой дорад. Чунончи: **моҳора//моҳойа** < моҳоро, **тура//туя** < туро, **бачаҳора//бачаҳойа** < бачаҳоро ва ғ.

Шакли адабии пасоянди мазкур (-ро) дар маҳалҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Қамашӣ дар чанд лаҳза ба назар расид. Чунончи: **мо инро йовак** — **йовак мегӯем** — мо инро (чистонро) ёвак-ёвак мегӯем (А. Қ); **пш вахто инҷаро оп сел мугузашт** — вақтҳои пеш аз ин ҷо об сел шуда мегузашт (Қ).

Пас аз бандакҷонишинҳои **-их**, **-ех**, **-ух**, **-ах** танҳо варианти **а** қор фармуда мешавад: **дэсих-а баррошта каллех-а буровардас** — дасташро бардошта, каллашро баровардааст (А. Қ); **араб-а лавзих-а нимедоним** — забони арабиرو намедонем (Ш).

Пасоянди **-а//йа//ра** гоҳо тамоман истеъмол намешавад, лекин вазифаи он мантиқан боқӣ мемонад. Ин асосан дар ду маврид ба назар расид: а) пас аз бандакҷонишини шахси сеюми танҳои **-аш**: **пошшо одамох-ба гуфт: фуруёед дасташ бандед** — подшоҳ ба одамонаш гуфт: фароед дасташро бандед (А. Қ); б) пас аз бандакҷонишини шахси сеюми танҳову ҷамъӣ **-е//йе**, ки ҳоси лаҳҷаи Қамашӣ мебошад: **ба-ε д чор пойе бастам** — баъд чор пояшро бастам.

Пасоянди **-а//йа//ра** ҳамчун дар забони умумихалқӣ, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам асосан барои нишон додани амале, ки ба сӯи қасе, қисе ва ё ҳодисае рағона шудааст, истифода мешавад ва объекти бевоситаро ифода менамояд. Мисолҳо: **райис-а бърд** — раисро бурд (Ш); **намедона мегӯ-ку тура** — туро намедонад мегӯяд-ку (А. Қ); **бургез тура пъш ка аместа** — бигурез, туро пеш қарда омада истодааст (Ш); **мора ҳурмат мукунат** (Қ); **рав тӯғри кун кулфа** (Қ) ва ғ.

Пасоянди **-а//йа//ра** ҳамчун дар дигар шеваҳои тоҷикӣ, ба муайянқунандаҳои соҳибӣ пайваст шуда, онро ба муайяншаванда тобеъ мегардонад. Мисолҳо: **моҳойа//ра**

дулотомоѝ Армати Зиндафили Чоми мегӯн — авлоди моро Армати Зиндафили Чомӣ мегӯянд (А. Қ); **фелит айнимиш карсот тура (ѝа)** — феъли ту бечо шуда истодааст (А. Қ).

Пасоянди **-а//ѝа/-ра** дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам ба феълҳои гузарандаю монда вобаста гардида, объекти бавоситаву бевоситаро баробар ифода карда метавонад. Ҳол он ки дар бисёр шеваҳои тоҷикӣ (махсусан гурӯҳи шимолӣ) пасоянди **-а//ѝа//ра** пеш аз феълҳои гузаранда танҳо дар ифодаи объекти бевосита қайд гардидааст. Масалан, таркибҳои **моѝа гуфт** (дар гурӯҳи шеваҳои Ленинободу Конибодом), **мо-да гуфт** (дар гурӯҳи лаҳҷаҳои чануби шарқӣ) аз ҷиҳати семантика бо «моро гуфт»-и забони адабӣ айният дошта, дар онҳо пасоянди **-ѝа//ра//ро** бевосита ба предмет, шахс гузаштани амалро конкрет мегардонад. Дар сурати объекти бавосита шудан ҳамон таркибҳо дар шеваҳои мазкур бештар ба воситаи пасояндҳои **ба//ва**, да ифода меёбанд: **мо-ва гуфт, мо-да гуфт** (яъне ба мо гуфт) ва ғ.

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бошад, баръакс, дар ҳамон ҳолатҳои зикргардида зиёдтар пасоянди **-а//ѝа//ра** воқеъ мешавад. Ба ин маънӣ, таркиби **моѝа//моро гуфт-ро** лу хел фаҳмидан ё маънидод кардан мумкин аст: **моро гуфт** ё **ба мо гуфт**, ки аз матн ва рафти нутқ маълум мешавад. Вале пеш аз феълҳои монда ба объекти бавосита далолат кардани пасоянди **-а//ѝа//ра** дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳодисаи муқаррарист, дар сурате ки дар ҳамин ҳолат дар шеваҳои гурӯҳи Ленинободу Конибодом, баръакс, омадани пасоянди **ба//ва** ҳатмист. Мисолҳо: **мо хонондағийо синфи дайӯм-а** (муқоиса кунед дар Л—Қ: **синфи дайӯм-ба**) **дарс метиѝа** — мо хонондағиҳо дар синфи даҳум дарс медиханд (А. Қ); **гъшнаги-ѝа** (Л—Қ: гушнаги — ва) **пъш мър-да мераф** — пеш аз гушнағӣ (одамон) мурда мерафтанд (Ш); **майлаш, ман-а** (Л—Қ: ман-ба) **гап тен** — майлаш, ба ман гап диҳед (Ш); **ѝошакӣ хув нағз а, дандон пийоз-а** (Л—Қ: пойоз-ба) **намигузара** — давраи ҷавонӣ хуб нағз—а (ҳоло), дандон ба пиёз намегузарад (А. Қ).

Аз мисолҳо намоён аст, ки пасоянди **-а//ѝа** аз ҷиҳати вазифа ва мавқеи истеъмол бо пасояндҳои **ба//ва**, да мутаносуб аст, яъне ҳар ду ҳам объекти бавоситаро пеш аз феълҳои монда ифода мекунад.

Бояд гуфт, ки пасоянди **-а//ѝа** дар ифодаи объекти бавосита пеш аз феълҳои монда ҳам варианти-ро ҳисоб меёбад.

Маълум аст, ки дар забони адабиёти классикӣ барон ифодаи ду хели объект (бавосита ва бевосита) пасоянди **-ро** (дар шеваҳо **-а//ѝа/-ра**) дар доираи нисбатан васеъ истифода мегардид. Дар ифодаи объекти бавосита омадани пасоянди **-ро** (**-а//ѝа//ра**) ба ҷуз як қатор шеваҳо ҳамчунин

пеш аз феълҳои гузарандаву монда қисман дар забони им-
рузан адабӣ низ ҷой дорад.¹⁰⁹ Дар ин ҳол ба назар чунин
мерасад, ки пеш аз феълҳои монда ба ифодаи объекти ба-
восита омадани пасоянди **-а//-йа** дар лаҳҷаҳои арабҳои то-
ҷикзабон давоми ҳамин анъана ба шумор меравад.

Пасоянди **-а//-йа//**-ра ба ҷуз ифодаи объекти сухан дар
мавридҳои дигар ҳам ба қор бурда мешавад:

Мақонро нишон медиҳад: **хониҳ-а** мехонан — дар хона-
ашон мехонанд (А. Қ); барои ифодаи мақсад ва таъинот исти-
фода мешавад: **ман-а** ҳаҷло мефиристонан — ба ман ҳал-
во мефиристонанд (А. Қ).

Пасоянди **-да** барои ҳаман маҳалҳои арабнишин ҳос бо-
шад ҳам, чандон доираи васеи истеъмоли надорад. Ин, аз
афташ, аз он сабаб аст, ки дар лаҳҷаҳои мазкур да ҳамчун
пешоянд хеле серистеъмол мебошад.

Пасоянди **-да**, бар хилофи пешоянди да, дар нишон до-
дани муносибати мақонӣ (агарчанде вазифаи асосии он хи-
соб ёбад ҳам) хеле кам истифода мешавад. Илова бар он
пасоянди **-да** барои нишон додани муносибатҳои зерин меояд:
1) ба мақсади гуянда ишорат менамояд: **мо-да** **отпӯска**
чи дарқор?; **балоне-да** **ду сӯм мети** (Қ); 2) сӯй ва таъинотро
мефаҳмонад: **хонеш-да** **рафтаги** **Орзикул** — Орзикул ба
хонааш рафтагист (А. Қ); 3) восита ё объекти сухан: **а** **араб**

зубон-да **иона** «хубус» **мегӯт** (Қ); **ҳар** **кас** **зувони худих-да**
гаҳ **зана**; 4) бо мақсад замони воқеъ шудани амалро ни-
шон медиҳад: **ҳами геуво** **а** **ҳами ғаули** **мо** **гурзонда** **раф-**
тан-да **губур-губур** **каа** — дар вақти ҳамин говҳоро аз ҳав-
лии мо гузаронда рафтан губур-губур кардааст (А. Қ).

Пасоянди **-ба//ва**, чун дар шеваҳои шимолӣ, чандон се-
ристеъмол нест. Варианти **-ва** асосан ҳоси лаҳҷаи Арабҳо-
наи Қаршӣ мебошад.

Пасоянди **-ба//ва** дар бештарини ҳолатҳо вазифаи пе-
шоянди **ба** (дар ифодаи муносибатҳои сӯй), пешоянд—па-
соянди **-да** (дар нишон додани мақону замон) ва пешоянди
бо (дар ифодаи ҳамроҳӣ ё воситаи иҷрои амал)-ро адо ме-
намояд. Чанд мисол: **а** **умра** **бештариш** **ҳами** **касали-ба** **гу-**
заштаги (Ш); **писари** **мо-йа** **духгарих-ба** **фотиҳа** **қарт** (А. Қ);
пошо **одамох-ба** **гуфт:** **фуруйед** **дасташ** **бандед** (А. Қ);
эски **ангор** **будаги-ва** **об** **омардан** **қин** **бут** — дар вақти ҷӯи
кӯҳна будан об овардан мушқил буд (А. Қ); **Хисорба** **а** **ҳар**
зимин **омағи** — ба Хисор аз ҳар ҷо омадагӣ (Ш).

Пасоянди (пешоянди) **кати//кати** дар лаҳҷаҳои арабҳои
тоҷикзабон бо намудҳои гуногуни фонетикӣ дучор меояд.
Чунончи, он ҳамчун пасоянд дар лаҳҷаи Қамашӣ ба шакли
кайи//кати, дар Арабхонаи Қаршӣ **кати//кати**, дар Шаҳри-
туз **кати//коти** вохӯрд. Ҳамчун пешоянд бо намудҳои **кайи**

(дар Камашӣ), кәти//ка//ки (дар Арабхонаи Қарши) ва ка (дар Шахритуз) ба назар мерасад.

Пасоянди кати дар лаҳҷаи Арабхонаи Қарши бештар бо калимаи «пагоҳӣ» омехта, яқҷоя бо он зарфи замонро ташкил медиҳад: пахти ма кор мерӯм — пагоҳӣ кати ман ба кор меравам.

Эҳтимол аз сабаби на ҳамеша мақсади гуяндаро пурра ифода карда тавонистани ин ҳолат бошад, ки дар бисёр мавридҳо пасоянди кати ба таври ҷудогона такроран зикр мешавад: хамир карда будум пахти кати — пагоҳӣ кати хамир карда будам; пахти кити менависен-да — пагоҳӣ қати менависед-дия!

Қати//кати ҳамчун пасоянд ва пешоянд асосан вазифаи пешоянди бо-ро иҷро менамояд. Аз ин рӯ дар ифодаи муносибатҳои ҳамроҳӣ ва воситаи иҷрои амал фаровон истифода мешавад: а) восита: қарат бийа, ки чӣ мезани? — қаҳрат ояд, бо чӣ мезани (А. Қ); да сари мо ка мушт мезана (Ш); б) ҳамроҳӣ: ка моҳо тӯйдош-дийа¹¹⁰ (А. Қ); ана, ҳамун ка ман кор караги (Ш).

Пасоянд — пешоянди қати//кати дар ифодаи маъноҳои дигар, гуфтан мумкин аст, қариб намеояд. Танҳо дар лаҳҷаи Камашӣ як мисоле дучор омад, ки дар он пасоянди қати вазифаи пешоянди ба-ро адо карда, таъинотро нишон додааст: **ع араб зубон қати худи моон намеғалтим** — ба арабӣ худи мо сарфаҳм намеравем.

Зиёда аз ин, пасоянди қати//кати бо исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замони ва зарфҳои омада, таркибҳои холи ташкил медиҳад. Мисолҳо: бад пахти кити хеста мера — баъд пагоҳӣ хеста меравад (А. Қ); шабаш кити шишта — шабаш қати шиштааст (Ш).

Пасоянди барин//борин//бойин хангоми қиёси ду чиз, ду кас ва ду ходиса ба кор бурда мешавад. Аксар вақт қиёсшаванда зикр намеёбад. Аммо ба тавассути пасоянди барин, ки одатан пас аз қиёскунанда меояд, дар бораи он тасаввуроте ҳосил мешавад.

Дар ифодаи монандӣ ва қиёс пасоянди барин бештар бо ҷонишини нафси-таъкидии худ меояд. Бо вучуди ин, ҷонишини худ (худди) ягон вазифаи синтаксисӣ надошта, балки монандии ду предметро, ки ба туфайли омадани пасоянди барин зохир мешавад, таъкид менамояд: **хӯдди додух борин буда** — худи модараш барин будааст (Ш); **хути ойна борин одам мишиштагӣ кара** — худи одам мишиштагӣ барин ойна кардааст (А. Қ).

Бо ҳамин ин дар нутқи намояндагонии арабҳои тоҷикзабон дар ифодаи айни як воҳиди синтаксисӣ — холи қиёс баробар кор фармуда шудани ҷонишини худ ва пасоянди

борин ҳамеша хатмӣ намебошад, балки инҳо, ба назари мо, бо ниятҳои услубӣ яқоя қор фармуда мешаванд.

Пасоянди баройи аз байни лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон фақат дар Арабхонаи Қаршӣ ду маротиба ба назар расид. Ин пасоянд асосан барои нишон додани мақсад истифода шуда, ба худ бандакчонишини **-аш//ш** қабул кардааст. Мисол: **бӯвом чои** кандагеде **хамина барош** — бобоям барои ҳамин чои кандагӣ-дия; **респон дӯр** гардондан **барош далғон дар-кор** — барои давр гардондани ресмон (ришта) далғон¹¹¹ дар-кор.

Пасоянди -анда//нда бо доираи ниҳоят кам истеъмоли дар лаҳҷаи Қамашӣ вохӯрд. Аммо вай, чун дар шеваҳои Ленинободу Конибодом, барои нишон додани муносибати маконӣ истифода нашуда, балки дар ду мисоле, ки қайд гардид, танҳо замонро далолат мекунад: **тозаги-нда мурдагендийа** — ба тозагӣ (қарибӣ) мурдагистанд-дия; **мо йак ҳамтӯ буромдаги-нда мегуфтем** — мо ҳамин тавр дар вақти баромадан (гапро) мегуфтем.

Пасояндҳои номӣ

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ба ғайр аз пасояндҳои асосӣ (ё асли) боз як силсила калима ва таркибҳои хастанд, ки зимнан вазифаи пасояндҳоро адо мекунанд. Тадриҷан зиёд шудани доираи чунин унсурҳои лексикӣ—пасояндҳоро ба назар гирифта, сарчашмаи инкишофи онҳоро ба ду манбаъ вобаста қардан мумкин аст.

1. Калима—пасояндҳое, ки дар заминаи боигарии лексикӣ—грамматикӣ худӣ лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ё умуман забони тоҷикӣ руз аз руз зиёд мешаванд. Бо таъбири дигар, онҳоро «пасояндҳои номӣ» гуфтан низ мумкин аст.

2. Калима—пасояндҳое, ки аз ҳисоби забони ўзбекӣ ташкил мешаванд.

Манбаи аввал дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, махсусан лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ, пурмахсул мебошад. Аммо пасояндҳое, ки аз ҳисоби калимаҳои ўзбекӣ пайдо мешаванд, бар хилофи баъзе шеваҳои тоҷикӣ, масалан, шеваҳои Чуст¹¹², Бойсун¹¹³, Шаҳритуз¹¹⁴ микдоран маҳдуд ва моҳиятан камистеъмоланд.

Бояд гуфт, ки ҳамаи ин унсурҳое, ки вазифаи пасояндҳоро иҷро менамоянд, аз ҷиҳати ифодаи муносибатҳои маъноӣ ва мавқеи истеъмоли аз пасояндҳои асли фарқ мекунанд. Чунончи, пасояндҳои асли (махсусан **-да**, **-ба//wa**, **-а//йа//ра**), чунонки аз тафсилоти онҳо ба назар мерасад, тобишҳои гуногун дошта, дар иҷрои вазифаҳои бисёрӣ синтаксисӣ истифода мешаванд. Аммо пасояндҳои номӣ, чи тавре ки холо

хоҳем дид, ҳар кадом бо ин ё он вазифаи лексикӣ—грамматикӣ маҳдуд мемонанд.

Ғайр аз ин, пасояндҳои асли дар адои вазифаҳои синтаксисӣ бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, аз ҷумла исмҳои ҳархела, сифатҳо, шумораву ҷонишинҳо ва масдару сифатҳои феъли бемаҳдудият омада метавонанд, лекин пасояндҳои номӣ (илловагӣ) бештар бо ҳиссаҳои алоҳидаи нутқ кор фармуда мешаванд. Инак, мақоми истеъмолии онҳоро мухтасаран аз назар мегузаронем.

Қатори: бештар хоси Арабхонаи Қаршӣ буда, қиёс ва монандиро нишон медиҳад: **ун бача моон қатори муаллим-да**— он бача ба мисоли мо муаллим-дия; **худмо қатори Ӯа ошно доштем** (А. Қ).

Пасоянди боз дар ифодаи муносибати замонӣ дар ҳамаи маҳалҳои арабнишини воমেҳӯрад: ду сол боз, омадан боз ва ғ. Лекин он дар намуди **боза** фақат дар Арабхонаи Қаршӣ чун муродифи пасоянди «баройи» дучор омад, ки дар ифодаи муносибати сабабӣ истифода шудааст: **набудан боза намонден-да** — барои набуданаш намондаанд-дия.

Сони ва **пас** ҳамчун пасоянд бештар дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ истеъмоли шуда, асосан пас аз масдар ва гоҳо баъди исмҳои барои нишон додани муносибатҳои замонӣ истифода мегарданд. Мисолҳо: **ман омадан сони қаймоқ нахӯрдитон-ми?** — баъд аз омадани ман қаймоқ нахӯрдитон-ми?; **келин рафтан пас онех чоғ мезанат** — баъд аз рафтани келин модараш ҷеғ мезанат (А. Қ); **ду рӯ пас серка мешава** — ду рӯз пас (бузича) серка мешавад (Ш).

Ба ғ т/бат дар лаҳҷаи Қамашӣ барои нишон додани ҷой, мавқеъ ва ҳудуди амал меояд: **рафтан гирифта, ки Ӯа майдон ба ғ т соҳиби уштур буромат** — рафта истода буданд, ки баъд аз як майдон (як китъа замин) соҳиби уштур баромад.

Эсин (Қамашӣ) ва **суна** (Шаҳритуз) ҳамчун синоними грамматикӣ пасоянди «боз» барои нишон додани муносибатҳои замонӣ истифода мешаванд. Мисолҳо: **се сол эсин ҳамин кас қассири мекунан** (Қ); **си сол суна ма чилеи пиравленӣ** (Ш).

Қалимаву таркибҳои **дида** (Шаҳритуз), **нио//неки кара**¹¹⁵, **ба гашта, гуфтиги** (Қамашӣ) ҳамчун пасоянд омада, барои нишон додани муносибатҳои қиёсӣ, замонӣ ва таъинӣ кор фармуда мешаванд. Мисолҳо: **а ма дида шумо бесақолтар, ҷойа кашен** (Ш); **да авваланки вақто-да неки кара хонаи културни** — нисбат ба вақтҳои пеш ҳоло хонаҳои мадания аст, **гурехта ҳалос шудан ба гашта, да ино ҳамтӯ савол додан** — баъд аз гурехта ҳалос шудан ба инҳо ҳамин тавр савол доданд; **а Ҷум ғ абозор Холмурот гуфтаги одам даст ғалтид** — аз Ҷумбабозор Холмурод ном ба даст афтод (Қ) ва ғ.

Кобили кайд аст, ки дар лахчаҳои арабҳои тоҷикзабон баъзан таркибҳои ин тараф, ин чониб ва м. инҳо низ вазифаи пасояндхоро адо карда метавонанд. Бо вучуди ин, дигран истеъмоли ва маъноифодакунии онҳо мисли калима — пасояндҳои дида, нио кара, ба гашта, гуфтиги хеле маҳдуд буда, одатан барои нишон додани ин ё он муносибати замони истифода мешаванд: шумо омадан ин чониб да ман хов нес (Ш); а соли бистинуҳум ин тараф мо шофир (А. Қ).

Дар лахчаҳои арабҳои тоҷикзабон чунин унсурҳои лексикӣ—грамматикӣ забони ўзбекӣ ба сифати пасоянд дучор омаданд:

Тўғри ва **бўйинча** дар лахчаҳои Арабҳои Қаршӣ ва Қашғарӣ ҳамчун пасоянд гоҳ-гоҳ вомехўранд. Агар пасоянди **тўғри** танҳо дар нишон додани мақсади субъект баъд аз шаклҳои масдарии феъл кор фармуда шавад, **бўйинча**, баръакс, пас аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ омада, тобишҳои тахминӣ фарз ва таъкиду таъинро ифода менамояд. Мисолҳо: **хамуна ташкил кардан тўғри амот** — ҳамонро барои ташкил кардан омад (А. Қ); **шунидам бўйинча Кāsān район пур карда** -- назар ба шунидаам, районии Қосон (плани пахта-супорирӣ) пур карда аст (А. Қ); а **хами район бўйинча одам мебўют** -- аз тамоми район одам меояд (Қ); ма **лумот бўйинча шаида** исталин калхўс рафтим (Қ).

Пасоянди **-дак//дак//дай** (дар Арабҳои Қаршӣ) ва **-даки**¹¹⁶ (дар Шахритўз) асосан дар ду маврид ба назар расид: а) дар ифодаи монандӣ ва қиёс, ки ба ин вазифа дар Арабҳои Қаршӣ бисёр вомехўрад: **вай-дек игит а дуйно кавўт нашуде** — вай барин игит дар дунё таваллуд нашудааст; **арах-а об-дай мехўррас**; б) маконро далолат менамояд, ки бо ин вазифа танҳо дар лаҳҷаи арабҳои Шахритўз дучор омад: **хона-даки модарамо қати араби**¹¹⁷ **гап мезанемда** — бо модари дар хонаамон будагӣ араби гап мезанемда.

Якҷоя омадани пешоянду пасояндҳо

Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи як аъзои ҷумла баробар истифода шудани гешоянд ва пасоянд умуман ҳодисаи қадима аст.

В. А. Жуковский вобаста ба тадқиқи шеваҳои забони форсӣ қадимӣ будани ҳодисаи мазкурро таъкид намуда, чунин менависад⁶ «Дар асл ин ҷо (яъне конструкцияи пешоянду пасоянд. — *Ф. Ҷ.*) ҳеҷ чизи туркӣ нест ва конструкция мутлақо форсӣ аст: дар як таркиб истифодаи шудани пешоянду пасоянд ки тақрибан ҳаммаъноанд, дар забони китобии классикӣ, хусусан дар марҳилаҳои аввали таракқиёти забони форсӣ (замони Фирдавсӣ) ҳодисаи тамоман муқаррарӣ буда, алриқан дар давраҳои Ҷомӣ (асри XV) маҳдудтар

гаштааст»¹¹⁸. Р. Қўраев ҳам дар осори насри мархалани аввали тараккиёти забони адабии тоҷик дар як вақт кор фармуда шудани пешояндҳои гуногун бо пасоянди **-ро—ро** кайд кардааст¹¹⁹.

Ин ходиса холо тақрибан дар ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ ба ин ё он дараҷа ба назар мерасад ва зикри онҳоро (маҳсусан бо пешоянди аслии **то** омадани пасоянди **-а//ра//йа**) қариб дар ҳамаи асарҳои шевашиносӣ дидан мумкин аст. Тадқиқотҳои охирин дар соҳаи синтаксиси забони адабии тоҷик нишон медиҳанд, ки дар ифодаи ҳолшарҳкунандаҳои ҷудоғона (масалан, ҳолшарҳкунандаҳои макон, замон ва ғ.) баробар истифода шудани баъзе пешояндҳои аслии бо пасояндҳои номӣ дар адабиёти бадеии муосир ҳам ҷой доштааст¹²⁰.

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бошад, дар як таркиб омадани пешоянду пасояндҳо ба як ранг нест. Масалан, ин ходиса дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ доираи васеъ дошта бошад ҳам, дар Шаҳритуз, баръакс, нисбатан кам воқеъ мегардад. Умуман пешоянду пасояндҳои зерин дар як таркиб бештар воқеъ мегардад: **да—ба**, **да—да**, **да—а**, **а—а**, **а—ба**, **а—да**, **да—қати**, **а—барин**, **то—а**.

Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ пешояндҳои номӣ ҳам дар ифодаи ин ё он аъзои ҷумла дар як вақт бо пасояндҳои гуногун омада метавонанд. Ҷунончи: **пеши-ба**, **тани** (тароф)-**да**, **монанди-да**, **мисоли—барин//борин** ва ғ.

Аз мисолҳои сершумор дида мешавад, ки аксарияти пешоянду пасояндҳои ки замнан барои ифодаи як аъзои ҷумла баробар кор фармуда мешаванд, одатан як вазифаро адо менамоянд. Аз ин рӯ дар сурати партофтани яке аз онҳо маънии ҷумла ва алокаи байни аъзоҳои он ҳаргиз коста на мегардад. Ҷунончи, муқоиса кунед: **да шумо-ба гуфтум**, **да шумо гуфтум**, **шумо-ба гуфтум** ва м. инҳо. Вале бо ҳамаи ин таркибҳои пешоянду пасояндҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо пешоянд роли асосӣ мебозад. Аз ҷумла, пешоянди **то** дар таркиби бо пасоянди **а** ҷунин хусусиятро дорост.

Пешоянди **то** на танҳо восити асосии суратдиҳандаи аъзои ҷумла ҳисоб меёбад. Балки ба тӯфайли он алокаи синтаксисии қалимаҳои номӣ бо феъл нигоҳ дошта мешавад. Аз ин ҷост, ки агар пешоянди **то** партофта шавад, маънӣ ва мантқиқи ҷумла низ аз байн меравад. Мисолҳо: **то намозигар-а шиштаги**; **то домод келин-а то хонех-а бурдан-а гап зан** — **то домод келинро ба хонааш бурдан гап зан**.

Ҳолатҳои дар як таркиб кор фармуда шудани қисми дигари пешоянду пасояндҳо ҷунин аст:

Пешоянди «**да**» бо пасоянди «**ба**» асосан дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ маъмул буда, дар ифодаи мафҳумҳои замонӣ, маконӣ, мақсад, сабаб ва ғ. истифода мешавад. Мисолҳо: **шиш ма да гармо-ба кор карум** — **шаш моҳ дар гар-**

мо кор кардам; хониш да ҳаминчо- ба — хонааш дар ҳамин ҷост; она, да мо-ба чо андохти? — она (модар), барои мо чогах андохтӣ?

Таркиби пешоянди «ба» бо пасоянди «да» ба ин ё он дараҷа дар ҳамаи маҳалҳои арабнишин истеъмол меёбад. Ин ду воситаи грамматикӣ дар ифодаи маъноҳои зерин вазифаи яқхела доранд.

1) Сӯйро нишон медиҳад: **аши Чангоу да пахта-да мера** — оби Чангоб (номи ҷӯй) ба пахта меравад; **да Лайло Шарипова-да хат караги (К)**; 2) макорро нишон медиҳанд: **да пахта-да будагийя** — дар сари пахта будагист (А. К); **ҳозир да шаро-да худи тифоқи хас (К)**; 3) заморро нишон медиҳанд: **йа хелиш да шастда-йам кор мекуна** — баъзеаш дар синни шастсолагӣ ҳам кор мекунад (А. К); **да пш вахта-да вай мраф** — дар вақтҳои пеш вай мерафт (К).

Таркиби пешоянди «да» бо пасоянди «а»: **бачаҳо да кӯчих-а қапда нависсан** — бачаҳо дар кӯчааш дошта (сухани ӯро) навишта истодаанд (А. К); **мо да ин кор-а ниметонум гуфтаги** — мо ин корро наметавонем гуфтаги (Ш).

Таркиби пешоянди «а» бо пасоянди «а» дар ҳолатҳои зерин қайд шуд: а) ҳангоми нишон додани соҳибият, нисбати шахс ва ё муқоиса: **а модарам-а бурорурш шудаги** — аз бародари модарам шудагӣ; **а Алиқул-а момиш-ам ин калон** — аз модаркалони Алиқул ҳам ин калон (Ш); **а оташ-а кидом бузих гум шуда?** — кадом бузи оташ гум шудааст? (А. К); б) дар нишон додани муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ: **а дуруғ-а мага** — дуруғ меғӯяд; **а залур-а рафтум** — аз рӯи зарурат рафтам (А. К).

Дар баъзе ҳолатҳо пешоянди «а» ва пасоянди «а» дар назди ин ё он ҳиссаи номӣ гӯё ба вазифаҳои аслии худ меоянд, яъне агар яке ба объекти бавосита далолат кунад, дигаре ҳатман объекти бевоситаро нишон медиҳад. Чунончи: **а қаймоқ-а хӯрсетон, шумо?** — шумоён аз қаймоқ (ё қаймоқро) хӯрда истодаатон? (А. К).

Пешоянди «да» бо пасоянди «кати//кати» барои ифодаи муносибатҳои яқхелаи ҳамроҳӣ ва воситаи иҷрои амал кор фармуда мешаванд. Мисолҳо: **пошшо да декон кати ҷӯпон ҷуоб дод** — подшоҳ ба деҳкону ҷӯпон ҷавоб дод¹²¹ (К); **да дӯзда ғ айол кати меш мекушем** — бо дувоздаҳ аёл гуфтаанд мекушем (А. К).

Пешоянди «а» бо пасоянди «ба» танҳо як маротиба дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ дучор омад, ки ба сӯе равона шудани амалро нишон медиҳанд: **пошшо а ҳаму аркиҳ амоғ, а хони ман-ба** — подшоҳ аз ҳамон аркаш ба хонаи ман омад.

Пешоянди «ба» бо пасоянди «ба»: **соли чилу ду-ба мо ба ҷанг-ба рафтем** (Ш).

Дар ифодаи як маънои грамматикӣ, чунон ки ишорат шуд, пешояндҳои номӣ ҳам бо пасояндҳо дар як вақт омада метавонанд. Аз ҷумла:

Пешоянди номии «пеши» бо пасоянди «ба»: **пеши пошшо-ба гитта омад** — ба пеши подшоҳ гирифта омад; **хониҳ пеши мактаб директираш-ба наздик** — хонааш ба пеши директори мактаб бназдик аст (А. Қ).

Пешоянди «мисоли» бо пасоянди «борин//барин»: **мисоли муш борин ун лаққи кара бурома а тэги замин** — мисли муш аз зери замин лаққи карда баромад (Қ).

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон калимаҳои «боло», «лаў», «таг» ҳамчун пешояндҳои номӣ бо пасояндҳо дар як таркиб омада, аъзоҳои гуногуни ҷумларо сурат медиҳанд. Вале онҳо маънои луғавии худро қисман нигоҳ медоранд. Дар ин асно ифодаи муносибатҳои грамматикӣ (масалан, ифодаи макон, замон, сӯй, ҳолат ва ғ.) асосан ба зиммаи пасояндҳо меафтад. Мисолҳо: **пахти боли теппа-да гуфтам** — пагоҳӣ қати дар болои теппа гуфтам; **ҳар кироу боридэги тайи кӯ-ва...** — дар таги кӯҳ чунон қирав боридагӣ ки (А. Қ), **ҳаму вахтам лаҳи дарёо ка мерафтем-ма?** — ҳамон вақт ҳам бо лаби дарёе мерафтем-мӣ? (Ш).

ҲИССАЧАҲО

Дар зери мафҳуми категорияи ҳиссаҷаҳо гуруҳи калимаҳои дар назар дошта мешаванд, ки аз рӯи баромади худ нимграмматикӣ ва нимлексикӣ буда, моҳиятан, аз як тараф, ба зарф наздик бошанд, аз тарафи дигар, ба пайвандакҳо шабеҳанд¹²².

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, ба мисли забони адабӣ, ду гуруҳи ҳиссаҷаҳо дучор меояд: ҳиссаҷаҳои аслий; ҳиссаҷаҳои модалӣ (ё ифодакунандаи тобишҳои модалӣ).¹²³

Дар ҳолати конкретӣ ба ин ду гуруҳ ҳиссаҷаҳои дохил мешаванд, ки қисми зиёдатари онҳо аз шаклҳои муштараки забони адабӣ бо хусусиятҳои фонетикӣ худ фарқ мекунанд ва ё дар забони адабӣ умуман истеъмоли намешаванд. Аз ҷумла:

Ҳиссаҷаҳои гуруҳи якум: **-ми//ме//ма//му**, **-макан**, **-ку//кӯ//у**, **-чи** (дар Арабхонаи Қаршӣ); **-а//-йа** (дар Арабхонаи Қаршӣ); **-ам//-йам**, **-да//-де**, **-ха//-хо**, **-ай** (дар ҳамаи маҳалҳо).

Ҳиссаҷаҳои гуруҳи дуюм: **ана**, **мана** **кани//кане**, **бос//бо**, **хатто**, **охи//оҳе**, **хӯ//хо**, **пакат//фақат**, **қариб**, **асли//асле//ас**, **ҳоли//ҳоле** (дар Арабхонаи Қаршӣ), **неке**, **хайро//хайло**, **ҳа**, **пок**, **ибн**, **йак//йаг** ва ғ.

Ин ду гуруҳ ҳиссаҷаҳо пеш аз ҳама бо ҷунни хусусиятҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

1. Қисме аз ҳиссачаҳои гуруҳи якум зоҳиран ба аффиксҳо (суффиксу префиксҳо) монанд буда, мунтазам ба ҳиссаҳои мустақилмаъно (маҳсусан феъл, исм, сифат, ҷонишин) вобаста шуда меоянд: кодир-ам омад.

2. Ҳиссачаҳои гуруҳи якум аз мафҳумҳои лексикӣ тамоман озод буда, маҳсусан дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо вариантҳои гуногуни фонетикӣ истеъмом мешаванд. Мисалан, як ҳуди ҳиссаҳои **-ми** дар чор намуд вомехӯрад: — **-ми//ме//му//ма**. Вале ҳиссачаҳои гуруҳи дуум нисбатан мустақил буда, моҳиятан байни ҳиссачаву калимаҳои модалӣ меистанд. Таркибҳои овозии онҳо низ ба андозае пурра аст.

3. Ҳиссачаҳои гуруҳи дуум дорои омонимҳои лексикӣ—грамматикӣ мебошанд. Чунончи: кани//кани (ҳиссаҳои **кани**), кани? (ҷонишини саволи), охи (ҳиссаҳои **охи**), охир — оқиб (исм), қариб (ҳиссаҳои **қариб** — наздик (сифат) ва м. инҳо. Аммо барои ҳиссачаҳои гуруҳи якум чунин хусусият бегона аст.

4. Ниҳоят, ҳиссачаҳои гуруҳи якум дар доираи муайяне маҳдуд монда, афзоиши шумораи онҳо дигар ба назар намерасад. Ҳиссачаҳои гуруҳи дуум бошанд, баръакс (чунон ки аз рӯихати боло дида мешавад), доираи худро беш аз пеш аз ҳисоби категорияҳои дигар пур мекунад. Ҳатто ба назар чунин менамояд, ки бештари онҳо ҳанӯз ҳам аз асли сарчашмаи пайдоиши худ алоқаи худро тамоман нақандаанд.

Ҳамаи ҳиссачаҳоро вобаста ба моҳият ва ифодаи тобишҳои модалӣ ба гуруҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст.

1) Ҳиссачаҳои саволи: **-ми?//ме?//ма?//му?**, **-макан?**, **-а//йа?** Аз инҳо шаклҳои **-макан?** **-а//йа** фақат дар Арабхонаи Қаршӣ дучор омаданд. Мисолҳо: а) бо **-ми//ме//му: ина кор мекунем-ме?** (А. Қ); биргати **якӯм-ба рафтен, нағз-ма?** (Ш); матасикала **доди-ма?** (А. Қ); **ҳозир нағз -му?** (Қ); б) бо **-макан: афанде-йам менавуста-макан?** (А. Қ); в) бо **-а//йа; номата сийо карди-йа?**; **дилтон пур буас, шумо намегуйен-а?**

Баъзан ҳиссачаҳои **-ми** (**ё -ма, -му, -ме**) бо **-а//йа** якҷоя омада, пурсиширо пуркуваттар мекунад: **йа майдон сонӣ-мӣ-а?** — як майдон (китъаи замин) сонӣ-мӣ-а?

2) Ҳиссачаҳои хоҳишмандӣ: **-чи//че** (Арабхонаи Қаршӣ): **-ку//ку, охи, кани**. Хусусияти ин гуна ҳиссачаҳо маҳсусан дар он аст, ки онҳо асосан ё бо шакли аорист ва ё бо шакли амри феълҳо кор фармуда мешаванд. Мисолҳо: **йа чувала чой хӯрен-чи** — як қулт чой нӯшед-чӣ?; **токи шумо буридигӣя ман бурум-чи; ака Мурод, йакта «ичикдана шава», охи!** — ака Мурод, йакта «ичикдана» шава, охи! (А. Қ); **йа ўйла кунем, кани** (Қ); **бийо кани да туғойит нио кун** — биед, кани, ба тағонат нигоҳ кун, (А. Қ); **ку, бачаҳои мо йак бўзӣ када битийа** — кани, бачаҳои мо як бозӣ карда биди-

ханд (Ш); хон-ку, чи гуфти — хон чанӣ, чӣ гуфтагӣ (Қ) ва ғ.

Хиссаҷаи «кани» гоҳо дар ҷумла такроран меояд. Ба гумони мо, дар ин маврид ҳам маҳз ба воситаи такрор ифодаи хоҳиш қувватноктар карда мешавад. Мисол: шумо шуга медонид-ми, кани гӯён кани?! — шумо афсонаро медонед-ми, кани гӯед кани!? (А. Қ).

3) **Хиссаҷаҳои таъинӣ:** ба ҷумлаи ин гуна хиссаҷаҳо асосан -да мувофиқ меояд. Баъзан хиссаҷаи -ку ҳам тобиши худро андак дигар карда, дар таъин кардани чизе кор фармуда мешавад. Мисолҳо: а) бо -да: **директор-ам тоҷик-араб-да, отешам тоҷик** — директор ҳам тоҷикараб (араби тоҷикшуда)-дия, падараш ҳам тоҷик (А. Қ); **маъноии уна нимидонем-да** — маънои онро намедонем-дия (Ш); б) бо -ку: **Фазли-ку чала гап мезанат** — (қишлоқи) Фазли-ку омехта гап мезанат (Қ); **хамашон ё араб-ку, бўлак шиштаги** — ҳамашон як араб-ку (баъд) ҷудо шудагӣ (Ш).

4) **Хиссаҷаҳои ишоратӣ:** ана, мана, хо, ҳайло//ҳайро, ху, -у, -е. Баъзе аз ин хиссаҷаҳо гоҳо дар як маврид баробар кор фармуда мешавад: Мисолҳо: **е, ана ҳамун теппа (Қ); ана, домоди мо матасикил—аҳ кайи расим гирондаги** — ана, домоди мо бо мотоциклаш расм гирондагӣ (А. Қ); **мана афтова-да ош** — мана дар офтоба об (А. Қ); **ӯ, ҳайро, да дунни катилак** — хо, ана дар даруни дегча (А. Қ); **хӯ, чаки қишлоғ-да буда** — хо, дар кунҷи қишлоқ будааст (А. Қ); **бӯрен, хо унча бӯшнен** — биравед, хо ба он ҷо бишинед (Ш).

5) **Хиссаҷаҳои таъкидӣ-таъинӣ:** -ам//-йам, бо//боз, пақат//фақат, асли//асле//ас, эн, ҳатто, айнуسخа.

Хиссаҷаи **бо//боз** асосан дар мавриде истеъмоли мешавад, ки гуянда такрор ёфтани амал ё ходисаро маҳсус қайд карданӣ бошад. Мисолҳо: **ёна бало ҳай кара омасо буд, сарих-а бо мондум** — як бало (ким-чӣ) ҳай карда омада истода буд (ки), сарамро боз мондам (А. Қ); **ёна чой бо мегирен-да** — боз як чой мегиред-дия (Ш); **ино ба ғ д бо да шаҳри Мисир рафтани даркор** — инҳо баъд боз ба шаҳри Мисир рафтанишон даркор (Қ).

Хиссаҷаи **асли** (аслан) ва **ас** (асло) бештар хоси лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ буда, дар мавриде ба кор бурда мешавад, ки ягон хосияти доимии предмети амал таъкид ёбад:¹²⁴ **асли мо-йам ёна сихим нон-ба мерем** — аслан мо ҳам ба як бурда нон меравем; **ас йод нагирифтум-да ҳамина** — ҳаминро асло ёд нагирифтам-дия (А. Қ).

Хиссаҷаи **пақат** (фақат) танҳо дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ дучор омад, ки он чун дар забони адабӣ маҳдудият ё хосияти амалро таъкид менамояд: **турамано пақат а гулиҳ мега** — турамаъно фақат аз (бо) гулуяш мегӯяд (А. Қ).

Ҳиссаҷаи эн бештар ҳоси лаҳҷаи Қамашӣ аст ва аз забони ўзбекӣ (энг) гузаштааст. Ба воситаи ин ҳиссаҷа шиддати оӣ ва ё интиҳои амале таъкид мешавад: эн охир амода, Келкинҷак гуфтиги зими́на да вай ҳамуно́йа тамом кунондим — ниҳоят, омада дар Келкинҷак ном зами́не ҳамонҳоро тамом кардем; эн ҳамун тоғо -ва соһиб шуда гирифтаги — ниҳоят, ба ҳамаи ҳамон кӯххо соҳиб шуда гирифтаги.

6) Ҳиссаҷаҳои тахминӣ. Ба ин хели ҳиссаҷаҳо калимаҳои қариб, ҳоли//холе ва пок-ро дохил намудани мумкин аст. Ин се ҳиссаҷа муродифи грамматикӣ—лексикӣ ҳамдигаранд ва аз онҳо қариб зиёдтар ҳоси лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз буда, ҳоли//холе ва пок бештар дар атрофи Қаршӣ воমেҳӯранд. Мисолҳо: бодирин қариб буромада-ма? — бодиринг қариб баромадааст-мӣ (Ш); холе, ғалтидавод, не-го кӯ — қариб ғалтида буд, нигоҳ кун; ман пок қайнема сараша кафондудум — ман қариб сари қайноям (хушдома-нам)-ро кафонда будам (А. Қ).

7) Ҳиссаҷаи тасдиқӣ: ҳа: ҳа, ҳони амих рафта вут — ҳа, ҳонаи аммааш рафта буд (А. Қ).

8) Ҳиссаҷаи ифодакунандаи ҳайрат ва иддао: иби, ҳа (хо)¹²⁵. Ин ҳар ду ҳиссаҷа ҳам ҳоси лаҳҷаҳои атрофи Қаршист. Мисолҳо: унча сара, иби, чува намехӯртон — он ҷой сара, иби, барои чӣ намехӯретон?; ҷег назанен ҳа, хезен шумо — ҷег назанед, хо, хезед шумо? (А. Қ).

9) Ҳиссаҷаи хилофӣ. Дар лаҳҷаи Арабҳои Қаршӣ калимаи нике ҳамчун ҳиссаҷа кор фармуда мешавад. Истеъмоли он дар сурате воқеъ мегардад, ки гӯянда ба фикри гуфташуда изҳори норозигӣ кунад. Чунончи: у, неке карма омарсен-де — ўй, неки қаҳрамро оварда истодаед-дия.

Калимаҳои модалӣ

Доираи калимаҳои модалӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон назар ба забони адабӣ андаке маҳдудтар аст. Ҳамаи калимаҳои модалии лаҳҷаҳои мазкурро аз рӯи моҳият ва ифодаи тобишҳои грамматикӣ ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

1. Калимаҳои модалие, ки зарурат ва лавозимотро ифода мекунад: даркор, лозим, иншавло, албатта ва ғ. Аз инҳо калимаи модалии даркор дар лаҳҷаи Арабҳои Қаршӣ серистеъмол буда, асосан пас аз шакли феълии (аорист) кор фармуда мешавад: Мисолҳо: да гӯшиш воша даркор; бойад да шумо ҳақи даулат намонда бошад даркор.

Калимаи модалии «иншавло», ки он асосан дар Шаҳритуз дучор меояд, заруриятро бо тобиши катъиятноқӣ, бовариноқӣ ифода менамояд: иншавло тинҷ шидан дора давлат—иншооллоҳ, давлат тинҷ шуда истодааст.

2. Калимаҳои модалие, ки эҳтимол, тахмин ва хоҳишу ор-

зуро ифода мекунад: чоғаш//чоғе, шотим (Арабхонаи Қаршӣ, Қамашӣ), қайтана, борин (Шаҳритуз). Мисолҳо: **акем майлис рафтаге чоғаш** — акаам, аз афташ, ба маҷлис рафтагӣ; **Сафар каллеҳа набарроштай, шотим, нағ шава** — Сафар каллашро набардоштааст, шояд нағз шавад; **ҳамуҷа мерафтим мешуда қайтана** — ҳамон чо мерафтем мешудааст, қайтана; **суратойам мегирин борин -дийа** — суратҳоро ҳам, аз афташ, мегиред-дия.

3. Калимаҳои модалӣ, ки бо тобишҳои таъкидӣ, таассуф, хулосакунӣ ва ғ. кор фармуда мешаванд. Чунин хели калимаҳои модалӣ бештар дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз пайдо шуданд: ақали, зор, ушкулуп. Мисолҳо: **ақали ҳами ки йа кило моша найофем** — ақаллан, ҳамин ки як кило мош наёфтем; **зор, ҳами пункут дур** — зор (монад) ҳамин пункт дур аст; **ушкулуп, ҳами мобаин — ба гъруфтан** — коре карда дар ҳамин мобайн гирифтанд.

НИДО

Нидоҳо дар лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабон чи моҳиятан ва чи аз ҷиҳати таркиби фонетикӣ аз забони адабӣ хеле кам фарқ мекунад. Аз ин рӯ барои намуна фақат нидоҳои Арабхонаи Қарширо тасвир менамоем.

ўй//хай//ў//ҳо — бештар хангоми пурсиш, фаръёд, хитоб, муроҷиат, фармоиш, хоҳиш ва м. инҳо ба кор бурда мешаванд. Мисолҳо: **ўй, Сайфилло, ина-йам бурдоветон-ми?** — ҳой, Сайфулло, инро ҳам бурда будетон-мӣ?; **меғалтан, уна гӣр, у** — меғалтад, онро гӣр, ҳой!; **ҳо, бўба, укем гера кареста, мехезум мега** — ҳой бобо, укем гӣрья карда истодааст, мехезам меғӯяд; **ей** дар вақти амру фармоиш истеъмол мешавад: **ей, нона чом кунен, арақ хӯрен, арақ.**

ийе хангоми ифодаи ҳайрат, шубҳа истеъмол мегардад: **ийе, бурида тен, охи.**

е, о — дар вақти истеҳзо ба чизе ё инкори фикре ба кор бурда мешавад: **вайа ма намедонум э!**; **фаҳмаш-ба чи кор дорам, о** — ба фаҳмаш чӣ кор дорам-о!

КАЛИМАҲОИ ТАҚЛИДИ ОВОЗИ

Калимаҳои тақлиди овозӣ (ё тасвири) чун дар забони адабӣ бо роҳҳои гуногун сохта мешаванд¹²⁶.

1. Ба мисли дигар шеваҳо ба воситаи суффикси **-ос//ас** калимаҳои тақлидӣ-овозӣ мушоҳида мешавад: баос, қанғас (овози тир).

2. Ба воситаи суффикси беадади **и//е**: хāппи ё хāппе (якбора, ногаҳон), тāрси ё тāрсе (тарсас), пāкқи ё пāкқе (ба-

нохост, якдам), **ғаппи** ё **ғаппе** (якбора, дафъатан) ва ғ. Мисолҳо: **инча бем ғаппе қаптан** — ин чо биёем, якбора капидаанд; **дидум, тārси мекафа; се сӯми ман-ва хāппи йата ароғирифт** — ба се сӯми ман оҳистакак як арақ гирифт.

Ин гуруҳи калимаҳои тақлиди овозӣ бештар ба зарф майлдоранд, ки онро аз мисолҳои болоӣ низ дидан мумкин аст.

3. Дар лаҳҷаи Қамашӣ калимаҳои тақлиди овозӣ ба воситан тақрори калимаҳои ҷудоғона низ сохта мешаванд. Баъзан дар байни ин ду унсури тақроршуда суффикси чамъбандии **-хо** низ гузошта мешавад. Ин гуна калимаҳои тақлиди овозӣ бештар ҳиссаи номии феъли таркибӣ шуда меоянд. Чунончи: **ур-ур** ё **урхо-ур кардан** — мағал кардан, **сур-сур** ё **сурхо-сур кардан** — пеш кардан, давондан ва ғ.

Намуди бо роҳи тақрор сохта шудани калимаҳои тақлиди овозӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон маҳдуд аст: пакар-пакар (чӯшиши чой); пасар-пасар (сӯхтани чизе) ва ғ.

СИНТАКСИС

(Қайдҳои мухтасар)

Ҳангоме ки материали лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабонро аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ санҷида мебароем, нисбат ба фонетика ва морфология дар ин бобат ягонагӣ ва умумияти онҳоро бо забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ бештар мушоҳида менамоем.

Омузиши фактҳои синтаксисии лаҳҷаҳои мазкур қабл аз ҳама ба чунин ҳулосаҳои пешакӣ водор менамояд: 1. Дар нутқи арабҳои тоҷикзабон чунин унсурҳои истифода мешаванд, ки онҳо дар забони адабӣ ва умумигуфтугӯӣ ҳудуди васеъ доранд (чунончи, қолабҳои гуногуни ибораорӣ, ифодаи аъзоҳои ҷумла, ҳелҳои мухталифи ҷумла ва ғ.). 2. Дар нутқи арабҳои тоҷикзабон унсурҳои вомехӯранд, ки онҳо дар территорияи муайяни ҷуғрофӣ маҳдуд мебошанд, яъне дар гурӯҳҳои муайяни шеваҳо дучор меоянд (масалан, ифодаи махсуси муайянкунандаҳои соҳибии тарзи «мактаба директoраш», ибораҳои номӣ ё феълӣ бо сифати феълии типӣ «хондагӣ» ва ғ. ки бештар хоси шеваҳои шимолӣ мебошанд). 3. Ниҳоят, унсурҳои низ ба назар мерасанд, ки онҳо бештар дар доираи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон маънидод кардан лозим меояд (аз ҷумла, чунин воситаҳои ифода, ба мисли: пирон одамо — одамони пир, арабон гӯспанаш — гӯсфанди арабон ва ғ.).

Бояд гуфт, ки нутқи арабҳои тоҷикзабон аз рӯи сохти синтаксисӣ ягона нест. Аз ин ҷост, ки нутқи пайвастаи онҳо аз нуқтаи назари тарзи ифода ва таркиб пеш аз ҳама ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин мебошад.

1) Нутке, ки аз чумлаҳои содда ва баёноти мухтасару кӯтоҳ сурат меёбад. Ин ҳолат бештар дар мавридҳои алоҳида, масалан, ҳангоми мусоҳибатҳои оддӣ ва бемавзӯ ҳис карда мешавад. Намуна: **Эргаша да мошин аннохта бурда (А. Қ); рӯзи чум а да мардум нио кара гуф (Қ); а дувоз-дасолагих эсина ҳамиха мидонум (Ш).**

2) Нутке, ки аз чумлаҳои мураккаби сертаркиба, баёноти печ дар печ сохта мешавад. Намунаи ин гуна нутқ маҳсусан ҳангоми нақли батафсил (масалан, нақли саргузашт, афсона, латифа, ривоят ва ғ.) мушоҳида мешавад. Мисолҳо аз лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ:

а) да пш вахто-да вай агар йак чизе мегирам, йа кора мукунам мгуф, то чор сол-пан сол эtimi накунат, йо йак духтаре нахс, йо йакта бойа агар да вай тағдим кара натийат агар, рӯз гурзондан қин бут (Қ).

б) Мо да тўғре (тўғриаш) нарафта, ҳамуноя пайера гирифта, йак шабу йак рӯс да чўл авора шуда, да Қирқўли гуфтиги зимина (чоёа) да калле (болояш) рафтем (Қ).

в) сони гуфтан, ки Қунғузак да мо гуф, ки да ҳами тўй—хона йа Мушак буас, ҳамуна гў (А. Қ. аз афсона).

Ибора

Масъалаи ибора ҳамчун категорияи мустакили синтаксисӣ ва лексикӣ-семантикӣ дар забони тоҷикӣ ниҳоят кам омӯхта шудааст. Фақат солҳои охир дар заминаи материали забони адабӣ роҷеъ ба ибора баъзе рисолаҳо ва мақолаҳои ҷудогона навишта шуда, дар онҳо моҳият, сохт, вазифа ва баъзе ифодаҳои маъноии ин воҳиди синтаксисӣ ба андозае акс гардидааст¹. Аммо ин масъала дар шевашиносӣ то ҳол мавриди тадқиқоти маҳсус нашудааст. Дар баъзе асарҳои шевашиносӣ танҳо дар хусуси ибораҳои сифати феълӣ, феъли ҳол ва масдарӣ ба таври махтасар суҳан мераваду бас. Дар бораи типҳои дигари ибораҳои синтаксисии забонҳои маҳаллӣ (шеваҳо) бошад, умуман маълумоте зикр намеебад. Ҳол он ки аз материалҳо дида мешавад, ки ҳудуди ибораҳо, ба мисли забони адабӣ, дар шеваҳои тоҷикӣ ҳам ниҳоят васеъ аст ва онҳо дар процесси нутқ, мубодилаи афкор ҳамчун воситаҳои грамматикӣ-лексикӣ фаровон истифода мешаванд.

Баръакс, дар баъзе асарҳои шевашиносӣ тафсилоти ибораҳо бо аъзоҳои пайрави ҷумла тамоман омехта дода мешавад. Ба назар чунин мерасад, ки ибораро бо аъзоҳои ҷумла (мубтадову хабар, пурқунанда, муайянқунанда, ҳолшарҳқунанда) омехтан ва ё қомилан як шуморидан мумкин нест.

Аъзоҳои ҷумла метавонанд ҳатто бо як калима ифода ёфта, бо роҳҳои ҳамроҳӣ, пайвастӣ, тобей ва ғ. ба ҳам муносибате дошта бошанд. Аммо ибораҳо ҳатман аз ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно (китоби хуб, ҷавони қадбаланди чингиламӯй ва ғ.) сурат меёбанд. Ҷузъҳои иборатанҳо дар асоси тобеият ба ҳам муносибат пайдо менамоянд. Зиёда аз ин, дар таркиби ибора як, ду ва ё бештар аз он аъзоҳои ҷумла (махсусан мубтадо, пурқунанда ва муайянқунанда) ифода ёфта метавонанд. Ҳол он ки дар таркиби аъзои ҷумла омадани чанд ибора имконнопазир мебошад. Ба ин тариқа, мо ҳам ба чунин таърифоти муайяншудаи ибора, ба монанди «ибора — ин ба ҳампайвандӣ (тафсил) ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъност, ки он калимаҳо аз ҷиҳати маъно (семантика) ба якдигар алоқаманданд ва аз ҷиҳати грамматикӣ мафҳуми мураккаби ҳақиқати объективиро ифода менамоянд»² истинод карда, тип ва қолабҳои асосии онро дар мисоли лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон мухтасаран аз назар мегузаронем.

* * *

Дар шеваҳои тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, ҳамчун дар забони адабии ибораҳо аз ҷиҳати сохт ду хел мешаванд: ибораҳои содда ва ибораҳои мураккаб (тафсилӣ). Чунончи: **кучуке дивоне, дута меҳмон, сейум килас** (содда), **қишлоғи ман рафтаги, одами муҳо дидаги, да сийӯм килас** (мураккаб) ва ғ.

Бо вучуди ин, чунон ки мушоҳида нишон медиҳад, дар нутқи арабҳои тоҷикзабон ҳудуди истеъмоли ибораҳои содда назар ба мураккаб васеътар мебошад. Ин, ба назари мо, пеш аз ҳама бо он сабаб аст, ки ба табиати забони шевагӣ бештар ифодаҳои кӯтоҳ ва мӯъҷаз мувофиқ буда, тафсил ёфтани ибораҳо чандон хос нест. Ба ин маънӣ, дар лаҳҷаҳои мазкур ибораҳои зиёда аз се калимагӣ, аз қабилӣ «одами ношиноси аз шаҳр омадагӣ», «дарахти баланди сершоҳу барг», «аспони лоғари дар ҷароғох буда» ва ғ., ки бештар хоси забони китобатӣ мебошанд, хеле кам дучор мешаванд. Мундариҷаи мураккаби ин қабил ибораҳо бештар ба тавассути ибораҳои соддан ҷудоғона ва ё ҷумлаҳои алоҳида ифода меёбад.

Бояд гуфт, ки ин ду навъи ибораҳо (яъне ибораҳои содда ва мураккаб) дар қолабҳои гуногун зоҳир мешаванд. Аз ин рӯ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам, мисли забони адабӣ, қолабҳои бисёрӣ иборасозиро дидан мумкин аст.

Дар ташкилу сурат ёфтани ин ё он қолаби ибора ба инобат гирифтани роли ҷузъи тобеъқунанда ва ба қадом ҳиссаи кутк нисбат доштани он хеле муҳим мебошад. Ба назари мо,

махз дар асоси ҳамин меъёр ибораҳо одатан ба се гурӯҳи калон тақсим мешаванд: а) ибораҳои номӣ, б) ибораҳои феълӣ ва в) ибораҳои зарфӣ.

Аз инҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон махсусан ибораҳои номӣ ва феълӣ хелҳои сермахсул ҳисоб меёбанд. Ибораҳои зарфӣ бошанд, хеле маҳдуданд.

Ибораҳои номӣ

Чунон ки маълум аст, калимаҳо дар таркиби ибора ба таносуби ягона молик нестанд, яъне дар ибора ин ё он унсур лексикӣ, ки ба ҳиссаи муайяни нутқ мансуб аст, роли асосӣ дошта, калимаи дигарро ба худ тобеъ карда метавонад. Аз ҳамин ҷиҳат ибораҳои номӣ ҳам ба гурӯҳҳои гуногун тақсим мешаванд.

Дар материалҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон қариб ҳамаи намуди ибораҳои номӣ, ки ҳосил забони адабӣ мебошанд, дучор меоянд. Аммо доираи истеъмоли ва ҷиҳати махсулнокии баъзе аз онҳо нисбат ба забони адабӣ танг ва маҳдудтар мебошад. Аз ин рӯ мо дар рафти баёнот танҳо дар бораи қолаб, мундариҷа ва тарзҳои сурат ёфтани ибораҳои гуногуни исмӣ (исм бо дигар ҳиссаҳои нутқ) таваққуф хоҳем кард, чунки дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон онҳо типҳои аз ҳама сермахсул ҳисоб меёбанд. Ибораҳои сифатӣ, шумораӣ, ҷонишинӣ нисбатан камистеъмолианд.

Ибораҳои номӣ бо исм. Дар ин қабил ибораҳо ҳиссаи тобеъкунанда (ё қисми асосӣ) исм буда, дигар ҷузъҳо ба он вобаста шуда меоянд.

Ибораҳои исмӣ вобаста ба таркиби морфологӣ-синтаксиснашон дар намудҳои зерин ба назар мерасанд.

1. **Ибораҳои соф исмӣ**, яъне ибораҳои, ки ҷузъҳои тобеъкунанда ва тобеъшаванда танҳо аз исмҳои иборатанд. Бояд гуфт, ки ба сифати ҳиссаҳои тобеъкунанда ва тобеъшаванда ҳамаи исмҳои ҳосу ҷинс ва кулли ҷузъ бемахдудият истифода шуда метавонанд. Чунончи: **Мирзоя** лоле ё **лоле Мирзо** (Мирзоя тағояш ё тағои Мирзо), **арабон** госпанаш, **тоҷик мардум**, **Сойара** ҷўлаш (ҷўли Соя), **дунӣ**оё халқ (аш) ва м. инҳо.

Ибораҳои соф исмӣ, чунон ки дида мешавад, асосан муносибати атрибутивии мансубиятро ифода менамоянд. Вале баробари ба онҳо вобаста шуда омадани пешоянду пасояндҳои да+да ё ба//ва зимнан муносибати таъинӣ ва мақонири низ ифода карда метавонанд. Ба ин тарика, хусусияти ибораҳои соф исмӣ асосан дар матн зоҳир мегардад. Инак, баъзе ибораҳои болоиро дар доҳили ҷумла мушоҳида менамоем: **арабон** госпанаш **илоҳати Қарши-ва** гардат — **гўсфанди** арабҳо дар вилояти Қарши мегардад (А. Қ); дар

Сойара чўле унойа паронда гиртем — дар чўли Соя онхоро парронда гирифтем (К); дунйойа халқ -ба авал араб, сони точик буда — дунёя халқаш-ба (дар халки дунё) аввал араб, сони точик будааст (Ш).

Ибораҳои соф исми дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо забони адабии аз ҷиҳати ифодаи мундариҷа мувофиқ оянд ҳам, шаклан як андоза фарқ мекунанд.

Чунон ки аз мисолҳо дида мешавад, дар лаҳҷаҳои мазкур муносибати ҷузъҳои ибораҳои соф исми бо роҳҳои гуногун воқеъ мегардад. Аз ҷумла: 1) Ба воситаи бандаки изофии и//е, ки ин ҳолат ниҳоят кам дучор мешавад: **лоле(и) Мирзо**. Дар ин ҳол табиист, ки ҳиссаи тобеъкунанда ҳамчун дар забони адабии дар ҷои аввал мондан мегирад; 2) Ба воситаи васл гардидани пасояндҳои -а//йа//-ра ва бандакчонишинҳои -аш, -е, ки ин тарзи ифода ниҳоят серистеъмоласт: Мирзои лоле, Соя- ра чўл-аш ва ғ. 3) Бо роҳи бандакчонишин ва ё пасоянд қабул кардани фақат яке аз ҷузъҳо: **арабон госпанаш, дунйойа халқ -ба** ва ғ. 4) Бе ҳеҷ аломати грамматикӣ ҷузъҳои ибора ба ҳам алоқа пайдо мекунанд: **тоҷик мардум**.

Аён аст, ки дар мавридҳои бе бандаки изофии муносибат пайдо кардани ҷузъҳои ибораҳои типии мазкур, баракси забони адабии, ҷои онҳо ҳатман тағйир меёбад, яъне калимаи (исми) тобеъкунанда ҳамеша пас аз ҳиссаи тобеъшаванда ҷойгир мешавад (ба мисолҳо ниг.).

2. **Ибораҳои исмиву сифатӣ**, яъне иборাহое, ки дар қолаби исм (тобеъкунанда) + сифат (тобеъшаванда) сурат меёбанд. Чунин типии ибораҳо низ дар истеъмоли арабҳои тоҷикзабон фаровон буда, онҳо муносибатҳои гуногуни маъноӣ, аз ҷумла муносибати атрибутии тавсифӣ-муайяни ва замонири ифода менамоянд.

Дар муносибати тавсифӣ-муайяни ибораҳои намуди боло асосан дар ҳолати маъмули адабии (ба воситаи бандаки изофии) ташкил ёфта, тартиби нормативии ҷузъҳои онҳо низ нигоҳ дошта мешавад. Дар ин ҳол ба сифати ҷузъи тобеъшаванда асосан сифатҳои асли омада метавонанд: **кучуке дивоне (А. Қ), кърти чиркин (Ш)**.

Бо вуҷуди ин, дар лаҳҷаҳои Қамашӣ ва Арабхонаи Қарши дар муносибати атрибутии тавсифӣ баромадан аз қолаби забони адабии гоҳ-гоҳ мушоҳида мешавад, яъне бандаки изофии афтида, ҷои аъзоҳои ибора тағйир меёбад. Чунончи: **йош бача — бачаи ёш, пирон одамон — одамони пир**. Мисолҳо: мана ин ваҳт ўқ паронам **йош бачао қати айлоӣ бегуноӣ мрафт** — мана ин вақт (агар) тир мепарондам, бачаҳои ёш ва занҳо ҳам мерафтанд (мемурданд) (К); **Орзи, пирон одамо пахтаву кўрак чинсен-ма?** (А. Қ) ва ғ.

Аммо дар ифодаи муносибати замони ибораҳои исмиву

сифатӣ (ё ки исм бо сифат), бар акси забони адабӣ, мунтазам ба тарзи чаппа, яъне калимаи асосӣ (исм) дар ҷои дуум ва калимаи тобеъшаванда дар ҷои якум воқеъ мегардад. Ҷолиби диққат аст, ки ҳиссаҳои тобеъкунандаи ҷунин ибораҳо танҳо аз исмҳои мафҳуми замонидошта, аз қабилҳои «замон», «вақт» иборат буда, ба сифати ҷузъи тобеъшавандаи онҳо бештар сифатҳои нисбӣ ва камтар асли омада менамоянд: **авваланки вақт** — вақтҳои аввал, **пшанки вақт** — вақтҳои пеш, **ҳозирги вақт** — вақти ҳозира, **қадим замон** ва ғ.

Дар ҷумла муносибати ин гуна ибораҳо бо аъзоҳои дигар ба воситаи пешоянду пасояндҳо ба амал меояд. Мисолҳо: **ҳозиранге ваха динет, фарқ дорат** — вақти ҳозираро бинед, фарқ дорад (А. Қ); **ҳозиранки вах-да кас бийот-ам паҷолиста** (Қ); **ҳозирги вахте-да ҳамме коройа инчи, тирактиро, карсот** (Қ); **пеш замон-ба ун дигар хел буд; қадим замон -ба амодаги, арап** (Ш).

3. **Ибораҳои исм бо шумора** (исм+шумора) хеле зиёд буда, дар ифодаи муносибатҳои микдорӣ қор фармуда мешаванд.

Ибораҳои исм бо шумораҳои микдорӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз ҷиҳати тартиби ҷузъҳо аз забони адабӣ умуман тафовут надоранд. Дар забони адабӣ, ҷунон ки маълум аст, шумораҳои микдорӣ пеш аз исмҳои ҷинс аксар нумератив қабул мекунанд. Ҷунончи. мук. кунед: **ду нафар студент, даҳ сар гӯсфанд, дувоздаҳ дона себ** ва ғ. Аммо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дар таркиби ибора шумораҳо аксар вақт бе нумератив меоянд: **Ба мисли: ду кампир, се одам, панҷ госпан (гъсан) ва ғ.** Ё худ, қатъи назар аз мафҳумҳои лексикӣ исмҳо, шумораҳо бештар бо нумеративӣ та//то истеъмол меёбанд: **дахта (то) одам, панҷта геу. нӯхта (то) себ** ва ғ.

Мисолҳо: **се ака-ука панҷота геу дора, урхо-ур фурӯхта-сас** (А. Қ); **пеши ду кампир-да геу зан, ки боор куне** (А. Қ); **қонзамин коридиги, гирде шиш-хаф одам рафтиги** — бисёр ҷойро кишт кардагӣ (Қ).

Ибораҳои исмӣ бо шумораҳои тартибӣ бо ду роҳ ташкил мешаванд: 1) ба воситаи бандҳои изофии **и(е)**: синфӣ (и) панҷум, ҷойраки дуум ва м. инҳо; 2) бо роҳи дар ҷои аввал гузошта шудани шумора ва бе ягон аломати морфологӣ тобеъ шудани он ба исм: **йакӯм синф, ҳафтӯм биргат, чилӯм лампа** ва ғ.

Дар лаҳҷаҳои мазкур тарзи дуҷуми сурат гирифтани ибораҳои исм бо шумораҳои тартибӣ мақоми васеъ дорад, ки он, ба назари мо, дар қолаби иборасозии забони ўзбекӣ ба расмият даромадааст. Ҷунончи, мук. кунед: **ўнинчи биргат, йигирмабешинчи йил** ва м. инҳо.

4. **Ибораҳое, ки дар асоси қолаби исм (тобеъкунанда) ҷонишин (тобеъшаванда) сурат меёбанд**, ҳам мазмунан ҳам зоҳиран аз забони адабӣ хеле кам фарқ мекунанд. Масалан, ҷонишинҳои шахсӣ пас аз исм омада, ба он ба воқеаҳои бандики изофӣ тобеъ мешаванд: китоби ман, дафтарам ту. Ҷонишинҳои ишоратӣ ҳам, чун дар забони адабӣ, ҳамагӣ пеш аз калимаи тобеъкунандаи худ (исм) ҷойгир мешаванд: ин одам, ҳамун китоб.

Бо вучуди ин, ҳукм кардан мумкин нест, ки сохти иборати исм бо ҷонишин ҳамеша бо забони адабӣ мувофиқат кунад. Масалан, дар лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон ҳам тарзи иборасозии мана китобам, туйа дафтарат ва ғ., ки барои забонҳои шимолӣ хос аст, фаровон ба назар мерасад. Ҳатто баъзан дар байни чунин тарзи ифодаи ибораҳои исму ҷонишинҳои шахсӣ воҳидҳои дигари лексикӣ-морфологӣ низ омада метавонанд: мана ёш бачум, уна чиркин курте ва ғ.

Зиёда аз ин, агар ба ибораҳои исму ҷонишинҳои шахсӣ дар як вақт пешоянду пасояндҳо вобаста шуда оянд, калимаи тобеъшаванда (ҷонишин) пеш аз тобеъкунандаи худ (исм) ҷой мегирад. Дар чунин ҳолат пешоянд пеш аз ҷонишин ва пасоянд пас аз исм меояд. Аз афташ, ин тарзи ифода бештар хоси лаҳҷаҳои Қаршист, чунки монанди онро аз материалҳои лаҳҷаҳои арабӣ Шаҳритуз ёфта натавонистем. Аммо аз лаҳҷаҳои Арабҳои Қарши: да мо забон—ба «ҳазини» меган қўшука.

5. **Ибораҳои исм бо сифати феълӣ.** Дар лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон бо қолаби исм + сифати феълӣ сурат гирифтагии ибораҳои зиёди номӣ мушоҳида мешавад. Зеро сифати феълӣ дорои ҳам хусусиятҳои номӣ (сифатӣ) ва ҳам феълӣ буда, барои ба вучуд омадани ибораҳои зиёди синтаксисӣ роли муҳим мебозанд³.

Дар материалҳои лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон тақрибан ҳамаи шаклҳои замони сифати феълӣ, аз ҷумла замони гузашта бо суффикси **-ги** (хондагӣ), замони ҳозира-оянда бо суффикси **ме-** ва суффикси **-ги** (мехондагӣ), замони ҳозира-оянда бо префикси **истодан** (хонда истодагӣ) ва замони оянда бо префикси **ме-** ва суффикси **-а** (меомада) яққол ба исми ибора сохтаанд. Бо вучуди ин, ҳудуди ибораҳои исми феълӣ, ки бо шакли замони ҳозира-ояндаи сифати феълӣ (мехондагӣ) ташкил мешаванд, назар ба дигарон хеле сермаҳал ва серистеъмоланд. Хар яки онҳоро ба таври ҷудоғона ба мебароем.

Ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣи замони гузашта. Ин ибораҳо дар ду намуд — изофӣ ва ғайриизофӣ дучор меояд. Ба назар чунин мерасад, ки мақоми истеъмолии нави изофӣ нисбат ба ғайриизофӣ бештар аст. Амсоли: то-

ки буридиги, кори кааги, одамои бѣдаги, гапи задаги, мондаги лауз ва ғ.

Ибораҳои намуди мазкур дар шакли соддаи дукалимагӣ (яъне исм+сифати феълӣ) ходиса, предмет ва ё воқеаро танҳо ба таври умумӣ номбар мекунанд. Вале ҳамин ки чузъи тобеъ (яъне сифати феълӣ) ба худ калимаҳои эзоҳдиҳанда ро вобаста намояд, мазмуни ибора то андозае конкрет мешавад. Ба сифати ҳамин гуна калимаҳои эзоҳдиҳанда ҷонишинҳои шахсӣ, зарфҳои замон омада, ходиса, амалро ба шахсу замони муайян нисбат медиҳанд, Масалан: кори макааги, токи шумо буридаги, одамои пѣштатар бѣдаги ва ғ. Мисолҳо: токи шумо буридагӣя ман бурум-чӣ (А. Қ); кори макаагӣя Сайитуф медона (Ш); ҳаму одамои пѣштатар бѣдаги мърда хеста рафтаги (Ш).

Чи тавре ки мебинем, калимаҳои эзоҳдиҳанда ҳамеша дар байни чузъҳои тобеъкунанда ва тобеъшаванда ҷой мегиранд. Аммо ин қолаб дар лаҳҷаҳои мазкур тамоман устувор ва ҳатмӣ ҳисоб намеёбад, балки дар рафти нутқ ҷои калимаҳои эзоҳдиҳанда тағйир ёфта метавонад. Лекин ҷои калимаҳои асосӣ ҳатман мувофиқи тартиби маъмул боқӣ мондан мегирад. Чунончи: шумо гапи задаги (гуфтагӣ) ба ҷои «гапи шумо задагӣ», имрӯс одами дидагӣ ба ҷои «одами имрӯз дидагӣ» ва ғ. Барои намуна аз лаҳҷаи Арабхонаи Қаронӣ мисоле меоварем: шумо гапи задегитойа ин одам навуста гирифтсен.

Баъзан ба як исми тобеъкунанда (асосӣ) ҳамчун чузъи тобеъ ҳам исми дигар ва ҳам сифати феълӣ бо калимаҳои эзоҳдиҳандааш вобаста шуда метавонад: одаме ҷўпон, ҷўлу да майдон гаштаги. Ҷумлааш чунин аст: калхўс да одаме ҷўпон, ҷўлу да майдон гаштаги, агар сал авһоле пастар бошат, а вай арзон нархи давлат кити митийат (Қ) — колхоз ба одами ҷўпон, дар ҷўлу дар майдон гаштагӣ, агар сахл аҳволаш пасттар бошад (ғалларо), бо нархи арзони давлатӣ медиҳад.

Ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣи замони оянда. Ин тип ибораҳо, бар акси ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣи замони гузашта, асосан дар намуди ғайриизофӣ истеъмол мешавад. Дар ин ҳол, чун коиди забони гуфтугӯӣ, чузъи тобеъ ҳамеша пеш аз калимаи тобеъкунанда (исм) ҷой мегирад. Чунончи: мекараги кор, мегурехтаге одам, мезадаги одам, мугуфтаги кас, мухобондаги ашўла ва м. инҳо.

Бо вучуди ин, ягон—ягон, ҳамчун дар забони адабӣ, намуди изофӣи ибораҳои мазкур ҳам дучор меояд. Чунончи: моли суор мушудаги. Мисол аз лаҳҷаи Қамашӣ: ун моли суор мушдаги дошта — вай моли савор мешудагӣ доштааст.

Агар чузъи тобеъшавандаи ибораҳои тасвиршаванда аз сифатҳои феълӣи таркибие, ки ҳиссаи аввалаш калимаи но-

мӣ ва хиссаи дуҷумаш феъли ёридиханда аст, иборат бошад, ҳамчун қисми яклухти лексикӣ—синтаксисӣ пеш ё пас аз ҷузъи тобеъкунанда (исм) аз ҳамдигар дур наафтада якҷоя ифода меёбанд. Ҷунончи: **ε алаф мешидагӣ соӣ** — соӣи (ҷӯи) алаф мешудагӣ (сифати феълиаш аз «алаф шудан»), **хой мегуфтагӣ кас** — каси хой мегуфтагӣ (сифати феълиаш аз «хой гуфтан»), **суор мушудагӣ мол** — моли савор мешудагӣ (сифати феълиаш аз «савор шудан») ва м. инҳо. Мисолҳо: **тӯӣ** — ба йак хой мегуфтагӣ кас аст (А. Қ); **ε алаф мешудагӣ соӣа медонум гуфтум** (Ш); **йак хор мезадагӣ одам ам не** (Қ).

Баъзан ҷузъи номии ин ё он сифати феълии таркибӣ ҳамчун калимаи мустақил шумораҳоро ба худ тобеъ менамояд. Вале ин мафҳуми нисбӣ дошта, танҳо берун аз ҷумла имконпазир аст. Масалан, аз иборати **пансад синтир—ҳазор синтир ғалла мирафтагӣ йак сандуқ** (Қамашӣ) берун аз ҷумла хиссаи «пансад синтир — ҳазор синтир ғалла»-ро ҳамчун иборати мустақил, ки калимаи асосиаш «ғалла» аст, ҷудо кардан мумкин аст. Лекин дар дохили ҷумла ҳамаи ин калимаҳо якҷоя бо сифати феъли ба исми «сандуқ» тобеъ гашта, ҳамагӣ як ибораро ташкил медиҳад. Ҷунончи: **пошо пансад синтир** — ҳазор синтир ғалла мирафтагӣ йак сандуқ йа-самиш карт (Қ).

Аксар калимаҳое, ки дар навбати худ ба ҷузъи тобеи ибораҳои исмӣ бо сифати феълии замони оянда вобаста шуда меоянд, моҳияти асосии ибораро равшан менамоянд. Масалан, агар калимаи вобасташуда **шумора** бошад, мафҳуми предмети ибораро аз ҷиҳати миқдор (йак хор мезадагӣ одам, йак хой мегуфтагӣ кас ва ғ.), **ҷонишин** аз ҷиҳати нисбат доштан ба шахс ва **сифат** аз рӯи ҳаҷм, масоха (а дӯру назик одам мидидагӣ вақт) ва ғайраро эзоҳ медиҳанд. Мисолҳо: **унтарин шумоо мекарагӣ кор надорум** (Ш); **а дӯру назик одам мидидагӣ вақт-ам шут** (Қ); **тӯӣ-ба йак «хой» мегуфтагӣ кас аст** (А. Қ).

Зимнан бояд гуфт, ки ибораҳои исм бо сифати феълии замони оянда дар ҷумла аксар вазифаи як аъзоро иҷро менамоянд.

Ибораҳои исмӣ бо сифати феълии замони ояндаи дорон суффикси-а. Ин намуди ибораҳои исму сифати феъли ният каммаҳсул буда, дар шакли изофӣ ва ғайриизофӣ дучор меояд ва вобаста ба маънои лексикӣ ҷузъҳои тобеъкунандаву тобеъшаванда мафҳумҳои замонӣ, муайяниро ифода менамоянд: имсоли меомаа, шуки медониста, мемода баҳор. Мисолҳо: **имсоли меомаа мумкин ду қути пила-ба мераса; мемода баҳор да сари йак одам телпак кадаӣ** — баҳори меомадагӣ ба сари як одам телпак кардааст (Ш); **шуки медо-**

нистатона гӯйен — афсонаи медонистагиатонро гӯед (А. Қ).

Ин намуди ибораҳои исмӣ дар материалҳои лаҳҷаи Қамашӣ вонахӯрданд.

Ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣ замони ҳозираи муайян низ ба ҳамаи маҳалҳо хос набуда, фақат дар Арабхонаи Қаршӣ бо ду намуд — изофӣ ва ғайриизофӣ дида шуд: **айлоӣ омосдагӣ** — занони омада истодагӣ. Мисолҳо: **хамун айлоӣ омосдагӣ** расмушона гирифтадан — расми ҳамон занҳои омада истодагиро гирифта будан; **гапоӣ гуфсодагӣ** навистен-ма? — гапҳои гуфта истодагиро навиштед-мӣ?

Ин намуди ибораҳо ҳам асосан муносибати атрибутиро ифода менамоянд.

* * *

Дар процесси нутқ ҳодисаи ихтисоршавии ибораҳо бисёр ба назар мерасад. Дар ибораҳои исмӣ, чунон ки мушоҳида мешавад, ихтисоршавӣ бештар ба ҷузъи тобеъкунанда (исм) тааллуқ дорад.

Ҷолиби диққат аст, ки ҳангоми афтидани калимаи тобеъкунанда (исм) ҷузъҳои тобеъшаванда (сифат, шумора, сифати феълӣ ва ғ.) ҳатман аломатҳои морфологӣ онро гирифта, субстантивация мешавад, яъне ноғузир ба исм бармегардад. Масалан, дар лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон ба чунин тағйиротҳои шаклӣ-маъноӣ пеш омадани сифат ва сифатҳои феълӣ — ҷузъи тобеи ибораҳои исмиро ба ин тарз мушоҳида менамоем: **а тарафи дӯмот омадагӣ** (аслаш: одамҳои аз тарафи домод омадагӣ), **нависондагӣ** шумо (аслаш: гапҳои (ё чизҳои) навиштагӣ шумо), **мо кити буроваро** (аслаш: одамҳои мо кити баробар) ва ғ.

Ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон умуман мушоҳида шавад ҳам, доим ва дар ҳар шароит воқеъ намегардад. Сабаби зикр нашудан ва истеъмоли наёфтани исми тобеъкунанда, ба назари мо, ба рафти сӯҳбат ва объекти муҳокима вобастааст: калимаи тобеъкунандаи ин ё он иборани исмӣ ҳамчун ифодакунандаи предмети муҳокимашаванда дар рафти нутқ чанд бор такрор шуда, барои мусоҳибон маълум бошад, дафъан дигар аз қайди сухан афтоданаш мумкин аст. Чунончи: **и нависондагӣ шумо ягончи барамӣ-мӣ?** — аз ин навиштагӣ шумо ягон чиз бармеояд-мӣ? (Ш).

Мувофиқи қоида, дар ин ҷумла ибора бояд дар шакли пурра, ҳамчун «гапҳои (чизҳои) нависондагӣ шумо» воқеъ гардад.

Дар воқеъ, ин ҳодисаи ихтисоршавии ибораҳои исмӣ яке аз роҳҳои мӯъҷаз баён кардани фикр ва мухтасаргӯӣ мебошад, ки ба табиати забонҳои шевагӣ умуман муносиб аст.

Ибораҳои феълӣ

Феъл дар процесси нутқ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам калимаву таркибҳои зиёдеро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои ниҳоят гуногуни синтаксисӣ-лексикӣ ташкил медиҳад. Бояд қайд кард, ки ибораҳои, ки дар асоси қолаби феъл ва дигар ҳиссаҳои нутқ сурат меёбанд, нисбат ба қолабҳои ибораҳои номӣ дар ҷумла зиёдтар муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода карда метавонанд. Ин, аз як тараф, ба хусусияти мондаву гузаранда будани феълҳо ва ифодаи муносибатҳои луғавии онҳо вобаста бошад, аз тарафи дигар, ба вазифаҳои пешоянду пасояндҳои бисёре, ки дар таркиби ибораҳои феълӣ меоянд, алоқаманд аст.

Ибораҳои феълӣ ҳамчун боигарии беҳудуди нутқ аз ҷиҳати ифодаи маъно ва муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ аз ибораҳои исмӣ фарқ мекунад. Чунончи, агар ибораҳои исмӣ бештар муносибатҳои атрибутиро ифода намоянд, ибораҳои феълӣ асосан муносибатҳои объекти ва ҳолиро нишон медиҳанд.

Муносибатҳои атрибути, соҳибият, тавсифӣ ва ғ. дар ҳудуди ибораҳои феълӣ зоҳир шуда метавонад. Масалан, дар ибораҳои **хонадагӣ китобӣ** (ё китобҳои хондагӣ) **додан**, **медонистагӣ шука гуфтан** ва ғ. ҷузъҳои «хондаги китоб» ва «медонистаги шук» дар алоҳидагӣ муносибати атрибути доранд. Аммо дар айни ҳол онҳо ба феъл (додан, гуфтан) тобеъ гашта, якҷоя ибораҳои феълӣ ташкил додаанд ва муносибати мураккаби объектиро нишон медиҳанд. Дар ташкилу сурат додани ибораҳои феълӣ мазкур роли пасояндӣ **-а//ӣ** ҳамчун воситаи алоқамандшавии ҷузъҳои тобеъшаванда (хондаги китобо, медонистаги шук) ва тобеъкунанда (додан, гуфтан) хеле калон аст.

Қайд кардан лозим аст, ки дар лаҳҷаҳои тасвиршаванда, мисли забони адабӣ, дар дохили ибораҳои феълӣ ҳамчун ҷузъи тобеъшаванда тақрибан ҳамаи ҳиссаҳои номии нутқ омада метавонанд. Вале доираи бо шаклҳои масдарӣ ва сифати феълӣ ифода ёфтани ибораҳои феълӣ васеътар аст.

Ба ин тарика, ибораҳои феълӣ мувофиқи ифодаи муносибатҳои семантикӣ-синтаксисӣ ба чанд ғуруҳ ҷудо мешаванд, ки дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон маъмултаринашон инҳоянд:

1. Ибораҳои феълӣ ифодакунандаи маъноҳои замонӣ. Сохт, таркиб ва воситаҳои грамматикӣ ин ғуруҳи ибораҳо хеле рангоранг мебошад. Табиист, ки тартиб, тарзи ифода ва ҷои ҷузъҳои тобеъшавандаи ин қабил ибораҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон доимо тағйир ёфта меистад. Аммо ҷои аъзон тобеъкунанда (феъл) ҳамчун дар забони адабӣ устувор аст.

Ибораҳои феълии ифодакунандаи замон, ки дар забони адабӣ бо ёрии пешоянди 'дар вақти' ва 'дар замони' таъкил меёбанд⁴, дар лаҳҷаҳои мазкур асосан ба воситаи пасоянди **вах-ба** (дар Арабхонаи Қаршӣ, Қамашӣ), **-нда//да** (Қамашӣ) ва м. инҳо сурат мегиранд. Дар забони адабӣ чузъи тобеи қисман ибораҳои феълии бо пешояндҳои таркибии «дар вақти» ва «дар замони» суратёбанда ба шакли масдар ифода мешавад. Чунончи: **дар вақти рафтани нишастан, дар вақти хондан гап задан** ва ғ. Мисол: Дар вақти рафтани ман захирааш ҳеҷ намонда буд (С. Айни, Ёддоштҳо, ҷ. 1)⁵. Лекин дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон чузъҳои тобеи чунин типии ибораҳо бо пасоянди **вах-ба, -нда//да** аксар дар шакли сифати феълӣ (ё феъли ҳол) ифода меёбанд. Чунончи: **лой-а карси вах-ба хондан** — дар вақти лой карда истодан хондан; **а болои уштур ҷойидағӣ вах-ба танга тило рехтан** — дар вақти аз болои уштур ҷахидан тангаву тилло рехтан; **буромадагинда гуфтан** — дар вақти баромадан гуфтан ва ғ.

Мисолҳо: **лой-а карси вах-ба Насим хоннаги** — дар вақти лой карда истодан Насим (суруд) хондағӣ; **а болои уштур ҷойидағӣ вах-ба танга тило рехт** — дар вақти аз болои уштур ҷахидан тангаву тилло рехт (А. Қ); **мо йақ ҳамтӯ буромадагинда мегуфтем** (Қ).

Ибораҳои феълии ифодакунандаи замон бо чузъи тобе, ки дар шакли масдар ифода мешавад, дар ҳолатҳои зерин ба назар расид:

1) Агар дар байни чузъи тобеъшавандаю тобеъкунанда пасояндҳои **ба** ε **т//бат, сони** омада бошанд. Лекин ин пасояндҳо ба ҳиссаи тобеъшаванда вобаста шуда меоянд: **пасанда шудан бат сар кардан** — баъд аз ором шудан сар кардан; **уно хӯран бат гау задан** — баъди онҳо хӯрдан гап задан; **ҳаққи булоғ расидан сони овардан** — баъд аз ба балоғат расидан овардан ва м. инҳо. Мисолҳо: **уно пасанда шудан бат сони сар карағӣ; ҳаққи булоғ расидан сони йа гау мийора; уно хӯран бат гау мизани-да.**

2) Агар чузъи тобеъшаванда дар як вақт ду воситаи грамматикӣ-пешоянди да ва пасоянди **-ба-ро** ба худ вобаста карда бошад, дар ин ҳол ҳар ду воситаи грамматикӣ ҳам як вазифаро адо мекунад: **да нуйум қилос хондан** — ба харидан, да хона будан-ба гуфтан, да йобон рафтани-ба пурсидан ва ғ. Намуна: ҳамин чорпо-йа да нуйум қилос хондан-ба харидудум.

Зимнан бояд хотирнишон кард, ки чунин тарзҳои ифода бештар ҳоси лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ, махсусан Арабхонаи Қаршӣ мебошад.

Ибораҳои феълии ифодакунандаи замон ба тавассути

пешояндҳои то, го дами (вакти) ва ё пешоянди то бо пасоянди -а//йа//ра низ ташкил мешаванд. Дар таркиби ин қабил ибораҳо асосан исмҳои дорои мафҳуми замони, аз ҷумлаи «рӯз», «шап (б)», «бега», «сол» ва масдарҳои гуногун, ки муносибати замони доранд, ҳамчун ҷузъи тобешаванда омада метавонанд. Чунончи: то дами мурдан-а доништан, то кино сар шудан-а омадан, то домод келина то хонех-а бурдан-а геу задан, то пеши рӯс шудан-а папирос кишта шиштан, руз то бегара хонондан ва ғ.

Чунин типҳои ибораҳои феълӣ асосан амалро нишон медиҳад, ки то оғози амали дигар интиҳо ёфтааст ва ё дар муддати муайяне давом намудааст. Мисолҳо: то ҳаму кино сар шудан—а меомен! (Ш); то домод келин-а то хонех-а бурдан гап зан (А. Қ); то дами мурдан-а зувои арабийи медонистаги бўвоҳо (А. Қ); рӯз то бига мируи мира — рӯз то бегоҳ ғел мезанад (А. Қ).

2. Ибораҳои феълие, ки мақсадро ифода менамоянд, бештар ба воситаи пасоянди -ба ва пешоянди да сурат меёбанд. Дар ин гуна ибораҳо низ ҷузъи тобеш аксаран дар шакли масдар ифода мешавад. Ба сифати ҷузъи асосӣ зиёдтар феълҳои ҳаракат, аз қабилҳои «даромадан», «бурдан», «омадан», «рафтани», «хестани» ва м. инҳо меоянд. Чунончи: чудо қаран-ба омадан, хондан-ба даромадан, да табақа бурдан омадан ва ғ.

Мисолҳо аз лаҳҷаҳои Қаршӣ: ба ғ д ошпаз омад да табақа бурдан (Қ); айин сол хондан-ба мебарот (А. Қ); ино чудо қаран-ба омадаген (А. Қ).

Ибораҳои типҳои боло дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ метавонанд яқбора бо ду воситаи грамматикӣ — пешоянди да ва пасоянди -ба сурат ёбанд. Ин ду воситаи грамматикӣ ҳамеша ба ҷузъи тобеи ибора пайваست мешавад: да чудо қаран—ба омадан, да хона-ба пароятан—ба омадан ва ғ.

3. Як гурӯҳ ибораҳои феълие вомехӯранд, ки амалро дар вақти муайян ва ё дар қадом вазъияту ҳолат иҷрошавии онро нишон медиҳанд. Ин гуна ибораҳо махсусан бо пасоянди қати//қа//ки ташкил мешаванд, ки онҳо пас аз ҷузъи тобешаванда (исм) меояд: шайқоо қати да ғалтидан; ҳами руш ки гаштан, пахти хеста рафтани ва ғ.

Мисолҳо аз лаҳҷаҳои Қаршӣ: ҳами руш ки мо да йобон гаштим — тамоми руз мо дар саҳро гаштем (А. Қ); шайқоо қати да ғалтиди сӯт туйа ҳаво мутуйат — бо босмаҷиҳо ба даст афтодӣ, суд туро мепарронад (Қ).

4. Ибораҳои феълие низ ҳастанд, ки муносибатҳои гуногуни объектиро ифода менамоянд. Бояд гуфт, ки доираи ин гуна ибораҳо мисли ибораҳои ифодакунандаи ҳол чандон васеъ набошад ҳам, дар истеъмолат маҳдуд нест. Воситаҳои суратдиҳандаи онҳо низ пасоянду пешояндҳо мебошанд. Мо

дар ин чо дар хусуси таркиб ва тарзҳои ифодаи ибораҳои ифодакунандаи мафҳумҳои объекти пурра наистода, фақат чанд намуна меорем. Чунончи: **да мошин аннохта бурдан**, **ҷойа бурномада сар додан**, **дар мардум нио карда гуфтан**, **пахта пилоне-йа сат пирасен кардан** ва м. инҳо. Мисолҳо; **айин синаш пахта пилоне-йа мо сат пирасен мукунем гуфта**, **хеле ва Ҷ да метийем мо (К)**; **рӯзи ҷум Ҷ а да мардум нио карда гуф**.

* * *

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ибораҳои фразеологӣ феълӣ ҳам бисёрҷанд, ки онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст: 1) ибораҳои, ки бо забони адабӣ ва дигар шеваҳо умумият доранд; 2) ибораҳои, ки бештар хоси лаҳҷаҳои мазкурҷанд.

Ибораҳои, ки бо забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ аз ҷиҳати семантика мувофиқат менамоянд, метавонанд бо ин ё он компоненти худ аз онҳо тафовут дошта бошанд. Барои мисол иборати феълӣ фразеологӣ **ба гардан гирифтани**-ро меорем. Он дар ҳамаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон зиддтар дар шакли **да гардан гирифтани** ва ё **да гардан—ба гирифтани** ба қор бурда мешавад. Аммо дар ҳама чо маънӣ ягона аст, яъне ба гапе, чизе иқрор шудан.

Ибораҳои, ки бештар хоси лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабонанд, бо маънӣ ва шаклҳои мувофиқ қор фармуда мешаванд. Намунаҳои онҳо чунинанд: **каллапӯш расво шудан** — ба бало мондан, **расвои олам шудан**, **ғаш кара хорафтани** — бо қоре машғул шудан, **да бағал бодеринг рехтани** — сустрафтор будан, **овлеҷак додан** — дурӯғ гуфтан, **қӯршиносӣ кардани** — худро ба нофаҳмӣ задан, **ҷир зада гаштани** — бодигӣ кардани, ҳавобаландӣ кардани (Арабҳои Қаршӣ); **чан зимино пурсида гаштани** — дар чанд ҷой қор кардани; **да дард пухта мондани** — дардманд шуда мондани, **араб-а ду накардани** — миллатфурӯшӣ накардани, гапи ростро гуфтан, **ҷоних-а да банд бастан** — ба мушқили дучор омадан; **ҷонбозӣ кардани** (Шаҳритуз), **да һан зада натонистан** — гапе гуфта натавонистан, **худих-а бурма ка шиштани** — хушнуд нанамудани; **пин-чо һаллоҷи-йа гузаштани** — киноя аз одами қорҷаллон; **қоса зада гаштани** — зиндагӣ кардани, киноя аз саломат будани (Қамашӣ) ва ғ.

Ба ин тариқа, ибораҳо дар системаи нутқи гуфтугӯии арабҳои тоҷикзабон асосан дар қолабҳои маъмули забони адабӣ сурат ёфта мафҳумҳои мураккаби хархеларо ифода менамоянд. Вале аз ҷиҳати таркиби ҷузъҳо, серистеъмоли ё камистеъмоли, воситаҳои суратдиҳанда ибораҳо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон нисбат ба забони адабӣ тафовути муайяне доранд, ки мо онҳоро дар тафсилоти ибораҳои номии исмӣ ва феълӣ иҷмолан аз назар гузаронидем.

Роҳҳои ифодаи муносибатҳои синтаксисии
ҳиссаҳои номии нутқ

Ҳиссаҳои номии нутқ дар ҷумла бо се роҳ бо ҳам муносибатҳои синтаксисӣ пайдо менамоянд: бе нишондиҳанда ва воситаҳои махсус, яъне ҳолис; ба воситаи бандаки изофӣ; бо ёрии пешоянду пасояндҳо.

Ҳиссаҳои номие, ки бо нишондиҳандаҳои махсус сурат намеёбанд, фақат дар алоқамандӣ бо калимаҳои дигар вазифаҳои гуногуни синтаксисиро иҷро менамоянд. Аз ҷумла, ҳамчун мубтадо ҳиссаи номии нутқ ҳамеша бо хабари феълӣ алоқаманд буда, бо он бо роҳҳои гуногун муносибат пайдо мекунанд. Вале ин муносибат бештар дар шахс зоҳир гардида, дар шумора ҳолатҳои ягона дида намешавад. Азбаски дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон (махсусан дар Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз) феълҳои нақлӣ ва замони ҳозирӣ муайян дар шахси сеюми танҳову ҷамъ ҳангоми тасриф бештар бо бандаки—а//е ифода мешаванд (масалан хонда//е, хонда истода, хондохка ва ғ.), мувофиқати мубтадо (ҳиссаи номӣ) бо хабар (феъл) аксаран характери нисбӣ дорад. Чунончи: **вайо ганна сах буда** — онҳо (одамон) бисъёр чашмигурусна будаанд; **ино арабийя кавда амода** — инҳо забони арабиро кофта омадаанд; **дйна йа кас мана чоғ заде** — диня як кас маро ҷеғ задааст (А. Қ) ва ғ.

Ғайр аз ин, дар шумора мувофиқат накардани ҳиссаи номӣ бо феъл (ё мубтадо бо хабар) дар ҳолатҳои дигар, масалан, ҳангоми бо бандакҳои феълӣ -ад, -ас, -ай, -ум сурат ёфтани хабар ҳам мушоҳида мегардад. Мисолҳо: **ҳамин одамо-йам ҷувобгар шуда шиштас** (Қ); **артисо да ҳаминча омадас-ми?** (А. Қ); **реу, мемоно омад гӯ акемшо-да** (А. Қ); **мо худмон дар тоҷикӣ урула каа ха кум** — мо худамон ба тоҷикӣ омехта карда хоб кардаем (Ш).

Чунон ки аз мисолҳо мебинем, дар шумора бо феъл мувофиқат накардани ҳиссаҳои номии ифодакунандаи инсон хеле зиёд аст. Аз ин рӯ ҳиссаҳои номии ифодакунандаи предметҳои ғайриинсон (ҷондор ва бечон) ҳамчун табиати шеваҳо, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам дар шумора қариб мунтазам бо феъл мувофиқат намекунад. Азбаски ин факт дар аксарияти асарҳои шевашиносӣ қайд шудаанд, мо аз овардани мисолҳо худдорӣ менамоем.

Бо вучуди ин, дар лаҳҷаҳои мазкур дар шахсу шумора мувофиқат кардани мубтадо (ҳиссаи номӣ) ва хабар (феъл) мушоҳида мешавад. Метавон гуфт, ки ин ҳолат барои шахсҳои яқум ва дуҷум мунтазам аст: **муҳо омадим, шумоҳо рафтен** ва ғ. Лекин дар шахси сеюм дар мавридҳои алоҳида ба

назар мерасад. Мисолҳо: **райисино гуришта гучо рафтан** — раис (ва ҳамроҳони $\bar{y}$) гузашта кучо рафтанд (К); **точикони унча да кудом зубон мехонан?** (А. К).

Агар ҳиссаи номӣ барои ифодаи хурмати шахси танҳо зикр шуда бошад, он гоҳ мувофиқат **ногузир шуда мемунад: Орзи акем омадан!** (А. К); **рафик Сайитуф, шумо да кучо рафтохкен?** (Ш).

Ҳиссаҳои номии нутқ ба вазифаи хабар ҳам бо бандакӣ аст (а) ва ҳам бе он ифода ёфта метавонанд: **уно калхӯси; Орзи шофир** ва ғ. Агар хабар амали инкорро ифода намояд, пас аз ҳиссаи номӣ гоҳо ҳиссаҳои инкории **не-** гузошта мешавад: **ту малум, ман малум не** (А. К).

Ҳиссаҳои номии нутқ бе аломати морфологӣ-синтаксисӣ ҳамчунин ба вазифаи муайянкунанда (асосан муайянкунандаи тавсифӣ) низ омада метавонанд. Дар ин ҳол муайянкунанда ҳамеша пеш аз муайяншавандаи худ омада, бо он бо роҳи алоқаи оддӣ ҳамроҳӣ муносибат пайдо менамояд⁶. Муайянкунанда бештар бо сифатҳои аслии «хафа», «дур», «майда», «арзон», «тайор», «кӯҳне» (кӯҳна); сифатҳои нисбии «илмӣ», «калхӯзи», шумораҳои тартибӣ, аз қабилӣ «йақӯ», «панҷӯм»...; ҳар гуна исмҳо, сифатҳои феълӣ ифода мешавад: **хафа одам** — одами хафа, **дур замин** — замини дур, **майда адир**, **арзон нарх**, **тайор авқот**, **кӯҳне хона**, **мурдаги одам**, **йақӯм синф**, **пахта меҳнат** ва ғ.

Намунаи мисолҳо: **тайор авқота хӯра да дарсе рафтани мумкин** — авқоти тайёрро хӯрда ба дарсаш рафтаниш мумкин аст (К); **писари ма дур замин-ба рафтаги** (Ш); **ҳамтӯ кӯне хона истат, бат қурулиш мекунем-да** — хонаи кӯҳна ҳамин тавр истад, баъд месозем-дия (А. К); **мурдаги одама да ҳисов гирифта намешат** (К); **савет ҳукумат йаша бикъна** (Ш).

Дар лаҳҷаи Қамашӣ муайянкунанда ягон воситаи грамматикӣ нагирад ҳам, муайяншаванда бандакҷонишини -е қабул мекунад ва бо муайянкунанда алоқа пайдо менамояд. Ин бештар ба муайянкунандаҳои соҳибӣ дахл дорад: **пахте пилоне** — плани пахта, **калхӯс зимине** — замини колхоз ва м. инҳо. Мисол: **калхӯс зимине чудо кон** — замини колхоз ниҳоят бисёр; **бо а пахта пилоне рӯҳойи аввал нӯриҳо баромарда мондан** — боз барои плани пахта аз рӯзҳои аввал нуриҳо бароварда монданд.⁷

Ҳиссаҳои номии нутқ бе нишондихандаи грамматикӣ ҳамчунин ба вазифаи пуркунандаи бевосита, холи макону замон низ омада метавонанд.

Зотан, тарзи ифода ва ҳудуди истеъмолии пуркунандаи бевосита дар намууди суратнаёфта аз забони адабӣ чандон тафовуте надорад⁸. Чунончи: **нон пазин, диде одам сер меша-да** — нон пазед, одам дида сер мешавад-дия (А. К). Ам-

мо ҳиссаҳои номии нуҷ (махсусан исмҳо) ягон аломат на-
гирифта ба вазифаи ҳоли макон фаровон ифода мешаванд. Бо
ғуҷуди ин, гуфтан мумкин нест, ки ин ҳодиса дар ҳамаи ма-
ҳалҳо як хел аст. Ин ҳодиса бештар хоси лаҳҷаи Арабхонаи
Қаршӣ буда, дар мавридҳои зерин ба назар мерасад:

1. Исмҳои ифодакунандаи макон, аз қабилӣ «хона», «бо-
зор», «майдон» (як қитъа замин), «кӯча», «йобон» (саҳро),
«шар» (шаҳр) «мазор» ва ғайра дар вазифаи ҳоли макон
пеш аз феълҳои гуногуни ҳаракату ҳолат (чун «рафтан»,
«омадан», «хоб рафтан», «нигоҳ кардан», «бурдан» ва м. ин-
ҳо) ифода шуда метавонанд. Чанд мисол: **нахӯрда домод**
табақи пешангиӣ хонех мебарад — домод (ошро) нахӯрда,
табақи пешангиашро ба хонааш мебарад; **гапи модарих-а**
ниго нақара Пухоро рафта хондам — гапи модарамро ғӯш
нақарда, ба Бухоро рафта хондам; **хонех борд. Мушак ги-**
рифт нико карда — ба хонааш бурд, Мушак никоҳ карда
гирифт.

2. Баъзе исмҳо, мисли «майлис», «ҳукумат» бевосита маф-
ҳуми маконӣ надошта бошанд ҳам, ба туфайли он ки онҳо
ҳодиса ва ё воқеаи дар ҷои муайян содиршавандаро номбар
мекунанд, ба ин мафҳум (макон) соҳиб шуда, ба вазифаи
ҳоли макон омада метавонанд: **акем майлис рафтаге, чоғаш;**
туӣ ҳукумат чоғ мезанан гуфтан — туро ба (идораи) ҳу-
кумат ҷеғ мезананд гуфтанд.

3. Зарфҳои ҷонишинии ифодакунандаи макон (ин ҷо, ун
ҷо, ҳамин ҷо) ва исмҳои, ки бо ҷонишини ишоратии «ин»,
«ҳамин» меоянд (ҳамин хона), дар ҷумла бе калимаи ёри-
диҳанда вазифаи ҳоли маконро иҷро менамоянд: **ҳамин ҷо**
чарондаги молех-а, бад хона карда шиштен — молашонро
дар ҳамин ҷо чаронида, бад хона карда шиштаанд; **ана,**
ҳамин хона оху кон — ана, дар ҳамин хона оху бисъёр аст.

Ба ҳамин монанд исмҳои замон, махсусан исмҳои, ки вақ-
ти муайяно ифода менамоянд (рӯз, шаб, чилла, зимистон,
буҳор, тирмоҳ ва ғ.) бе ёрии пешоянду пасояндҳо вазифаи
ҳоли замонро адо карда метавонанд. Мисол: **зимистон ғсан-**
ди мо дар тепи кӯҳ хов мека — зимистон ғусфандони мо дар
болои кӯҳ хоб мекард (Ш).

Ҳиссаҳои номӣ бе воситаҳои ёридиҳанда дар ҷумла ҳам-
ҷунин ба вазифаи ҳоли миқдору дараҷа, ҳоли тарзи амал
низ меоянд. Ҷунончи, шумора ба вазифаи ҳоли миқдору да-
раҷа: **манам панҷову—панҷ даромадум, солум маймин** (А. Қ);
Исм ба вазифаи ҳоли тарзи амал: **точики меган, бо намеғал-**
та гап-да — ба тоҷикӣ гап мезананд, боз гапро намефаҳ-
мад (А. Қ).

Бандаки изофӣ дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷизабон яке аз
воситаҳои асосии ифодакунандаи алоқан атрибутии калима-
ҳо мебошад. Аммо, бар акси забони адабӣ ва шеваҳои дига-

ри тоҷикӣ, дар лаҳҷаҳои Қаршӣ (махсусан Қамашӣ) бандеки изофӣ дар ду намуд и ва е ифода меёбад (дар Шаҳри-туз, мисли дигар шеваҳо ва забони адабӣ, изофат танҳо дар шакли и истеъмол мешавад).

Қатъи назар аз ин, ҳар ду шакл ҳам асосан муносибати тобеии байни муайянкунанда ва муайяншавандаро ифода менамояд. Намуди е алалхусус дар байни муайянкунандаҳои соҳибӣ ва муайяншаванда бештар вомехурад. Мисолҳо: да чимилик саре ҳардуша да йакдигар мизанан, ки қўшапир шавед (А. Қ); да қара устуле мактаб шиштӣ — бар стули сиёҳи мактаб шиштӣ (Қ).

Шакли е ҳам монанди и агар ба муайяншавандаи бо садонок хотимаёфта пайваст шавад, садонки охири он калима истеъмол намеёбад: аке калоне гуф, ки мо да пошшо а барои чӣ рафтани будем? — акаи калониаш гуфт, ки мо ба назди подшоҳ аз барои чӣ рафтани будем? (А. Қ); ба е ду да боле хоне баромада чиғ мезана заних-а — баъд аз ин ба болои хонааш баромада занашро ҷеғ мезанад (Қ).

Баъзан дар байни муайянкунандаву муайяншавандае, ки бо бандеки е муносибат пайдо менамояд, пешоянд меояд. Аммо маълум аст, ки пешоянд ба муносибати атрибутӣ дахле надошта, балки ба тамоми таркиби изофӣ вобаста аст ва муносибати объектиро ифода менамояд. Чунончи: да сўт гардане да вай е айб мондан — дар суд ба гардани вай айб монданд (Қ).

Пешоянд ва пасояндҳо (дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон зиёдтар пасояндҳо) дар ифодаи муносибатҳои синтаксисии ҳиссаҳои номӣ дар ҷумла хеле роли фаъол доранд. Калимаҳои мустақилмаъно дар ҷумла маҳз бо ёрии ҳамин воситаҳои ёридиҳанда ба вазифаҳои пуркунандаҳои бавоситаву бевосита ва хелҳои гуногуни ҳол (аз ҷумла ҳоли макон, замон, восита, дараҷаву микдор, вазъият, ҳолат, кайфият, мақсад, сабаб ва ғ.) омада метавонанд. Азбаски дар ин бобат вобаста ба тафсилоти пешоянду пасояндҳо баъзе ишораҳо рафтааст, алҳол ҳамон маълумотро кифоя мешуморем.

Баёнияҳо

Баёнияҳо, мисли аъзоҳои пайрави ҷумла, барои ифодаи муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ дар нутқи гуфтугӯӣ ва сеъ истифода бурда мешаванд: «Баёнияҳо, — менависад Н. Маъсумӣ, — дар ҷумла барои аз ягон ҷиҳат равшан, муайян ва эзоҳ кардани ягон аъзои ҷумла кор фармуда мешаванд. Гуянда ё нависанда ба воситаи ингуна ҳиссаҳои синтаксисӣ диққати шунаванда ва хонандаро ба фикр, масъа-

ла, тарзи мухокима, рафти ходиса ва предмети баёншуда-истода чалб менамоянд»⁹.

Дар лахчаҳои арабҳои тоҷикзабон низ баёнҳои дар намуи изофӣ ва ғайриизофӣ дучор меоянд. Аммо макоми баёнҳои ғайриизофӣ боз ҳам васеътар мебошад.

Қисман баёнҳои оддӣ нисбат ба баёншавандаи худ мафхуми кулл ва умумиро ифода намуда, онро (яъне шахси баёншавандаро) ё аз рӯи амалу касб, машғулият, ё дараҷав синну сол ва монанди инҳо шарҳу эзоҳ медиҳанд: Шамси—малиса, Раҳмон — уштурбон, Мас—кампир, Қодир—муаллим ва ғ. Мисолҳо: Шамси-малиса Қурбон-Қаллаё бурда — Шамси-милиса Қурбон-Қалларо бурдааст; Мас—кампирам йагон-йагон мудонан (А. Қ).

Дар лахчаҳои мазкур баёнҳои истисноӣ ҳам бисёр дучор меоянд ва онҳо, ҳамчун дар забони адабӣ, ба эзоҳу истисноӣ қариб ҳамаи аъзоҳои ҷумла кодиранд. Лекин ин гуна баёнҳои низ ба тарзи оддӣ ифода мешаванд, яъне дар лахчаҳои арабҳо пеш аз баёнҳои истисноӣ зикр шудани як гурӯҳ калимаҳои ёридиханда (аз қабилӣ яъне, ҷунончи, масалан ва м. инҳо), ки ба услуби забони китобӣ хосанд, қариб дида намешавад.

Дар лахчаи Қамашӣ, агар ҷонишинҳои ишоратии «ин», «ҳамин», «вай» ҳамчун баёншаванда барои ифодаи шахси танҳо омада бошанд, аксар баёнҳои мегиранд, ки он номи шахсро конкрет мегардонад. Мисолҳо: ин — ҳамро да «борса келмас» раф хеста — ин (яъне Ҳамро) хеста ба шаҳри «Борса келмас» рафт; вай—Сулаймона да хоне бет — вай (яъне Сулаймона) ба хонааш биёед.

Тартиби калима дар ҷумла

Ҷои аъзоҳои ҷумла дар нутқи гуфтугӯӣ нисбат ба забони адабӣ ноустувор аст. Санҷиш ва мушоҳидаи материалҳои нишон медиҳад, ки дар нутқи арабҳои тоҷикзабон тартиби ҷои аъзоҳои пайрави ҷумла, хусусан онҳое, ки ба хабари феълӣ саҳт вобастаанд, вайрон карда мешавад. Ин ҳолат то як андоза ба мақсад ва ҷияти ғӯянда алоқаманд бошад ҳам, сабаби асосии он нутқи озод ва ғайринормативии шевагӣ мебошад.

Пурқунандаҳои бавосита ва бевосита метавонанд пас аз хабари ҷумла ҷойгир шаванд. Лекин агар дар як ҷумла ин ду намуи пурқунандаҳо ифода шуда бошад, одатан яке аз онҳо, бештар пурқунандаи бевосита, пеш аз хабар ва дигаре пас аз он меояд. Мисол: уно дъхтар медода да худойшон — онҳо ба худашон духтар медодаанд (Ш); мардум а тарсих-а да ошо партофтан китовойа — мардум аз тарсашон китобхоро ба об партофтанд (А. Қ).

Холи макон низ дар рафти нутқ қариб мунтазам дар охири ҷумла, яъне пас аз хабар гузошта мешавад. Дар ин ҳол табиист, ки дигар намудҳои ҳол (масалан, ҳоли тарзи амал, мақсад, сабаб...) ва пурқунандаҳо аксар дар ҷои худ боқӣ мондан мегиранд. Чунончи, дар мисолҳои зерин: **Орзи-йам рафт бэ дашт-мӣ?** Орзу ҳам ба дашт рафт-мӣ?; **пеш аспона бурдодан а Парвоза**—пеш аз Парвоза аспонро бурда буданд (А. Қ); **ҷой кардан дора унчун**—дар он ҷо ҷой карда истодааст; **аспаки мезгашт а дайро**—аз даръе аспакӣ мегузашт (Ш).

Ҳолшарҳқунандаҳои сабаб ва мақсаде, ки ба воситаи таркибҳои ҳолии (ё сифати феълии) тарзи «дида» ифода мешаванд, дар ҷумла аксар пас аз хабар меоянд. Ин ҳодиса махсусан дар лаҳҷаҳои Қаршӣ бештар мушоҳида гардид. Мисолҳо: **да роҳо мурдим, анамтугун аморда натониста** — оварда натавониста ҳамин тавр дар роҳҳо мемурдем (Қ); **да боли хар сӯр меша харих монна нашава гуфта** — харам монда нашавад гуфта ба болои хар савор мешавад (А. Қ); **хамун барре-ба раҳмам омаду да хар-а макондам барра нобут нашват гуфта** — ба ҳамон баррааш раҳмам омаду барра нобуд нашавад гуфта ба хар макондам (Қ).

Сараъзоҳои ҷумла (мубтадову хабар) нисбат ба аъзоҳои пайрав ҷои худро ниҳоят кам тағйир медиҳанд. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин хабар пеш ва мубтадо баъд омадааст: **мехӯран одамо оши кенгоша** — одамон оши кенгош (маслиҳат)-ро мехӯранд (А. Қ); **амода бут-мӣ вай?** — вай омада буд-мӣ? (Қ).

Баъзан дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст як ҳиссаи хабари таркибии ҷумлаи соддаи дуум дар аввали ҷумлаи соддаи якум омада метавонад: **фуромда, ҳамуча-ва пойез ист карт, дидим** — поезд дар ҳамон ҷо ист кард (мо) фаромада дидем (А. Қ).

Ҷумлаҳои содда

Доираи истеъмоли ҷумлаҳои содда дар нутқи арабҳои тоҷикзабон умуман васеъ аст. Бо вучуди ин, он ҳамма хелҳои гуногуни ҷумлаҳои соддае, ки дар забони адабии ва нутқи тасвирӣ дучор меояд, дар лаҳҷаҳои мазкур пурра вонамехӯранд. Чунончи, ҷумлаҳои унвониро, ки бештар характери тасвирӣ-манзаравӣ доранд, дар нутқи оддии гуфтугунии арабҳои тоҷикзабон мушоҳида накардем.

Ҷумлаҳои соддаи саволи, хабарӣ ва хитобӣ моҳиятан ва зоҳиран аз забони адабӣ фарқ намеkunанд. Аммо воситаҳои грамматикӣ, ки чунин ҷумлаҳоро сурат медиҳанд, бо хусусиятҳои фонетикӣ-шевагии худ як андоза аз забони адабӣ фарқ мекунанд. Масалан, ҷумлаи саволи ба воситаи ҳиссаҳои саволии **-ми//му? ма?** (дар забони адабӣ фақат мӣ?),

ку? (канӣ), чонишинхо ва зарфҳои чонишини саволии **чува?**, да **чи?**, **чи моғда?**, **че?**, **ке?** (дар забони адабӣ барои **чӣ?**, **чаро?**, **чӣ қадар?** **чӣ?**, **кӣ?** ва ғ.) ташкил мешаванд. Зимнан, моҳият ва мазмуни ҷумлаи соддаи саволи махсусан ба ҳамин воситаҳои ташкилдиханда вобаста аст. Равшантараш, ҳаман он тобишҳои маъноӣ ва модалӣ, ки ҷумлаҳои соддаи саволи ифода менамоянд, маҳз бо ёрии ҳамин воситаҳои ташкилдиханда зоҳир мешаванд. Чунончи, ҷумлаҳои, ки ба воситаи зарфҳои чонишини **чува?**, да **чӣ?** сурат меёбанд, бештар моҳияти мақсадӣ ва сабабӣ доранд. Мисолҳо аз Арабхонаи Қаршӣ: **то чува да инта заси?** — ту барои чӣ ин тавр зада истодаӣ?; **да чи интӯ нон хӯртон мемоно?** — барои чӣ ин тавр нон хӯрдетон, меҳмонҳо?

Монанди ҳамин дигар воситаҳои грамматикӣ суратдиханда ҳам ба ҷумлаи саволи тобишҳои гуногуни маъноӣ ва модалӣ мебахшанд. Инак, чанд мисол: **чимоғда нон додин?**— **чӣ қадар** (чӣ миқдор) **нон додед?** (Ш); **хӯ, мӯ ўғул, номи отитон чӣ?** — Ҳой, Момо Ўғул, номи падаратон чӣ? (А. Қ), **а зийоват тарсонен-ма, мана?** — маро аз зиёфат метарсонед-мӣ? (А. Қ) ва ғ.

Ҷумлаҳои саволи, ки дар забони адабӣ ба воситаи ҳиссаҳои **оё**, **магар**, **мабодо** сурат меёбанд, дар материалҳои мон ба назар нарасиданд. Дар баъзе ҳолатҳо бе воситаи ёридиханда сурат ёфтани ҷумлаҳои саволи ҷой дорад, ки ба интонацияи махсус алоқаманд мебошад. Аз қабилӣ: **уно омадан?** — онҳо омаданд?

Ҷумлаҳои соддаи яктаркибаю дутаркиба, тасдиқию инкорӣ, бешаҳсу номуайяншаҳс аз ҷиҳати сохт ва мазмун аз забони адабӣ фарқи казоӣ надоранд. Аз ин рӯ мо дар хусуси онҳо махсус таваққуф намекунеҷ.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва пайвандакҳои пайвасткунанда

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз ҷиҳати моҳият, мундариҷа ва ҳел аз забони адабӣ фарқ намекунанд. Онҳо чун қоида бо ду роҳ пайваст мешаванд: а) ба воситаи пайвандакҳо; б) бе пайвандак бо ёрии интонацияи пайвасткунанда.

Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳудуди истеъмоли ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор нисбат ба ҷумлаҳои бепайвандак васеътар менамояд. Ба ин сабаб ҳамчун дар забони адабӣ шаклҳои гуногуни пайвандакҳо дучор меоянд.

Бояд гуфт, ки пайвандакҳои пайвасткунанда аз ҷиҳати мавқеи истеъмол ва моҳият гуногунанд. Чунончи, гурӯҳе аз онҳо, аз ҷумла пайвандакҳои **у//йу//ву**, **йо-йо**, **йо ки**, **не-не**, **ми-ми**, ва дар пайвастани ҳам ҷумлаҳои содда ва ҳам аъзо-

ҳои ҷумла аксар муштарак мебошанд. Гурӯҳи дигар, монанди пайвандакҳои **аммо, неки//неке, амо некин, а** асосан ҷумлаҳои соддаро мепайванданд. Гурӯҳи сеюм, ҳамчун пайвандакҳои **қати//қати//қоти, ам//йам** бештар калимаҳои ҷудогонаро пайванд менамоянд.

Пайвандаки **-у//йу//ву//и** ҳамчун дар аксарияти шеваҳои тоҷикӣ ду ҷумлаи соддаеро пайваст менамояд, ки онҳо ду амали паси ҳам воқеъшавандаро ифода мекунанд. Мисолҳо: **уно уштур-а мехобонанду мо да болиш мебуройем (А. Қ); мо бӱгему уно бӱнависан (Ш).**

Чунон ки маълум аст, пайвандаки **-у** ҳангоми пайвастанӣ ҷумлаҳои содда асосан ба феъли ҷумлаи соддаи аввал пайваст шуда меояд. Аммо ба тақозои ҷойивазкунии аъзоҳои ҷумла пайвандаки **у** гоҳ аз феъл дур шуда, ба калимаи дигар вобаста шуданаш ҳам мумкин аст: **ба ғ д Ҳами ҷондор Ҳамини шунавед ва хониху вай йа қот ўйла кад** — баъд Ҳамин ҷондор дар хонааш Ҳамин (гапро) шунавиду баъд вай як вақт фикр кард (Қ).

Пайвандаки **-у//йу//ву** ҷумлаҳои соддаеро пайваст менамояд, ки аз ҷиҳати ифодаи мазмун хилофи якдигаранд. Ин боз дар ду ҳолат ба назар мерасад: а) вақте ки хабари ҷумлаҳои содда бо шакли ғайриинкорӣ феъл ифода меёбад: **ун рӯз мегардаду мо шап даҳоних—а йала кара хоп мерем** — ў рӯзона мегардаду мо шабона даҳонамонро кушода хоб мекунем (А. Қ); б) дар мавриде, ки хабари яке аз ҷумлаҳои содда дар шакли инкорӣ феъл ояд: **а сунӣ Бухоро амодағӣ одам халос нишуду ниучили ин халос шўт** — одами аз тарафи Бухоро омодағӣ халос нашуду наход ин халос шавад (Қ).

Баъзан дар Ҳамин ҳолати пайвастанӣ ду ҷумлаи соддаи мазмунан хилоф ҳам пайвандаки **-у** аз феъл дур афтода ба ҳиссаи номӣ пайванд мегардад: **бо рӯмолих-а додум ману ин гирия мекунад (А. Қ).**

Дар мавридҳои ҷудогона пас аз пайвандаки **-у** пайвандакҳои хилофӣ **неки, амо** низ омада метавонанд. Ба назари мо, дар чунин маврид вазифаи **-у** бештар аз таъкиди амали хилофшаванда иборат шуда менамояд. Чунинчӣ: **зиминойи хуб дорау некин чола бисйор (Ш); ў розӣ шиду амо духтараш найдида бут (А. Қ).**

Пайвандакҳои **амо//аммо, неки//неке** мисли забони адабӣ ва дигар шеваҳои тоҷикӣ, асосан ҷумлаҳои соддаи хилофиро пайваст карда, дар ду мавриди матлуб — пеш аз хабари инкорӣ ва ё ғайриинкорӣ омада метавонанд. Мисолҳо бо пайвандаки **неки//неке: гам мизаним да тоҷики, некин вутун чала** — ба тоҷикӣ гап мезаним, лекин тамоман чала (Қ).

Пайвандаки **а** бештар ба маънои «аммо» кор фармуда

мешавад ва ҷумлаҳои соддаи ба ҳам хилофро мепайвандад¹⁰. Лекин ин пайвандак ҳам мохияти асосин худро дар контекст зоҳир менамояд. Ин пайвандак асосан дар лаҳҷаи Қамашӣ дучор омад. Мисолҳо: — вақти пеш ғаллаи кайи чи бурдед? — кати хар мебурдем, — а ҳозир чӣ? — ҳозир кайи мошина; а вай дигар одаме ҳамтӯ бошад, ошноӣ, ўртоғоӣ мғӯт — аммо дигар одами хамин тавр (оддӣ) бошад, ёру ҷураҳояшро мегӯяд.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ҳам дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон хеле бисёр вомехӯранд. Хел, воҳитаҳои ташкилӣ ва тарзи ифодаи маънои ин ҷумлаҳо тақрибан ҳамон навъ аст, ки дар забони адабии мушоҳида менамоем.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва пайвандакҳои тобеъкунанда

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ҳамчун дар забони адабии ҳам бо ёрии пайвандакҳо ва ҳам бепайвандакҳо ифода шуда метавонанд. Дар материалҳои типҳои зерини ҷумлаҳои пайрав дучор омаданд:

1. **Ҷумлаи пайрави пуркунанда**, ҳамчун дар забони адабии, асосан пас аз сарҷумла омада хабари феълии онро, ки бештар дар шакли замони гузаштаи содда ва давомдор ифода меёбад, эзоҳ медиҳад: **пештатар шинавдем, ки босмачихона унча** — пештатар шунидем, ки он ҷо босмачихона аст (Ш); **да ғ ино пурсит, ки йак уштура надидед-ми?** — аз инҳо пурсид, ки як уштурро надидед-мӣ? (К).

2. **Ҷумлаи пайрави муайянкунанда**. Ин намуди ҷумлаи пайрав нисбатан камистеъмол аст. Он ба сарҷумла ба воҳитаи пайвандаки **ки** тобеъ гашта, аксар муайянкунандаи бо ҳолатҳои ишоратӣ ифодаёфтаи онро шарҳу эзоҳ медиҳад. Мисолҳо: **у ваҳтоӣ, ки писароӣ мо рафта буд, кин буд** (Ш).

3. **Ҷумлаи пайрави шартӣ**. Метавон гуфт, ки дар лаҳҷаҳои мазкур яке аз саристеъмолтарин типҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ пайрави шартӣ аст. Ин ҷумлаи пайрав ба сарҷумла асосан ба воҳитаи пайвандаки **агар/ага** тобеъ мешавад. Чунон ки маълум аст, дар забони адабии пайвандаки **агар** ҳамеша дар аввали ҷумлаи пайрав меояд. Аммо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, хусусан Арабҳои Қаршӣ, ҳам дар аввалу ҳам дар охир ҷой дорад. Мисолҳо: **ага шабона ҷуф кунем, шаҳо ов меодем** (Ш); **агар баробар набийот, уштурата митийам** (К); **ага даўма бут куна, қити меҳнаташда дилаш месўза** — агар синфи даҳумро тамома кунад, андак ба меҳнаташ дилаш месўзад (А. К); **кара воша ага, задаам мекуша** — агар карда бошад, зада ҳам мекушад; **буромде мебем гўйитон агар мебўроём**.

Баъзан пайвандаки **агар** дар аввалу дар охири **чумлаи** пайрав такроран меояд, ки он моҳияти услубӣ дорад, яъне ба туфайли он амали шартии чумлаи пайрав махсус таъкид карда мешавад. Ин ҳолат фақат дар лаҳҷаи Қамашӣ дучор омад: **агар ман ин дута мутаҳама мигарам гӯм агар, паншта зан, йозда бача да ўқ мпарат** — агар ман ин ду нафар мутаҳамро мегирам (мепарронам), **гӯям агар, панҷ нафар зан, йоздах нафар бача ҳам ба тир мепаранд** (кушта мешаванд).

4. **Чумлаи пайрави сабаб** ба сарчумла ба воситаи пайвандаҳои **ки, чаро ки, ба чи ки** тобеъ мешавад. Аз инҳо **ки** барои ҳамаи маҳалҳо умумӣ буда, **чаро ки** хоси Қамашӣ ва **ба чи ки** хоси Шаҳритуз мебошад.

Чумлаи пайрави сабаб бо пайвандаҳои **чаро ки, ба чи ки** асосан пас аз сарчумла меояд. Аммо бо пайвандаки **ки** бештар акси ин ҳолро, яъне пеш аз сарчумла ҷойгир шудани чумлаи пайрави сабабро мушоҳида менамоем. Мисолҳо: **хонат пол набошат, да искалот истат мгӯт, чаро ки да инча муш мкашат мгӯт** — хонаат пол набошад (ғалла) дар анбор истад мегӯяд, зеро **ки** (чунки) дар ин ҷо муш мекашонад мегӯяд (К); **да Қарки додем, чаро ки исун хавфлик буд** — дар Қаркӣ додем, зеро **ки** ин тараф хавфнок буд (К); **Айвач пеш—ам серодам буда, ба чи ки инча порт буаги** — Айвач пеш ҳам серодам будааст, зеро **ки** ин ҷо бандаргоҳ будааст (Ш); **худе, ки нӣмдонис, ҳамти мегуфт** — худаш **ки** намендониш, ҳамин тавр мегуфт (К).

5. **Чумлаи пайрави замон.** Чумлаи пайрави замон аз ҷиҳати воситаҳои грамматикӣ суратдиҳанда хеле маҳдуд аст: он танҳо ба воситаи пайвандаки **ки** ба сарчумла тобеъ мешавад. Шаклҳои гуногуни пайвандаҳои таркибӣ, аз қабилӣ **даме ки, ҳангоме ки, вақте ки, замоне ки, пеш аз он ки, пас аз он ки** ва ғайра, **ки** дар забони адабӣ воситаҳои асосии суратгӯии чумлаи мураккаб бо пайрави замон ҳисоб мебаранд, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дучор наомаданд.

Зиёда аз ин, чумлаи пайрави замон дар лаҳҷаҳои маҷмур фақат дар эзоҳи хабари сарчумла, **ки** бо феъли замони гузаштаи сифаи хабарӣ ифода ёфтааст, вохӯрд. Мисолҳо: **омаум, ки хар ҳанг зат** — омада будам, **ки** хар ҳангос зад (А. К); **кудетон ки умад, мепиристонум** — ҳамин **ки** кудоятон омад (ӯро), мепиристонам (А. К); **ино да пошо рафтан гирифтан, ки йаг уштура пайе буромат** — инҳо ба назди подшоҳ рафта истода буданд, **ки** пай як уштур баромад (К).

6. **Чумлаи пайрави мақсад.** Чумлаи пайрави мақсад ба воситаи пайвандаҳои **то ки** (Қамашӣ) ва **ки** ба сарчумла алоқаманд мегардад ва хабари феълии онро шарҳу эзоҳ медиҳад: **мо йа панҷох кас дас бардоштим, ки мо калхоси мешем** (Ш); **да пшанги вах бошат, то ки йак-ду кило биринча гирта** **ع** ош мукунам гӯт, сабзие нимейоф — дар вақти пеш

бошад, барои он ки як-ду кило биринчро гирифта ош мекунам, гуяд, сабзие намеёфт (К).

7. **Чумлаи пайрави ҳоли тарзи амал ва микдору дараҷа.** Ин хели чумлаҳои пайрав бештар бо ёрии калимаҳои ҳамтӯ, ҳар ва пайвандаки ки сурат меёбанд. Чунин намуди чумлаҳои пайрав зиёдтар барои нишон додани ҳолат, шиддат, андоза, меъёр ва микдору дараҷаи амале, ки ба воситани аъзоҳои алоҳидаи сарчумла, махсусан хабару ҳоли тарзи амал, ифода меёбанд, меоянд. Дар лаҳҷаи Қамашӣ дар рафти нутқ хабари сарчумла аз истеъмоли монданаш мумкин аст: **Аспо ҳамтӯ а ташнаги, ки да ҳами гузар да ош тӯғри кардан намонда а болои кӯпрук да ош партофтани гирифт** — аспҳо чунон аз ташнагӣ (беҳол шудаанд), ки дар гузаргоҳ ба ош тӯғри кардан намонда, худро аз болои кӯпрук партофтани гирифтанд.

Чунон ки дар боло ишорат рафта буд, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон чумлаҳои мураккаби тобеъ бе ёрии пайвандакҳо низ сурат меёбанд. Акнун, пас аз он ки типҳои асосии пайвандакдори онҳоро дар боло мухтасаран зикр карда гузаштем, гуфта метавонем, ки тақрибан ҳамаи онҳо бе ёрии пайвандакҳо низ ифода шуда метавонанд. Ин махсусан ба чумлаҳои пайрави замон, пуркунанда, шартӣ бештар хос мебошад.

Азбаски тарзи ифодаи чумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз забони адабии фарқи ҷиддӣ надорад, дар ин бобат махсус намеистем.

Баъзан чумлаҳои мураккаб, мисли забони адабии, хеле тафсилнок ва сераъзо шуда метавонанд. Инак, мисоле аз лаҳҷаи Қамашӣ: **соҳиби уштур гуф, ки вайа мойа будане доне, кӯр будане доне, да боле качава будане доне, да качава айол будане доне, а чутӯ уштурама нимедоне?** — соҳибни уштур гуфт, ки агар модии буданаширо донӣ, кӯр буданаширо донӣ, дар болояш качова буданаширо донӣ, дар качова зан буданаширо донӣ, пас ҷи тавр уштурамро намедонӣ?

Дар ин чумла ҳиссаи аввал — **соҳиби уштур гуф** сарчумла буда, чумлаҳои соддаи боқимонда ҳама пайрави пуркунандаи ҷидаанд. Аммо дар навбати худ чумлаи охирин а **чутӯ уштурама нимедоне?** нисбат ба чумлаҳои мойа будане доне, кӯр будане доне, да боле качава будане доне, да качава айол будане доне сарчумла буда, ба худ ҷор чумлаи пайрави шартиро тобеъ кардааст.

Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда

Дар лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон ҳам нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда бо роҳҳои зерин баён карда мешавад:

1) Бевосита зикр кардани сухани шахси дигар: **а деқон пурист**: «ҳамин шолиёа гуҷо кориди ту?» (Қ).

2) Ба воситаи феъли «гуфтан», ки бо ин роҳ бештар нутқи шахси дигар мазмунан баён карда шавад ҳам, гуянда сухани ба худ нисбат доштара айнан такрор карда метавонад. Мисолҳо: **ҳисових—а гум карем, гурунг екунем гуфтум** — ҳисобамонро гум кардем, гурунг (сӯҳбат) мекунем — гуфтам (А. Қ); **аввал онеш-а бурдас—гуфт** (А. Қ).

3) Ба воситаи шакли нақлии феъл. Дар ин ҳолат нутқи айнаннақлшуда ҳамчун ҷумлаи пайрав меояд: **ино ба ғт маслиҳат карийан, ки да пошшо мерем** — инҳо баъд маслиҳат кардаанд, ки ба назди подшоҳ меравем (Қ).

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ТАШАКҚУЛ ВА РАВИШИ ЛАҲЧАҲОИ АРАБҲОИ ТОЧИКЗАБОН

Шеваю лаҳчаҳои ҳар як забон маҳсули давраҳои гузашта мебошанд. Онҳо дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ ноҳамвор ва номутаносиб тараққӣ карда, ҳар кадом дар ин ё он сурат то ба замони мо омада расидаанд.

Аз фактҳои зиёди фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ, ки дар бобҳои гузашта зикр гаштанд, дидан мумкин аст, ки лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони доираҳои Қаршию Шаҳри-туз ҳам дар ҷараёни инкишофи худ дар баробари дорони фактҳои муштарак будан бо забони адабӣ ва дигар шеваҳои тоҷикӣ инчунин бо хусусият ва тамоюлотҳои хос тараққӣ кардаанд.

Дар ташаккули лаҳчаҳои мазкур пеш аз ҳама се омилҳои муҳимро нишон додан мумкин аст, ки онҳо дар айни ҳол ҳамчун хусусияти асосии роҳи тараққиёти ин лаҳчаҳо ба назар мерасанд:

- 1) Ба ин ё он дараҷа нигоҳ дошта шудани унсурҳои субстрат (бокимондаи забони модарии араб — тоҷикзабонҳо);
- 2) Инъикоси хусусиятҳои фаровони шеваҳои дигари тоҷикӣ;
- 3) Таъсири муайяни забони узбекӣ.

1. Инъикоси унсурҳои субстрат

Чунон ки қабл аз ин қайд кардем, унсурҳои бокимондаи забони арабӣ дар нутқи арабҳои тоҷикшуда асосан дар бобҳои фонетика ва лексика ба назар мерасанд. Зотан, чунин ранг гирифтани сухани гуфтугӯи ин ё он қавм ё халқе, ки ба ивази забони модарии худ забони дигарро қабул кардааст, қонунист. Унсурҳои фонетикӣ забони мурда дар дохили забони нав, ки бо он иваз гардидааст, танҳо аз рӯи одат ва рефлексияи органҳои алоҳидаи нутқ зоҳир мешаванд. Ва ин гуна унсурҳо дар навбати аввал бо калимаҳои истеъмол мешаванд, ки ҳамчун мерос аз забони мурда ба забони нав боқӣ мемонанд.

Маълум аст, ки ба забони тоҷики табиатан овозҳои ҳалқии чуқури чарангдори **ع** ва бечаранги **h** (х-и хутӣ) ва фонемаҳои шавшувдори **ض، ظ، ذ، ث، ص** ки ҳамагӣ хоси забони арабианд, мувофиқ намебошанд. Аз ин рӯ, агарчи арабҳои маҳалҳои номбурда тадриҷан тоҷикзабон шуда бошанд ҳам, аз сухани онҳо талаффузи овозҳои **ع** ва **h** баргараф нагардидааст. Овозҳои **ض، ظ، ذ، ث، ص** бошанд, дар нутқи тоҷикии онҳо, махсусан арабҳои сокини Қамашӣ, дар овозҳои ҷудогонаи пешизабонию шавшувдори **s** ва **z** омезиш ёфтаанд, ки характеристикаи сифатӣ ва мавқеъҳои истеъмолии онҳо дар боби фонетика муфассалан баён шудааст.

Унсурҳои фонетикӣ забони мурда дар дохили забони нав дар як давраи муайян метавонанд мутараққӣ ва фаъл бошанд. Ин махсусан дар зинаҳои аввали инкишофоти ҳамон лаҳҷа ва ё забоне, ки лаҳҷа ё забони дигарро иваз менамояд, бештар ҳис карда мешавад. Аммо бо мурури замон мумкин аст мавқеи унсурҳои фонетикӣ забони аз байн рафта дар дохили забони нав тадриҷан суст шавад. Дар чунин ҳол дар нутқи ҳалқ ё гурӯҳҳои этникӣ, ки забони дигарро қабул кардаанд, ҳодисаҳои ба таври мувозӣ кор фармуда шудани унсурҳои забони мурда бо фактҳои забони нав бештар ба назар мерасад. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ ва Шаҳритуз маҳз дар ҳамин пояи тараққиёти худ меистанд. Бе сабаб нест, ки дар боби фонетика мо баробар истеъмоли гардидани овозҳои **h** бо **ç**, **s** ва **z** бо **ç** ва **z**-ро борҳо таъкид намуда, мисолҳои бисёре овардаем.

Аз ҷумла **hisow//хисов**, **suphon//суиҳон**, **misol//мисол**, **zafar//зафар**, **rahmon//Раҳмон** ва ғ.

Воқеан, ин овозҳо дар маҳалҳои арабишини атрофи Қаршӣ ва Шаҳритуз мавқеи яқхела надоранд. Онҳо агар дар лаҳҷаи Қамашӣ фаровонтару шунавотар ҳис карда шаванд, дар лаҳҷаҳои Арабҳои Қаршӣ ва Шаҳритуз, баръакс, ниҳоят кам дучор меоянд. Ин, аз афташ, ба мавридҳои барҳам хӯрдани забони арабӣ дар ҳамон маҳалҳои номбурда вобаста аст: дар Арабҳои Қаршӣ ба забони арабӣ гуфтугӯ қардани мардуми он ҷойҳоро фақат як-ду нафар кӯхансолон (масалан, дар Арабҳои Қаршӣ пиразан Қандаҳорова, ки синнаш ба 112 расидааст) хира тасаввур карда метавонанд халос. Дар Қамашӣ бошад, забони арабӣ, назар ба ишораи И. Н. Винников, дар оилаҳои ҷудогона ҳатто то солҳои 30-юм ҳам ҷой доштааст¹ ва шахсони каму беш ошно ҳанӯз ҳам пайдо мешаванд².

Ба ин тариқа, аз равиши имрӯзаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ ва Шаҳритуз чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки овозҳои **ع**, **h** ва **s**, **z** тадриҷан аз ис-

теъмол мебароянд, зеро барои тараққиёти минбаъдаи онҳо дигар заминаи реалие мавҷуд нест. Дар шароити имрӯза процесси ба шеваҳои шимолии тоҷикӣ, забони адабӣ ва узбекӣ (алалхусус атрофи Қаршӣ) наздик ва омехта шудани лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон тезтар гардидааст. Ин аст, ки хусусиятҳои фонематикӣ овозҳои мазкур махсусан дар Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз торафт сусту заиф гардида истодаанд, ки дар назари аввал пай бурдани онҳо хеле душвор аст. Манзараи нутқи ҷавонон аз ҳама беш гувоҳи ҳамин ҳол аст.

Айнан ҳамин гуна тақдир насиби унсурҳои лексикӣ субстратӣ низ гардидааст. Зотан, он калимаҳои арабие, ки бо шеваҳои дигари тоҷикӣ муштарак мебошанд, метавон гуфт, ки ҳанӯз мавқеи мустақкам доранд. Лекин ҳамон калимаҳое, ки бевосита ҳоси лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабонанд, тадриҷан ба маҳдудият дучор шуда истодаанд. Аз ҷумла, калимаи *сибай* (дар Арабхонаи Қабодиёни Шаҳритуз) ба маънои занони ҷавони бачадор бештар дар нутқи калонсолон истифода мегардад. Истеъмоли калимаи *морт* ба маънии зан (дар Қамашӣ) низ асосан ба нутқи одамони кӯҳансол тааллуқ дорад.

Баъзе унсурҳои лексикӣ аз забони мурдаи арабӣ гузашта дар нутқи арабҳои тоҷикзабони Шаҳритузу Қамашӣ ҳоло бо ҳаммаъноҳои дигаре, ки онҳо зимнан дар ин ё он шеваи тоҷикӣ дучор меоянд, баробар истеъмол мегарданд. Чунинчи, калимаи *хӯли* бо *тағой* (дар Шаҳритуз), *чуддӯ* ва *ҷадди* бо *момо* ва *бобо* (дар Қамашӣ) якдигарро тез-тез иваз карда меистанд.

Оқибати чунин равиш ногузир ба торафт суст шудани унсурҳои субстрат оварда мерасонад.

2. Инъикоси унсурҳои шеваҳои дигар

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ ва Шаҳритуз бо он муайян карда мешавад, ки дар ҳазинаи бонгарии онҳо унсурҳои шеваҳои ғиногун хеле ғирд омадаанд. Бо таъбири дигар, ин лаҳҷаҳо ҳамчун оннае мебошанд, ки аз он маҷмӯи хусусиятҳои бисёр шевахоро дидан мумкин аст. Ин аст, ки ҳангоми аз назар гузаронидани сохти лаҳҷаҳои мазкур бо ҳодисаҳои баробаристеъмоли фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ фаровоне дучор омадан мумкин аст. Агар қисме аз ин фактҳои лингвистиро ба осонӣ дар шеваҳои дигари тоҷикӣ, махсусан шеваҳои шимолӣ, пайдо кардан мумкин бошад, қис-

ми дигар аз ин доира то андозае берун омада, бо шеваҳои тоҷикӣ-дарии Афғонистон ва забони форсӣ марбутанд.

Дар рафти баёни хусусиятҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ зимнан фактҳои синонимии зиёдеро пешниҳод карда будем. Ҳоло боз чанде аз онҳоро дар ин ҷо такроран зикр мекунем, аз ҷумла: а) фонемаи таърихан кӯтоҳи у дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ дар ду вариант дучор меояд: аввалан, ҳамчун овози лабии пушида, ки бо у-и муқаррарии забони адабӣ ва шеваҳои шимолӣ мувофиқат дорад ва, сониян, ҳамчун овози нимфароҳе, ки ба о-и ноустувори забони форсӣ монанд аст, ба назар мерасад: гул//гол, духтар//дохтар, мулло//моло ва ғ.; б) фонемаи о низ (дар Арабхонаи Қаршӣ ҳам дар варианти асли ва ҳам дар ҳолати хеле фароҳӣ, ки сифатан ба овози а-и забони форсӣ шабоҳат дорад, ба гӯш мерасад: кор//кӱр, Косон//Кӱсӱн, пе/и/пор//пирӱр ва ғ.; в) истеъмоли вариантҳои гуногуни бандакҷонишинҳо: ум//ам//им//ем (барои шахси якуми танҳо), -ут//ат//ит//ет (барои шахси дуҷуми танҳо), -ум//им//ем (барои шахси сеҷуми танҳо) ва ғ.; г) баробар истеъмол гардидани ҷонишинҳои шахсии **вай** ва **ун** (дар атрофи Қаршӣ): вай амот//ун амот; д) баробар кор фармуда шудани бандакҳои феълии -ум//ам (барои шахсии якуми танҳо), -ен//ин (барои шахси дуҷуми ҳурмат ва ҷамъ), -а/ат (барои шахси сеҷуми танҳо), а//ай//ас (барои шахси сеҷуми танҳои шаклҳои нақлии феъл); е) кор фармуда шудани пешоянди **да** ва пасоянди **wa//ба** дар нишон додани муносибатҳои макону сӯй: да хона//хона-wa, е) истеъмоли мувозии шаклҳои пасоянди **-ра//а (ӱа)** ва м. инҳо.

Чунон ки мебинем, дар ҳамин чанд гурӯҳи фактҳои қайд кардаамон ҳам хусусиятҳои забони форсӣ ва шеваҳои тоҷикӣ-дарии районҳои шимолии Афғонистон, ҳам нишонаҳои шеваҳои тоҷикии Осиёи Миёна акс гардидаанд. Инро чӣ тавр маънидод кардан мумкин аст?

Албатта, худ аз худ равшан аст, ки чунин ранг гирифтани лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон тасодуфан ба амал наомадааст.

Таърихи таракқиёти забонҳо шаҳодат медиҳад, ки шеваҳо дар ҷараёни инкишофоти худ ҳамеша ба якдигар таъсир кардаанд ва мунтазам аз якдигар ғизо гирифтаанд. Вале чунин таъсироти байни якдигарии шеваҳо гоҳо дутарафа ҷараён карда бошад, гоҳе яктарафа давом кардааст. Агар дар зимни таъсироти дутарафа фактҳои ду шева дар ин ё он меъёр ба якдигар гузаранд, дар шароити таъсироти яктара-

фа одатан нуфузи шевае бештар буда метавонад, ки он дар ҳудуди чуғрофии нисбатан васеътаре паҳн гардида, намо-яндагони он аз ҷиҳати миқдор нисбат ба дигаре зиёдтар бошад.

Агар аз рӯи амалиёти ҳамин қонуни объективии тараққиёти шеваҳо ба ҷараёни лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон назар карда шавад, маълум мешавад, ки онҳо асосан дар зер-таъсири яктарафа инкишоф ёфтаанд, зеро аз ҷиҳати ҳудуд ҳар кадоми онҳо дар муқобили баҳрҳои калон кӯлҷаҳои майда мебошанд. Аз ин ҷост, ки ин лаҳҷаҳо дар давоми инкишофоти худ аз калонтарин шеваҳо ин ё он фактеро мерос гирифта, аз ҳисоби онҳо фонди фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ худро бо фактҳои синонимӣ муттасил мукамал гардониданд.

Аз тафсилоти бобҳои рисола пай бурдан мумкин аст, ки аксари ин гуна фактҳои синонимии фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бештар бо шеваҳои шимолии тоҷикӣ, алалхусус шеваҳои Самарқанду Бухоро ва шеваҳои тоҷикӣ-дарии Афғонистон, аз ҷумла забони хазораҳо, муштарақанд. Ҳамон фактҳоеро ҳам, ки ба шеваҳои ҷанубии тоҷикӣ (алалхусус Кӯлоб) марбут мебошанд, метавон бо шеваҳои тоҷикӣ вилоятҳои шимолии Афғонистон алоқаманд кард³. Пас, дар чунин ҳол шояд саволе ба миён ояд, ки баробар истеъмом ёфтани унсурҳои шеваҳои гуногун дар нутқи арабҳои тоҷикзабон ба ҷӣ тарика сурат гирифтааст ва онҳо ба ҷӣ далолат мекунад?

Ба гумони мо, сабаби инро дар заминаҳои этникӣ-таърихӣ ва ҳатти ҳаракати ҳамин арабҳо ҷустуҷӯ кардан мумкин аст, зеро ҳеҷ як ҳодисаи таъсири байниҳамдигарии шеваҳо ё омезиши забонҳо бевосита ба ҷараёни зиндагӣ ва муносибатҳои гуногуни халқҳои қabilaҳо зӯхур намекунад.

Ҷи тавре ки дар муқаддима қайд шуд, муаррихон ва солноманависон ба Осиён Миёна омадани қabilaҳои арабро ба ду давра нисбат медиҳанд: гуруҳе дар замони истило, ки онҳо минбаъд бо аҳолии маҳаллӣ омехта шуда, тадриҷан забон, урфу одат ва ҳатто киёфаи худро гум кардаанд; гуруҳи дигар баъди истило, дар давоми асрҳои минбаъда асосан аз вилоятҳои шимолии Афғонистон ва баъзе районҳои ғарбии Эрон омада, дар ҳудуди Осиён Миёна асрҳои зиёде бо кӯчманчиғно нимкӯчманчиғӣ ҳаёт гузаронидаанд. Маҳз ҳаминҳо то имрӯз баъзе урфу одатҳои қадимаи худро нигоҳ дошта, қисман ҳатто забони модарнашро фаромӯш накардаанд.

Арабҳои Қамашӣ, Арабҳои Қаршӣ, Шаҳритуз забони модарии худро фаромӯш карда бошанд ҳам, аз гуруҳи бодиянишинон ҳисоб меёбанд. Онҳо аз ҷумлаи ҳамонҳое мебо-

шанд, ки хатти ҳаракаташон аз районҳои шимолии Афғонистон бо даштҳои Омул (Чорҷӯй) то воҳаи Зарафшон, аз як тараф, ва аз Бухорову Самарқанд ба ҷониби Қашқадарӣ, Термиз то водии Ёхсу (Кӯлоб), аз тарафи дигар, мунтазам давом кардааст⁴. Ҳамин гуна ҳаёти кучманчигӣ ва рӯбарӯшавӣ бо шеваҳои гуногуни тоҷикӣ ва тоҷикӣ-форсӣ дар нутқи арабҳои тоҷикзабон тадриҷан нақши худро гузошта, боиси зухуроти як силсила хусусиятҳои синонимии фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ гардидаанд.

Дарвоқеъ, агар онҳо аз қабилҳои кучманчиён намешуданд, дар нутқи онҳо низ бештар унсурҳои ин ё он шеваи муайян мақом медошт, вале аз шеваҳои лаҳҷаҳои дигар, ки дар маҷмӯаҳои хеле дур воқеъ гардидаанд, нишонаҳо ба назар намерасиданд.

Оре, забон ҳам таърих аст ва ин манзараи нутқи арабҳои тоҷикзабон аз таърихи гузаштаи онҳо ҳамчун саҳифаҳои зинда шаходат медахад.

3. Таъсири забони ўзбекӣ

Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ ва Шаҳритуз дар байни шеваҳои дигари тоҷикии Осиёи Миёна ҳамчун гурӯҳи мустақил ба тадриҷ тараққӣ ёфта, зимнан таъсири муайяни забони ўзбекиро низ то андозае қабул кардаанд.

Таъсири забони ўзбекӣ ба лаҳҷаҳои мазкур каму беш дар боби фонетика ва грамматика ҳис карда мешавад. Зинда аз ин як миқдор унсурҳои лексикии забони ўзбекӣ ҳам дар ҳазинаи луғавии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон гирд омадаанд.

Барои тасаввуроти аниқ баъзе фактҳо, ки намунаи таъсири забони ўзбекӣ ҳисоб кардан мумкин аст, зикр менамоем.

1. Фонемаи **а** дар лаҳҷаҳои Шаҳритуз, қатъи назар аз ҷои зада, дар ҳиҷои қушода гоҳо сифатан тағйир меёбад ва дар ҳолати хеле фарохӣ ба овози **а**-и дарози забони ўзбекӣ (**а**:) монанд мешавад. Чунончи, муқоиса мекунем; **пърсида**: ги, **хонда**: ги, **а**: **дир ша**: **риф** ва ғ. (дар лаҳҷаи Шаҳритуз); **а**: **рик** (ҷӯй), **са**: **рик** (зард) **а**: **ли** (Алӣ) ва ғайра⁵. Вале дар лаҳҷаҳои Шаҳритуз ин варианти фонемаи **а** қатъӣ набуда, он мувозӣ бо варианти асли талаффуз мешавад⁶.

2. Суффиксҳои ўзбекии **-миш//**-**амиш//**-**муш** ба унсурҳои лексикии забони ўзбекӣ васл гардида, феълҳои таркибии номии тоҷикиро сурат медаханд: **бӯшамииш** кардан (ҳолӣ кардан), **айнимииш** кардан (аз фикри худ баргаштан) ва ғ.

3. Дар нутқи арабҳои тоҷикзабони Қамашӣ ва Арабхонаи

Қаршӣ ҳар вақт истеъмоли шумораҳои таркибии ўзбекӣ: ўн-биринчи; бешинчи, тўртинчи ва амсоли онҳо мушоҳида мегардад.

4. Дар ҳамаи маҳалҳои арабнишин истеъмоли феълҳои таркибии феълӣ (ё намуди феъли ҳолӣ) аз қабилӣ: дида мондан, шишта мондан, кофта гаштан, гуфта додан ва ғ. ба ин ё он дараҷа ҳис карда мешавад. Агар ба қавли В. С. Расторгуева ғўем, ин қабил феълҳои таркибӣ «аз рӯи тарзи ташкилӣ» ба феълҳои мураккаби забони ўзбекӣ «шабоҳатдоранд»⁷, пас зуҳурот ва тараккиёти тадриҷии ин ҳодисаро ҳам ба таъсири забони ўзбекӣ вобаста кардан мумкин аст.

5. Дар лаҳҷаҳои мазкур ҳодисаи пеш аз муайяншаванда омадани муайянкунандаҳои тавсифӣ фаровон ба назар мерасад, ки дар қувват гирифтани ин равиш ҳам, ба назари мо, роли забони ўзбекӣ кам нест. Чунончи, муқоиса кунед: **хафа одам** (узб. хафа киши), **арзон нарх** (ўзб. арзон нархи), **кўҳне хона** (узб. ески уй), **мурдаги одам** (ўзб. улган киши), дур замин (ўзб. узоқ йер) ва ғ.

6. Ниҳоят, дар ҳазинаи луғавии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, ҳамчун дар шеваҳои дигар, унсурҳои лексикӣ забони ўзбекӣ то андозае гирд омадаанд, ки мувофиқи маънӣ ва характери худ тақрибан ба ҳамаи соҳаҳои зиндагӣ дахл доранд.

Умуман таъсири забони ўзбекӣ ба ин ё дараҷа дар бисёр қисматҳои системаи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон мушоҳида мешавад ва дар ҳақиқат ҳамчун як сарчашмаи ташаккули лаҳҷаҳои мазкур ба назар мерасад. Вале, агар маҳз дар ҳамин бобат лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо шеваҳои шимолии тоҷикӣ, махсусан Чусту Қосон, атрофи Андичон, Бўстонлик ва монанди инҳо, андоза карда шавад, онҳоро аз шеваҳои номбурда тозатар мебинем.

Таъсири забони ўзбекӣ ба лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон, ба фикри мо, бо ду роҳ давом кардааст ва ё давом мекунад: 1) Ба воситаи гуруҳи шеваҳои тоҷикӣ шимолии ғарбӣ, алаҳқусус шеваҳои Бухорову Самарканд ва тоҷикони Шаҳритуз; 2) Бевосита аз забони ўзбекӣ қабул кардани ин ё он факт ё ҳодисаи забонӣ.

Ба назар чунин менамояд, ки дар айни ҳол таъсири забони ўзбекӣ ба лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ андаке суръат гирифтааст. Ба ин шароитҳои ҳаёти иҷтимоӣ, аз ҷумла гузаштан ба таълими ўзбекӣ дар мактаб (дар Қамашӣ), радио, телевизион, газета, корҳои хоҷагӣ-маъмури ва ғайра нисбат ба андозае сабаб шуда истодаанд. Вале ин таъсириро устувории соҳи грамматикӣ ва ё системаи овозии лаҳҷаҳои мазкурро коста, ҳанӯз тағйироти ҷиддие ба амал наовардааст.

Баъзе ҳолатҳои тараққиёти дохилии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон

Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршию Шаҳритуз, ҳамчун шеваҳои дигари тоҷикӣ дар роҳи ҷараёни худ то ҳадди имкон дар заминаи қонунҳои дохилӣ низ тараққӣ кардаанд. Дар давоми асрҳои зиёд мувофиқи талабот ва тамоюлоти қонунҳои дохилӣ дар системаи лаҳҷаҳои мазкур тағйирот ва равишҳои ҷудоғонае ба амал омадаанд, ки онҳо, аз афташ, дар ибтидо ҳанӯз ҷой надоштаанд. Ин равишу тағйиротҳо бо ду ҷараёни акси якдигар зухур кардаанд: 1) Пурзӯр гардидани анъанаи аналитизм; 2) Зухуроти дубораи фактҳои синтетизм. Фактҳои зерин далели ҷараёни аввал шуда метавонанд: а) маҳдуд шудани суффикси **-тар** ва **-тарин** дар ифодаи дараҷаи муқоисавӣ ва олии сифат ва додани ин маънӣ ба тавассути таркибҳои **а ман, а ман дида, ман-ба нио//неки кара** ва м. инҳо; б) баробари суффикси **-е** (йе) барои ифодаи мафҳуми номуайяни қор фармуда шудани шумораи **йак**: марде ё йак мард; в) бе нишондихандаҳои морфологӣ (пешоянду пасояндҳо) ифода гардидани холи макон ва замон: хона рафтум, ваҳ омадум ва м. инҳо; г) ифодаи шаклҳои муайян ва замони ҳозираи феъл бо ёридихандаҳои «истодан», «хоб кардан» (рафтани), «шиштан» ва «доштан» (дар арабҳои Шаҳритуз): хонда истода < хонда истодааст, хонда хоб кардум, хонда шиштиём, хондан дорум ва ғ⁸.

Барои далели зухуроти ҳодисаҳои дубораи синтетизм фактҳои зеринро овардан мумкин аст: а) бо роҳи унификация (ихтисор) аз ҳисоби бандаки изофӣ **-и//е** ва ҷонишини худ пайдо шудани шаклҳои нави бандакҷонишинҳо: **-их//ех//ух//ах**: китобих//китобех//китобух//китобах (китобам — китобат—китобаш; китобамон—китобатон—китобашон); б) бо роҳи унификация пайдо шудани бандакҷонишини шахси сеюми танҳову ҷамъи **-е//йе** дар Қамашӣ: диле монд — дилаш монд; се́е рафтани — сеяшон рафтани; в) ифодаи шаклҳои муайян ва ҳозираи давомдори феъл бо намуди ихтисорёфтаи ёридихандаҳои «истодан», «хоб кардан» (рафтани), «шиштан»: хонсо < хонда истодааст, амордохка < оварда хоб кардааст; хондишта < хонда шиштааст; г) ба шакли содда бадал шудани баъзе таркибҳои синтаксисӣ: ита < ин тавр, эси < ин сӯ, пахти < пагоҳӣ қати ва ғ.

Дар системаи шаклҳои феълӣ-замонии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо мурури замон шаклҳои нав ба вучуд омадаанд. Онҳо, ҳамчун дар шеваҳои дигари тоҷикӣ, ҷои шаклҳои нокифоя (намерасидагӣ)-ро тадриҷан пур кардаанд. Аз ҷумла ҳамаи шаклҳои, ки бо ёридихандаҳои «истодан», «хоб рафтани» (кардани), «шиштан» ва «доштан» сурат ёфтаанд, си-

системаи шаклҳои феълӣ-замонии лаҳҷаҳои мазкурро мукамал кардаанд.

Ҳар як шева дар доираи системаи забони муайян ба мустақилияти нисбии роҳи таракқиёт соҳиб мебошад. Ин чунин маънӣ дорад, ки он аз хатти умумии инкишофоти забон берун нашуда, фақат дар ҳолатҳои ҷудогона баъзе «ҷиҳатҳои хоси» роҳи тақомулоти худро зоҳир мекунад. Дар ин роҳ шева агар аз як тараф бо нигоҳ доштани ҳодисаҳои шаклҳои анъанавӣ, яъне нишонаҳои давраи аввали таракқиёти ин ё он забон давом кунад, аз тарафи дигар он бо пайдо кардани хусусиятҳои нав ҷараён менамояд. Вале маълум, ки зухуроти ҳар як шакли нав, ҳодисаи нав ва фақти нав дар шева ё тарафи субъективӣ дорад ва ё ба тарафи объективӣ вобаста аст. Он ҳодисаҳои наве, ки алалхусус дар заминаи субъективӣ пайдо мешаванд, метавон гуфт, дар асл кӯҳнаанд, зеро онҳо: а) дар заминаи қонуни қоидаҳои дохилии ҳамон забон ба вучуд меоянд; б) дар асоси захираҳои фонетикӣ, луғавӣ, грамматикӣ айнӣ ҳамон забон пайдо мешаванд.

Инак, бештари он фактҳо, ки дар боло ҳамчун натиҷаи таракқиёти дохилии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон мухтасаран зикр намудем, дар асл ба ҳамин гуна характер соҳибанд. Арабҳои тоҷикзабон на ҳамаи шаклҳои феълӣ ва ё таркибҳои ихтисоршудаи болоиро айнан аз тоҷикон қабул кардаанд. Балки, ба гумони мо, дар ибтидо бисёртари онҳо дар намуди пурра ва ё ҳеҷ набошад, андаке ихтисорёфта гузашта, баъд дар тӯли солҳо то ба ҳамин шакл омада расидаанд. Ҳамчун: омада истодааст > амаста, оварда хоб кардааст > амордохка, хонда шиштааст > хондишта, дили худ > дилих ва ғ. Як хусусияти таракқиёти индивидуалии лаҳҷаҳои мазкур маҳз дар ҳамин ҷо зоҳир мегардад.

Ба ин тариқа, дар системаи фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон унсурҳои ҳастанд, ки умри чандин садсола доранд ва аз гузаштаи хеле дури лаҳҷаҳои мазкур ҳамчун шохид боқӣ мондаанд. Баробари ин, дар таркиби ин лаҳҷаҳо унсурҳои нави пайдо менамоем, ки онҳо ҳамчун нишонаҳои роҳи инкишофи минбаъда ба назар мерасанд. «Дар ҷараёни инкишофоти забон, — менависад Р. И. Аванесов, — ба мисли ҳодисаҳои дигар, дар ҳар як давраи муайян баробари унсурҳои мавҷуда (қорӣ) ҳамчунин боқимондаҳои кӯҳна ва нишонаҳои таракқиёти минбаъда ҷой дошта метавонанд»⁹.

Чунон ки дида шуд, ин бевосита ба ҷараёни инкишофоти умумии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам алоқаманд мебошад.

Муносибати байни ҳамдигарии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон

Пеш аз он ки мавқеъ ва ҷои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дар байни шеваҳои дигари тоҷикӣ таъин карда шавад, лозим меояд, ки ҷиҳатҳои умумӣ ва хусусиятҳои ҷудоғонаи онҳоро нисбат ба якдигар иҷмолаи зикр намоем. Ин лаҳҷаҳо дар баробари умумияти бисёре дорои фарқҳои ҷудоғона ҳам мебошанд. Аз ҷумла, фактҳои муштарак барои ҳар се лаҳҷа (Арабхонаи Қаршӣ, Қамашӣ ва Шаҳритуз) инҳоянд, ки мо дар ин ҷо хусусиятҳои умумитоҷикиро як андоза қатъӣ назар карда, танҳо асоситаринашро қайд менамоем:

1. Мавҷудияти овозҳои хоси забони арабӣ: **ع**, **ه** (ҳалқии ҷарангдору бечаранг) ва **s**, **z** (ҳамсадоҳои пешизабонии роғи бечарангу ҷарангдор). Тарзи талаффуз ва мавқеъ (артикуляция) ин овозҳо дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Шаҳритуз нисбат ба Қамашӣ суст бошад ҳам, дар ҳар ҳол ҳастии онҳо ҳис карда мешавад.

2. Мустаъмал будани калимасозии мураккаби типии сафетхор, қаторуштур, лолмирзо ва ғ.

3. Ба кор бурда шудани бандакҷонишини **-их/йих//ух/:** къртих-куртаам — куртаат — куртааш; куртаамон—куртаатон — куртаашон.

4. Мавҷудияти бандакҷонишинҳои **-им//ум**, **-ит//ут**, **-иш//уш** (барои шахсҳои танҳо); **-имо(н)-ито(н)** — **ишо(н)** (барои шахсҳои ҷамъ): **китобим//китобум**—**китобит**—**китобут**—**китобиш//китобуш**; **китобимо**—**китобито**, **китобишо(н)**.

5. Мавҷуд будани бандакҳои феълӣ **-ум** барои шахси якуми танҳо, **-ен//ин** барои шахси дуҷуми танҳои ҳурмат ва ҷамъ, **-а//я** барои шахси сеҷуми танҳо: **мегирум**, **мегирен//мегирин**, **мегира**.

6. Мавҷуд будани шаклҳои гуногуни бандакҳои хабарии **а**, **ай**; **ас**: **хонда**—**хондааст**, **хондай**—**хондааст**, **хондас**—**хондааст**.

7. Префикси **би-** дар намудҳои фонетикии **бъ//би//бу** (дар Шаҳритуз), **би//бу//бӯ** (дар атрофи Қаршӣ) бо шакли аорист (сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ) ва сиғаи амр кор фармуда мешавад: **би(бъ)** **хонум-бихонам**, **бирӯм-биравам**, **бирӯв-бирав**, **бидав** ва ғ.

8. Серистеъмол будани феълҳои таркибии номие, ки аз ҷиссаҳои ўзбекӣ бо суффиксҳои **-миш**, **-амиш**, **-ламиш** ва ёридиҳандаи «кардан» сурат ёфтаанд: **учрашмиш кардан** (воҳурдан), **севмиш кардан** (дӯстдорӣ намудан).

9. Бо ёридиҳандаи «кардан» сурат гирифтани як гурӯҳ феълҳои таркибие, ки аз ҷиҳати маъно бештар бо феълҳои

содда баробаранд: парта кардан-партофтан, гирон кардан-гиристан, истак кардан-истодан ва ғ.

10. Сохта шудани шаклҳои феълӣ замони муайян ва давомдор бо ёридиҳандаҳои «истодан», «хоб рафтан» (хоб кардан), «шиштан».

11. Каму беш истеъмоли шудани сифатҳои феълӣ намуди якум (омада): мемода бухор-бахори меомадагӣ.

12. Баробар истеъмоли ёфтани вариантҳои пасоянди **-а//йа//ра** дар сурат додани пуркунандаҳои бевосита: моҳо-йа//мохора (мохоро), ино-йа//ино-ра (инхоро).

13. Ба ин ё он дараҷа истифодаи шудани пешоянди **да** ва пасоянди **да** дар ифодаи маъноҳои гуногуни лексикӣ-синтаксисӣ: **да моҳо гуфт ё моҳо-да гуфт** ва м. инҳо.

Дар баробари инҳо, байни лаҳҷаҳои Қаршӣ ва Шаҳритуз фарқи зиёде ба назар мерасад. Чунончи, баъзе аз онҳоро зикр менамоем:

1) Бар акси лаҳҷаҳои Қаршӣ, дар арабҳои Шаҳритуз садоноки ғайрилабии қатори қабри **ъ** маъҷуд мебошад, ки он асосан бо **у**-и таърихан кӯтоҳ мувофиқат менамояд: кърта-курта, гърг-гург, гъл-гул.

2) Агар дар лаҳҷаҳои Қаршӣ фонемаҳои реликтивии **ӯ** ва **й** акс ёбанд, дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз фақат овози **й** вуҷуд дорад. Вале талаффузи он характери духӯрагӣ дошта, гоҳо дароз ва гоҳо кӯтоҳ ба гӯш мерасад. Мисол: **шйша//ш"ша**, сйна//с"на.

3) Фонемаи **а** дар лаҳҷаҳои арабҳои Шаҳритуз, қатъи назар аз ҷои зада ва ё дигар ҳодисаҳои фонетикӣ, гоҳо дароз талаффуз мешавад, ки ин ҳолро дар лаҳҷаҳои Қаршӣ мушоҳида накардем.

4) Фонемаи **ӯ** дар Шаҳритуз нисбат ба Қаршӣ ноустувортар мебошад ва он дар баъзе мавридҳо ба овози **у** иваз мешавад: рӯ//ру, кӯ//ку.

5) Дар лаҳҷаҳои Арабхонаи Қаршӣ ва Қамашӣ фонемаи **о** гоҳо пеш аз ҳамсадоҳои димоғии **м**, **н** ба садоноки **ӯ** иваз мешавад, ки ин хусусият дар Шаҳритуз мушоҳида нагардид: тӯм < ном, нишӯн < нишон, тӯнна < тонна.

6) Барои лаҳҷаҳои Арабхонаи Қарши дифтонгҳои **ау**, **оу**, **еу**, **ей** хос мебошанд, ки аз инҳо дар Шаҳритуз асосан намунаи **оу** ва гоҳо **ау** шунда мешаваду ҳалос.

7) Дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ, бар акси Шаҳритуз, аломати номуайянии **-е** (йе) ҳамчун дар забони асарҳои классикӣ бо ду вазифа **гоҳ-гоҳ** истеъмоли меёбад: кучуке дивоне-кучуки девонае (А. К), одаме бой-одами бое (К).

8) Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз ҷонишини шахсӣ-ишоратӣ асосан **ун//у** мебошад, дар сурате ки дар Арабхонаи Қаршӣ ва Қамашӣ ҳам **ун//у** ва ҳам **вай** баробар истеъмоли мешаванд.

9) Дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ (Арабхона ва Қамашӣ) ба ғайр аз шаклҳои **-их**, **-ух** инчунин вариантҳои дигари бандакҷонишинҳои типии нав, ҳамчун **-ех** ва **-ах** низ мавҷуданд.

10) Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ, ҳамчун дар шеваҳои Бухорову Самарқанд, баробари намудҳои дигари бандакҷонишинҳои инчунини шаклҳои **-ем** (шахси якум), **-ет** (шахси дуюм), **-еш** (шахси сеюм), **-емон**, **етон**, **ешон** (барои шахсҳои ҷамъ) истифода мешаванд: очем<очаам, очет<очаат, очеш<очааш, очемон<очаамон, очетон<очаатон, очешон<очаашон.

11) Барои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ бандакҷонҳои хабарии **-ем** дар шахси якуми танҳо (рафсем<рафта истодаам), **-ен** дар шахси сеюми ҷамъ (рафсен<рафта истодаанд) хос бошанд, дар лаҳҷаҳои арабҳои Шаҳритуз дар шахси сеюми ҷамъ гоҳо бандакҷонҳои феълии **-он** (мерон<мераванд) дучор меояд.

12) Дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз префиксҳои феълсозии **фара-**, **дара-**, **бара-** дучор меоянд, ки онҳо пеш аз префикси **ме-** омада, бештар бо шакли замони ҳозираанда кор фармуда мешаванд: фарамейойум<мефароям, дарамейом<медароям, барамейом<мебароям.

Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ истеъмоли ин префиксҳо аз забони адабии фарқ намекунад.

13) Дар лаҳҷаҳои Қаршӣ пешоянди **аз** асосан дар вариантҳои **а//ас** истеъмомол меёбад, лекин дар Шаҳритуз шакли **ай** низ гоҳ-гоҳ илова мегардад: **а//ас//ай** бозор-аз бозор.

14) Бандакҷонҳои изофӣ дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ дар вариантҳои **-и//е** меояд, ки ин ҳолро дар Шаҳритуз мушоҳида намекунем.

15. Як гурӯҳ калимаҳои мавҷуданд, ки дар нутқи арабҳои тоҷикзабони Қаршӣ ва Қамашӣ тақрибан баробар вохӯрда, дар Шаҳритуз истеъмомол намешаванд. Аз ҷумла: бинӣ (хуб), иби, унчи ва ғ.

Бояд гуфт, ки фарқҳои ҷудогона ҳатто дар байни лаҳҷаҳои Қаршӣ (Арабхонаҳои Қаршӣ, Қамашӣ) ҳам ба назар мерасанд, яъне дар ҳар қишлоқ хусусиятҳои хосе мавҷуданд, ки ба дигар маҳал нисбат надоранд.

Чунончи: **Дар арабхонаҳои Қаршӣ.**

1. Фонемаи таъриҳаи кӯтоҳи **у** гоҳо сифатан таъғир ёфта, ҳамчун **о**-и забони форсӣ талаффуз мешавад: дохтар-духтар, гофте-гуфтааст.

2. Фонемаи **о** низ гоҳо сифати худро таъғир медиҳад ва аз ҷиҳати фароҳӣ ба овози **а**-и забони форсӣ шабоҳат пайдо мекунад: кār-кор, Кāсāн-косон.

3. Овозҳои **и** ва **я** дар илоритҳои гуногуни фонетикӣ бо садонокҳои **е** мувофиқат пайдо менамояд: мачет<масҷид, hoz(д)ер<хозир, гофтэге<гуфтагӣ, хāне<хона, кӯрпаче<кӯрпача.

4. Ҳамсадои м дар нутки сокинони Арабхонаи Қаршӣ бисъёр вақт аз префикси ме- меафтад: егирум <мегирам, едонин <медонед.

5. Шаклҳои замони ҳозираи муайян ё давомдор ва ояндаи дури сифати эҳтимолӣ (ҳонда истодагист ва мехонда будагист) хос мебошанд, ки онҳо дар маҳалҳои дигар вонахурданд.

Дар лаҳҷаи Қамашӣ.

1. Мавҷудияти бандакчонишини -е (йе) барои ифодаи шахси сеюми танҳову чамъ: китобе <китобаш, дуёе <дуяшон.

2. Нисбатан серистеъмол будани бандакӣ хабарии -ай барои шахси дуюми танҳо хангоми савол: рафтаӣ? рафтаӣ?

3. Бештар қор фармуда шудани форманти -ак бо шаклҳои замони гузаштаи содда (ҳондак-хонд) ва нақлӣ (хондак-хондааст, мехондак-мехондааст) ва ғ.

4. Фонемаи а дар лаҳҷаи Қамашӣ нисбат ба Арабхонаи Қаршӣ андаке устувортар мебошад: дар ҳичои қушодаи заданок ихтисоръебии он ниҳоят кам ба назар мерасад.

Аз рӯи хусусиятҳои алоҳида лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ бо лаҳҷаҳои тоҷикзабони Шаҳритуз мувофиқат дорад, ки дар Қамашӣ дучор наомадем. Аз ҷумла, хангоми аз асоси замони гузашта ба асоси замони ҳозира баргардонидан бетаъбир мондани ҳамсадои аввали феъли «дидан»: дйд (асоси замони гузашта), дйн (асоси замони ҳозира); мувозӣ ба қор бурда шудани бандакҳои -ен//ин барои ифодаи шахси дуюми чамъ (гоҳо танҳо) ва м. инҳо.

Баръақс, аз рӯи баъзе хусусиятҳои луғавӣ лаҳҷаи Қамашӣ бо лаҳҷаи Шаҳритуз умумияте дошта, аз Арабхонаи Қаршӣ фарқ мекунад. Чунончи, амӯйи ҳам дар Қамашӣ ва ҳам дар Шаҳритуз ба маънии 'амак' истеъмол мегардад. Монанди ҳамин, калимаи замин ба маънои васеи худ (ҷо, манзил) ва калимаи боба ба ҷои «падар» дар ин ду маҳал баробар мустаъмал аст ва ғайра.

Мавқеи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон дар байни шеваҳои тоҷикӣ-форсӣ

Мушоҳида ва андозаи фактҳои нишон медиҳад, ки лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабонро аз рӯи хусусиятҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ ҳукман ба ин ё он ғуруҳи муайяни шеваҳои тоҷикӣ вобаста қардан мумкин нест.

Лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ аз рӯи як қатор хусусиятҳои бештар ба шеваи Бухоро ва ба василаи он ба тамоми шеваҳои шимолӣ алоқаманданд. Аз ҷумла:

1. Мавҷуд будани 8 фонемаи садонок: и (й), е, а, ў, у, (ӯ), о.

2. Истеъмоли ҷонишини шахси сеюми танҳои вай.

3. Гоҳо дучор омадани бандакҳои феълии **-ат** (барои шахси сеюми танҳо), **-ан** (барои шахси сеюми ҷамъ), бандакҳои хабарии **-ем** (барои шахси якуми танҳо), **-ен** (барои шахси сеюми ҷамъ), **-ас** (барои шахси сеюми танҳо).

4. Ба шаклҳои **ми//му//мӯ//ме** зоҳир гардидани префикси **ме-**.

5. Серистеъмол будани шаклҳои феълӣ бо ёридиҳандан «истодан».

6. Дар истеъмол будани намуди сифати феълӣ суффикси **-гӣ**.

7. Серистеъмол будани феълҳои таркибии феълие, ки бо ёридиҳандаҳои «баромадан», «партофтан», «додан» ва амсоли инҳо сурат меёбанд.

8. Серистеъмол будани ҳиссаҷаи (агар вариантҳои фонетикиашро истисно кунем) **-мӣ?**.

9. Истеъмол шудани алоқаи атрибутии тарзи «Аҳмада китобаш» ва м. инҳо.

Баробари ин, дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ бисёр факҳо ёфт мешаванд, ки дар шеваҳои шимолӣ нестанд. Муҳимтарини онҳо аз зайл иборатанд:

1) Дар охири калима бо фонемаи **е** мувофиқат кардани садоноки **а** дар Арабхонаи Қаршӣ.

2) Дар охир ва байни калима бо фонемаи **е** мувофиқат кардани садоноки **и** дар Арабхонаи Қаршӣ.

3) Бо вариантҳои ғайримуқаррари талаффуз шудани овозҳои **у** ва **о** дар Арабхонаи Қаршӣ: дохтар, кӯр.

4) Мавҷуд будани дифтонгҳои **еу, оу, ау, ей**.

5) Мавҷуд будани овозҳои **ε, h, s, z**.

6) Мувофиқати овозҳои **з/з** бо **д**: индейли.

7) Серистеъмол будани калимаҳои мураккаби типии «сафтор».

8) Мавҷуд будани варианти бандакҳои изофии **е//и**.

9) Мавҷудияти ҷонишини шахси сеюми танҳои **ун//у**.

10) Мавҷудияти бандакҷонишинҳои **-им, -ит, -иш; -ум, -ут, -уш**, (барои шахсҳои танҳо), **-их//-ух//-ех//-ах** (барои ҳамаи шахсҳо), **-е//йе** (барои шахси сеюми танҳову ҷамъ дар Қамашӣ).

11) Истеъмоли бандакҳои феълӣ **-ум** (барои шахси якум), **-ен//ин** (барои шахси дуҷуми ҷамъ ва танҳои эҳтиромӣ), бандакҳои хабарӣ **-ай, -а//е** (барои шахси сеюми танҳо): хондум, гирен, хондай, хонда//е.

12) Мавҷудияти префикси **би-** дар ифодаи шаклҳои аорист ва сигаи амр (ба истиснои вариантҳои фонетикашон): Бихонум, бихон.

13) Аз шаклҳои сифати феълӣ ва феълҳои ҳол бо ёридиҳандаи «кардан» сурат ёфтани як гуруҳ феълҳои таркибии намуди «найиста кардан», «парта кардан»...

14) Баробари пасоянди -а//йа истеъмоли гардидани пасоянди ра: моҳо-йа//моҳо-ра.

15) Мавҷудияти истеъмоли ибораҳои номии тарзи «арабон ғӯспанаш» (аробона ғӯсфандаш), «пирон одамон» (одамони пир).

16) Мавҷудияти калимаҳои хос, аз кабили «бӯла» (писари амак, хола...), «кока» (бародари калонӣ), «лоли» (тағой), «ҷуддӯ» (модаркалон), «даду» (хола, апа), «ҷадди» (бобо), «боби» (падар), «амӯ» (амак) ва ғ.

Аксарияти ин гуна фактҳои хоси лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони доираи Қарширо зимнан дар забони форсӣ-қобулӣ, забони ҳазораҳои Афғонистон, шеваҳои форсии имрӯза, шеваҳои яҳудиёни Самарқанд ва гурӯҳҳои этникии қавол, чистонии водии Хисор низ дидану шундан мумкин аст¹⁰.

Монанди ҳамин фактҳои ҷудоғонаи зикршуда ба шеваҳои ҷануби шарқии забони тоҷикӣ низ хос мебошанд.

Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Шаҳритуз, мисли атрофи Қарши, аз рӯи хусусиятҳои ҷудоғонаи худ ҳам ба шеваҳои шимолӣ, ҳам ба шеваҳои ҷануби шарқӣ марбут мебошад. Аммо инъикоси фактҳои шеваҳои ҷануби шарқӣ назар ба лаҳҷаҳои атрофи Қарши дар Шаҳритуз зиёдтар ҳис карда мешавад. Аз ҷумла, мавҷудияти фонемаи ғайрилабии катори қафо ʔ, ки асосан бо овози таърихан кӯтоҳи у мувофиқат дорад, яке аз ҳамин гуна хусусиятҳои барҷастаи шеваҳои ҷануби шарқӣ ҳисоб меёбад. Аз хусусиятҳои барҷастаи шеваҳои шимолӣ дар лаҳҷаи Шаҳритуз ҷой доштани фонемаи катори омехтаи ӯ (واو مجهول) қайд гардид. Вале мақоми истеъмоли он назар ба лаҳҷаҳои Қарши дар ин ҷо маҳдудтар мебошад.

Дар лаҳҷаҳои тоҷикзабони Шаҳритуз ҳам фактҳои муштарак бо шеваҳои тоҷикӣ-дарии Афғонистон ва забони форсӣ ба назар мерасанд. Аз ҷумла, истеъмоли бандакӣ феълӣи -ин (барои шахси дуҷуми чамъ), бандакӣ хабарӣи а (барои шахси сеҷуми танҳо, масалан: гуфта <гуфтааст) ва ғ.

Ҳамаи ин бори дигар шаходат медиҳад, ки лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қарши ва Шаҳритуз, агарчи ҳоло дар иҳотаи шеваҳои дигари тоҷикӣ воқеъ гаштаанд, аз рӯи нишонаҳои худ ба ҳеҷ қадами онҳо маҳсус вобаста шуда наметавонанд. Хусусияти барҷастатарини ин лаҳҷаҳо омехтагӣ ҳисоб меёбад. Маҳз дар асоси ҳамин бо ба назар гирифтани маҷмӯи фактҳои забонӣ лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабонро яққоя бо лаҳҷаҳои тоҷикии қавмҳои этникии водии Хисор (қавол, чистонӣ) ба гурӯҳи алоҳидае ҷудо кардан мумкин аст, ки дар байни шеваҳои тоҷикӣ ва тоҷикӣ-форсии Афғонистону Эрон меистанд.

Арабхона

1. йа хел-иш да шас-да йам к̄ар мекуна — як хелаш дар синни шастсолагӣ ҳам кор мекунад.

2. акӣ Орзикул-а саг газеда—акаи Орзукулро саг газидаст.

3. Момо, инче бийен — момо (модаркалон), инчо биёед.

4. уно ка мохо тӯйдош-да — онҳо бо мо ҳамтӯй (хешу акрабо)-дия.

5. хони йа кас хонагаштак рафта — ба хонаи як кас ба хонагаштак рафтааст.

6. хууш даур задан-ба рафтэги — худаш ба давр задан рафтагӣ.

7. Душанбе-йа Шамансур мугуфтагӣ кишлоғ-а медонитон-ма? — дар Душанбе Шохмансур мегуфтагӣ чойро медонитон-мӣ?

8. уно Ченоу рафта — онҳо ба Ченав рафтаанд.

9. холи ҳаму гау дуздэги хаста — холо ҳамон одами гав дуздидагӣ хастаст.

10. иби, ман мурум, ном-уш Марзӣя, а думоли Ровӣя шудагӣ — иби, ман мурам, номаш Марзӣя, аз паси Робиа шудагӣ.

11. чоғ назанен, ха, хезен шумо — чеғ назанед, хайр, хезед Шумо.

12. уно нависен, да бин караги-йа ароваки биндӣ мегӯйем — онҳо навишта истодаанд, асбоби дар бинии кардагиро аробаки бинии мегӯем.

13. дауда бийен, она — она (модар), давида биёед.

14. пир̄р рафтоваде-мӣ, вай кас дига-мӣ? — перор рафта будӣ-мӣ, вай кас дигар-мӣ?

15. да саро-х меаннозем — ба сарҳоямон меандозем.

16. бачаҳо да кӯчих-а қапида навистан — бачаҳо дар кӯчаашон дошта навистанд.

17. аукотих-а хӯретон, ба меритон — хӯрокотонро хӯретон, баъд мераветон.

18. хай карут-ку, кӣ чоғса hozир? — пеш карда, буд-ку, кӣ чеғ зада истодааст хозир?

19. хамту дивижини ист карт — якуякбора ҳаракати мошинҳо истода монд.

20. Орзу чоғ зах исодас, йа майдон сони мерам — Орзу-кул чеғ зада истодааст, як фурсат баъд меравам.

21. йа чи гуфсодудӣ-ку, ман уно-йа намидонум — ким-чӣ гуфта истода будӣ-ку, ман онхоро намедонам.

22. бен, бен, чойнек-а битен — биёед, биёед, чойникро бидихед.

23. Она, шо_ε ир омаса, акун гирен — модар, шоир омада истодааст, акнун гиред.

24. «пахтасар» гуфтен, _ε изо накашен-да акун—«пахтасар» гуфтаанд, изо накашед-дия акун.

25. hozep расмото-йа гирифсодан, она — модар, хозир расмҳоятонро гирифта истодаанд.

26. мо магазин рафсодем, йа гала айол омсодуд — мо ба магазин рафта истода будем, як гуруҳ занҳо омада буданд.

27. дугонеш-а кийна када да гавора дуромадод — дугонешро маҷбур карда ба гахвора даромада буд.

28. ду рӯз борун борид-э, нарафтен—ду рӯз борон борид-э, нарафтаанд.

29. хамин китово-йа а гап пур мекунин-да — хамин китобхоро аз гап пур мекунед-дия.

30. ин-а кār//кор мекунен-ме? — инро кор мекунед-мӣ?

31. она, йакта шук гӯен... — модарчон, якта афсона гӯед.

32. шимо хавозигар буен-ку — шумо ҳофиз будед-ку.

33. пичи калимех-а гарронед — андак калимаатонро гардонед (яъне гап зада шинед).

34. хоҳарух-а чӯғ за — хоҳарашро чеғ зад.

35. бачох-а хона-ба монда алаф хӯрдан-ба мерафт — бачаҳошро ба хона монда ба алаф хӯрдан мерафт.

36. онеш не аку гургак ома — онааш (модараш) не акнун, гургак омад.

37. бузак бачох-а чӯғ за омад, да даҳани дарах-а — бузак ба даҳани дарах бачаҳошро чеғ зада омад.

38. бобийо гурун(г) кароха омад — бобохо (мӯсафелон) сӯхбат карда истода (сӯхбаткунон) омаданд.

39. бачем, доу аспи мо-ба беда парта кун — бачам, дав, ба аспи мо беда парто.

40. Араббой, ин ча бен, инча бен — Араббой, ба ин чо биёед, ба ин чо биёед.

41. Чуво_{на}-йа дуз//дӯз бурдаге, гава Нуралӣ бурдаген—чуво_{на}ро (гӯсоларо) дузд бурдагист, говро Нуралӣ бурдагистанд.

42. Нуралӣ тӯй рафтод, Ӣа буза бозор бурдаген — Нура-
ти ба тӯй рафта буд, як бузро ба бозор бурдагистанд.
43. нимефурухтоша-мӣ? — намефурухта бошад-мӣ?
44. Араббой бен, шуг-а медонен-ма? — шуг-а чи донум?—
Араббой биёед, афсонаро медонед-мӣ? — Афсонаро чи до-
нам?
45. ҳамидейли-ми изуш? — паяш ҳаминзайлӣ-мӣ?
46. тӯруки кар давроза, дӯз ома — дарвоза тараккӣ кард,
дузд омад.
47. сарах-а омаум, ки хар ханг зат — ба сараш (ба бо-
тояш) омада будам, ки хар хангос зад.
48. hozер чоғ мезаниан, мерем-да — хозир чоғ мезананд,
меравем-дия.
49. ин одам-а каллеш мул ӯйла кааги, Ӣа кетоп мебаройа
баройи шумо — каллаи ин одам бисъёр фикр 'кардагӣ, ба-
рои шумо як китоб мебарояд.
50. хони ту//то рафса, ниго кун—ба хонаи ту рафта исто-
дааст, нигоҳ кун.
51. моло-Ӣа гӯм ع айб не-мӣ? — (афсонаи) муллоро гӯ-
им, айб не-мӣ?
52. биргатамо-Ӣа аспаш-а кашида нагирифте-мӣ? — ас-
паш биргадирамонро шумо кашида нагирифтед-мӣ?
53. харакеш уке мо, Эркайуф аспакé не-ма? — ха-
ракиш укои мо, Эркаев аспакӣ не-мӣ?
54. бўвом чон кандэгé-де, ҳамин-а барош сурати ангор
(ангур) шудаге — бобоям барои ба даст овардани ҳамин
из хеле кӯшидагӣ-де, сурати ангур шудагӣ.
55. одамо пахта чинса-ме Файзибӯй? — Файзибой, одам-
о пахта чинда истодаанд-мӣ?
56. тунукачӯп кати во мебаран — бо тунукачӯб кушод
мебаранд.
57. Қобел онет кини, ас кини? — Қобил, онаат канӣ, асп
канӣ?
58. боца, гирен-е тунук-а — боца, тунукро (як навъи нони
тунук) гиред.
59. имсол-ба ҳамин кот мебед-да тӯй-ба — соли оянда
ба тӯй ҳамин вақт боз мебнёед-дия.
60. Қобелбой да гавот барг тӯда кисоден-мӣ? — Қобил-
бой ба говхоятон барг чамъ карда истодаед-мӣ?
61. дау, аспи ман-ба аш ти — дав, ба аспи маи об дех.
62. деу, Қобел, онет чоҳса — дав, Қобел, модарат чоғ за-
да истодааст.
63. интуракин ток-а ишшонит мишат — ин хел токро ши-
шонед мешавад.
64. мохо-Ӣа ӯлотомо-Ӣа Аҳмати Зиндафил(н) Чомӣ ме-
ӯни — авлоди моро Аҳмади Зиндафили Чомӣ мегӯянд.

65. а аулоти Қурайш-а мо—мо аз авлоди Қурайш-дия.
66. мешо-йи мо-йа ҳамуно хурдудан, надуздида бошан мегӯм? — мешҳои моро ҳамонҳо хурда буданд (мабодо), надуздида бошанд мегӯям?
67. ҳамроҳох-а йобен, бад читӯ мекунен? — (агар) ҳамроҳоятонро ёбед, баъд чӣ тавр мекунед?
68. ин токо-йа ҳар сол хутон мебурен-а? — ин тоқхоро ҳар сол худатон мебуред-а?
69. пера̄р артис буридо-а, токо-йа? — тоқхоро перор артист бурида буд-а?
70. чийанойи худойе мо артис-да — қиянҳои худҳои мо артист-дия.
71. ман кампир-ам бошам, а шумоҳо мӯл мехорум — ман (агарчи) кампир бошам ҳам, аз шумоҳо (хӯрокро) мӯл мехӯрам.
72. а п^нсаракошо йован ино, Эркашон-а ройӣ каресан — инҳо аз писарҳояшон (барақа) ёбанд, Эркашонро роҳӣ карда истодаанд.
73. а фарзандих-а мейован-де — аз фарзандашон (ё аз фарзандашонро) меёбанд-дия.
74. ха, бачем, рафсетон-мӣ? Хатича-йа бурсе-мӣ? — Ха, бачаам, рафта истодаетон-мӣ? Хадичаро бурда истодаед-мӣ?
75. шумоҳо чойа кишида хӯрин — шумоён чойро кашада хӯред.
76. ҳоле, мийомат, қана кокот — қариб меомад, кани акаат.
77. Орзи, а пирон одамо пахтаву кӯрак чинсен—ма? — Орзу, аз пирон одамон пахтаву кӯрак чинда истодаанд—мӣ?
78. унаш—а ти кони, ха, мон а таги ток — ваяшро дех кани, хоҳ, мон аз таги ток.
79. йа қитекаш мондод, гирта бор кародудем — як камакаш монда буд, гирифта бор карда будем.
80. гучо йерӣ, Қаноат, худум мийовум йа қити — гучо мерави, Қаноат, худам меёбам як камакак.
81. кудомш-а мегӯйит, охи каш — кадомашро мегӯед, охир каш.
82. модих-а да қултух-а метиконит, ина бўлаг мон — модашро ба зери бағалатон метикконед, инро ҷудо мон.
83. ҳами сол а ҳами ток ду чуча ангор хӯрум — ҳамин сол аз ҳамин ток ду шингил ангур хӯрам.
84. боҳкор-мӣ, уно? — онҳо (одамони) боғкор-мӣ?
85. ангор мехора — ангур мехӯрад.
86. аки Хушвах кучо рафсен, бен -ақай Хушвақт кучо рафта истодаед, биёед.
87. каррок паш мекунем — каррок (ҳезум, сӯзишворӣ) тах мекунем.

88. и сол намеша-ма, соли дага тах кара монтон — ин сол намешавад-мӣ, соли дигар тахт карда монетон.

89. Афанду-йам менавуста—маган? — Афандиро ҳам менависта бошанд-мӣ?

90. ин одам чоғсан бўлеш-а — ин одам бўлаашонро (амак-бача, холабача, тағоибача) чег зада истодаанд.

91. ҳусенуф чиг засодас, акем-а — Хусейнов акаамро чег зада истодааст.

92. Раҷав, инча бийо, йордам бити ките-э — Раҷаб, ин чо биё, каме ёрдам бидех.

93. а хов сер шуа омайӣ-ма? — аз (хоб сер шуда омадӣ-мӣ)?

94. токох-а бурисетон-ми, мо ҳамин рӯз гӯр жарем — тоқхоятонро бурида истодаетон-мӣ? Мо ҳамин рӯз гӯр кардем.

95. Орзукул да шоштан мера-ма? — Орзукул ба шустани мошина меравад-мӣ?

96. токи шумо бур(и)даги-йа ман бурум-чи? — токи шумо буридагиро ман бурам-чӣ?

97. тормус-а чӣ сос кунум, да ҳудум аниқ — тормозро чӣ соз кунам, ба худам равшан аст.

98. дйна дурома хорафтуд — дина даромада истода буд.

99. ангор-а ҳамеша бурида парофте? — ҳамаи ангурро бурида партофтӣ?

100. а бўли кунда бурам-ма, туғойӣ? — дар болои кунда бурам-мӣ, тағой?

101. Харбӯза тӯр парофтас ё ки лапшерин шудас — харбуза тӯр партофтааст ё ки лабширин шудааст.

102. Мунаввар пеши туғойит реу — Мунаввар пеши тағоат рав.

103. токи мо бурет гуфта зора мезанет-да — токи моро буред гуфта тавалло мекунед-дия.

104. да ин ча-ба мегурихтаги одам нис — дар ин чо одами мегурехтагӣ нест.

105. ин шабаш онеш а акибаш ғалтид — ин шабаш (шаби дигараш) модараш аз кафояш ғалтид (яъне поид).

106. кӯлқуйӣ гуф ман ту-йа мехӯрум — гап занӣ гуфт ман туро мехӯрам.

107. отеш гуф, ки духтари калонам-а варда метум — падараш гуфт, ки духтари калониамро оварда медихам.

108. ҳоле, ғалтидовуд, ниго ку — қариб, ғалтида буд, нигоҳ кун.

109. да модари шӯ-йих гуфсодай — ба модаршӯяш гуфта истодааст.

110. а ҳаминча бўли бўбӣ омадум гуф — аз ҳамин чо барои бобо омадам гуфт.

111. а боло чойид, йа ла_ε ли танга, йа ла_ε ли тило рехт — аз боло чаҳид, як лаъли танга, як лаъли тилло рехт.

112. бите хӯрум, оних-а метум — бидех, хӯрам, модарам-ро медиҳам.

113. ма хамизейли карағи-ва хусурум раф — вақти ман хаминзайли (кор) кардан падарарӯсам рафт.

114. бо ин пахти хоних борд, духтарх-а — боз ин пагоҳӣ қати духтарашро(ба) хонааш бурд.

115. ҳоланги духтар ғел зад — ҳоланги духтар ғел зад.

116. галагардониш кару уштурбоних-а кошт-да, иккинчи қайних-а дид—(ӯро) галагардон карду уштурбонашро кушт-дия, дуҷумбор(баъд) қайнояшро дид.

117. шав бен, бо меген, номих-а Ойгул гуфсай—шаб биёсд, боз меғуед, намашро Ойгул гуфта истодааст.

118. она, да чан дуромаде? — модар, ба чанд даромадед?

119. қатиқ омарсем, апоот хӯран — қатиқ (чурғот) оварда истодаам, апахоят хӯранд.

120. Розийеш холих-а монан, отиш-а ўлеташ дига — Розияш ба холааш монанд аст, авлоди отааш дигар.

121. калид да дурни ойнадон-ба — калид дар даруни оинадон аст.

122. ин-а келин духтод, дина додоуд — инро келин духта буд, дина дода буд.

123. йа камта чеу оваро будум — як камтарак чав оварда будам.

124. йош будаген-да, ҳоле шасту се — ёш будагистанд-дия, холо шасту се.

125. йошаки хуш нағза-а, дандон пийоз-а намигузара — давраи чавонӣ хуб нағз-а (холо), дандон ба пиёз намегузарад.

126. кӯрпаче паррофтем, чироғ-а дар гирондем — кӯрпача партофтем, чароғро даргирондем.

127. бармахтар мейа, мешӯйа сарош-а — барвакттар меояд, сарашро мешӯяд.

128. бачагоно гифтан гиртан — бачаҳо гирифтани гирифтанд.

129. унча сара, иби, чува намехӯртон? — ончо хуб, иби, барои чӣ намехӯретон.

130. шумоҳо дароёетон, ино дасохошон-а мешуваи — шумоён дароетон, инҳо дастҳояшонро мешӯянд.

131. бара ҳамун йалтилламиш карсо-да дандоното — барои хамин дандонҳоятон чило дода истодааст-дия.

132. хишке не-ку, хешо кинӣ? — ҳеҷ кас нест-ку, хешо кани?

133. товоқ-а а гучо омарсӣ? — табакро аз кучо оварда истодаӣ?

134. момо, бандум хай-мӣ, мерум — момо (модар) бандам хайр-мӣ, меравам.

135. худуш-а мур гуфса — худашро мур гуфта истодааст.
136. да мо забон-ба ҳавази миган, кӯшук-а — дар забони мо сурудро «ҳавазӣ» мегӯянд.
137. йуртух-у йомух-ба сикат равен — ба манзилатон сикат равед.
138. ҳамеш бахшидадор дора, қайнонешу қайнатеш ҳалво мехӯра — ҳамааш (фарзандҳои) бахшидадор (номзадшуда, гахворабахш) дорад, қайнонаю қайнатояш ҳалво мехӯрад.
139. хунук буда-мӣ, гардум? — хунук будааст-мӣ, гардам?
140. голи коқӣ нау мебурут — гули коқу нав мебарояд.
141. дилутон пир будай-а? — дилатон пир будааст-а?
142. ҳақи булоғ расидан сони йа гау мийора — ба балогат расидан баъд як гав меоварад.
143. туғойе, ма шуг гуфсодум — тағой, ман шуг (афсона) гуфта истодаам.
144. дасум дар караги гуфтум-ку — дастам дард карлагӣ гуфтам—ку.
145. да болех кундош гирифтум — ба болояш кундош (зани нав) гирифтам.
146. Қобилбӯйдоқ ҳаста. ҳағоза хонсодай — Қобилбӯйдоқ ҳастаст, суруд хонда истодааст.
147. Э, чироғ нимкӯр шуд, карасин не буд дуруни чироғ-ба — э, чироғ ниммурда шуд, дар даруни чироғ карасин набуд.
148. сайнмас бара, куша-ма — (гӯсфандро) ба идораи «союзмас» барад, мекушад-мӣ?
149. йа бало ҳай кара амасо бод, сарих-а бо мондум — як балоеро ҳай карда омада истода буд, сарамро боз мондам.
150. поди Парвоза гошт, йз—а гум карас — рамаи Парвоза гузашт, (ӯ) пайро гум кардааст.
151. гӯспандо—йа сари гӯспан бўлак кара бурдодан—гӯсфандхоро аз сари рама таксим карда бурда буданд.
152. йаг нишӯни мол-а йован, ба мейован — (агар) нишони як молро ёбанд, баъд (дигарҳояшро) ҳам меёбанд.
153. хола-йа бузуш гум шудодай—як бузи хола гум шуда будааст.
154. ту, чалпар, а кучо донӣ, ду шапот зад чӯян—ту, чалпар, (аҳмақ, маҳмаддоно) аз кучо медонӣ (гӯён) Чӯян (ӯро) ду тарсақӣ зад.
155. Турдиғой медона, мегуфтагёя «Гӯрӯғли»-йа — Турдиғой медонад, «Гӯрӯғли»-ро мегуфтагист.
156. йа кучуке дивоне да мийонаҷойи кӯче «ху» гуфта гаштас — як кучуки девонае дар миёнаҷои кӯча «ху» гӯён гаштааст.

157. ўлоди худих-а хиш мегем мо — мо авлоди худамонро хеш мегӯем.

158. респон-а дӯр гаррондан барош далғон даркор — барои давр гардондани ришта далғон (хатҳои байни дук, ки риштаи печидаро нигоҳ медоранд) даркор.

159. дафтарото-йам йигон пашта шудагай? — дафтархоятон ҳам ягон панҷто шудагист?

160. сандалё шишта пох—а гар екунем, олеу меннозем— сандали нишаста поҳоямонро гарм мекунем, олав меандозем.

161. мактав йала шуда, дина майлис мешуда будагай— мактаб кушода шудааст, дина маҷлис мешуда будагист.

162. Элмурот гӯспан-а донистагай — Элмурод гӯсфандро донистагист?.

163. йа гурихта буде, понзда рӯз-да йофта омаде—як (маротиба) гурихта будааст(ки), дар понздаҳ рӯз ёфта омад.

164. қити бардорен, ман хона-йа бурӯвум — андак баланд шавед, ман хонаро бирӯвам.

165. рӯйих-а мешувен-мӣ? — рӯятонро мешӯед-мӣ?

166. йа ду-се рӯз хунук карсай, ноша пеш хунук набуд— як ду-се рӯз(боз) хунук карда истодааст, набошад, пеш хунук набуд.

167. мийона-ба кӯ ҳаста, самолот намегушта — дар миёна кӯҳ ҳастаст, самолёт намегузаштааст.

168. ун вах-ба маълӯм шуда мемона, толоро-йа нифурварде — дар он вақт маълум шуда мемонад, толорҳоро нафуровардааст.

169. худи ҳамин кас-а мемона, худих медина — ба худи ҳамин кас монанд аст, худаш мебинад.

170. да вахти Амир олимхон — ба ҳамин тал бозорчо шудагӣ — дар вақти Амир Олимхон ҳамин тал бозорчо шудагӣ.

171. кидом ҳавозӣ-йа гофтӣ? — кадом сурудро гуфтӣ?

172. бачих-а динет путкун рӯс мегӯет — (агар) бачаашро бинед, тамоман рус мегӯед.

173. дйна омардагӣ мошина омада бурса будай, Чӯян-а — Чӯянро мошинаи дина овардагӣ (боз) омада бурда истода будааст.

174. а оташ-а кидом бузах-а гум шуда? — аз падараш кадом бузаш гум шудааст?

175. чорта геу-а ширих-а хӯрда гаштем — шири чор говро хӯрда гаштаем.

176. да ино-ба соуғотӣ ройи мекона — ба инҳо савғотӣ мефирстад.

177. буғзолих-а йофта, реу пулиш-а те — бузголаашро ёфтааст, рав, пулашро дех.

178. хай, ино-йа пахте да мошен дайrow кара моне — хайр, пагоҳӣ қати инҳоро ба мошин савор карда монед.

179. калтак-а омарда дэсух-ба гирифта зад, пош мепара — калтакро оварда ба дасташ гирифта зад(ки) пош мепаррад (пароканда мешавад).

180. дӯмот ҳаму пила мас боша, дуиш-ам мебардора — (агар) домод ҳамон пила (вақт) маст бошад, дуяшро ҳам мебардорад.

181. Аҳмади Чимхӯр а йаг сунаш чӯқа зад да нон-ба — Аҳмади Чимхӯр аз як тарафаш ба нон чӯқа (нӯл) зад.

182. йа таһтӯр карум гуф — як тахтӯл кардам гуфт.

183. ино фуроман, дусш-а да пуштуш басан кампера — инҳо фароманд, дасти кампирро ба пушташ бастанд.

184. йа хелиш да шаст-да-йам кәр мекона — баъзеаш дар синни шастсолагӣ ҳам кор мекунад.

185. мо бибӣ-йам мегему момо-йам — мо ҳам бибӣ мегуему ҳам момо.

186. ка моҳо тӯйдеш—да—бо моҳо туйдош (хеш)-дия.

187. а ин пиш одам будаги нес — аз ин пеш одам набудагӣ.

188. а хамун қулоғи замин банден гуфтум — аз ҳамон қулоғи (тарафи) замин бандед гуфтам.

189. ун гузишт, Адиз омад — он гузашту Азиз омад.

190. ин-а а дас(т) месозан — инро бо даст месозанд.

191. мединен? — мебинед?

192. дунйо-ва сат егузара — дар дунё аз сад мегузарад.

193. да хәне мерем — ба хона меравем.

194. ҳо, бўба, укем гера кареста — ҳой, бобо, укоюм гирья карда истодааст.

195. чойнек-а бийер — чойникро биёред.

196. а гудаштагоно таъни заннагӣ каагӣ не тағмин — таҳмин, аз гузаштагон (касе) зиндагӣ кардагӣ не.

197. Қаршӣ да чойи гуллолазор буагӣ — Қаршӣ дар қои гуллолазор будагӣ.

198. чӯруп-а гирен, Орзи — Орзу, чӯробро гиред.

199. айни бухорот-ба одамо сейл мебурот — дар айни баҳор одамон ба сайл мебароянд.

200. да паш чӯлидагӣ — дар пашм чӯлидагӣ.

201. да дури олау гӯр микунат, хамир-а — хамирро дар даруни олав гӯр мекунад.

202. арабойи мо-йа гудаштагонаш микунат—гузаштагони арабҳои мо (онро) мекунанд.

203. хӯрчен-а мебардорат мийорат — хурчинро мебардорат меоварат.

204. арабон госпанаш илоҳати Қаршӣ-ва гардат — гӯсфанди арабҳо дар вилояти Қаршӣ мегардад.

205. а Макатулло арабон-а омарагӣ — арабонро аз Макатулло (шаҳри Макка) овардагӣ.
206. Сафо, хо Сафо, бен-ку — Сафо, хой Сафо, биёед, канӣ.
207. ходир//хозер мейойум — ҳозир меоям.
208. да рӯн мегира саг — саг аз рон (рони пой) мегирад.
209. хӯнойих-а лой карем — хонаҳоямонро лой кардем.
210. Ҷӯрабой-а бахшидеш нағз-мё? — бахшидаи (номзоди) Ҷӯрабой нағз-мӣ?
211. бачаҳо бутун касал маган — бачаҳо бутун касал ме-гуянд.
212. а дуруғ-а мага — дуруғ мегӯяд.
213. мурдем, бийорен шӯрбо-ра — шӯрборо биёред, мурдем.
214. палӯв кара монт — палав карда монд.
215. ҳамин Ҷумайа пахтиш-а динен — пахтаи ҳамин Ҷумъаро бинед.
216. а зийофат тарсонен-ма?—(маро) аз зиёфат метарсонед-мӣ?
217. мо донистагех-а мегем — мо донистагиамонро мегуем.
218. а муон гуфта монен—ба моён гуфта монед-дия.
219. донистигех-а гӯйум-да — донистагиамро мегӯям-дия.
220. а бўли сӣ сағирбон шудим — (мо) дар сисолагӣ сағирбон шудем.
221. хони Мо Қирғиз мерем — ба хонаи Момо Қирғиз меравем.
222. даур занон — давр занон.
223. а ин чо баройену хони Мобахрӣ равен — аз ин чо бароеду ба хонаи Момобахрӣ равед.
224. а залур-а рафтум — аз рӯи зарурат рафтам.
225. хӯ, Мӯғул, номи отитон чӣ? — хой Момо Ӯғул, номи падаратон чӣ?
226. аз мо бе ғейр — ба ғайр аз мо.
227. мазеш не — мазаш не.
228. ҳамаш госпан кати будэги — хамааш бо гусфанд будагӣ.
229. об-а кам кунет-ку — обро кам кардед-ку.
230. муӊмиле караги—муомила кардагӣ.
231. хӯ Назаруф, истен, ку — хой, Назаров, истед канӣ.
232. да пахта-да будагӣя — дар пахта будагист.
233. кэни, кӯрпаче парто а эсу — канӣ, аз ин сӯ кӯрпача парто.
234. адин бат нону намак шудим — баъд аз ин нону намак шудем.
235. гӯйе диге малим-да — ба дигар муаллим гӯед.

236. хонеш-да рафтагейя Орзикул — Орзукул ба хона-аш рафтагист.

237. уно омарсен нун-а — онҳо нонро оварда истодаанд.

238. курти кавут дошта Орзи — Орзу куртаи кабуд доштааст.

239. ман да кӑр рафта будум, ма бекӑр-ма — ман ба кор рафта будам, ман бекор-мӣ?

240. ки Позел Қӑсӑн ери-ма? — бо Фозил ба Қосон меравӣ-мӣ?

241. чӣ бало буде? — чӣ бало будааст?

232. овше хӯрен? — саросема мехӯред?

243. Тӯрақул машини сӑфет гирифта — Тӯрақул мошини сафед гирифтааст.

244. да ин хона саҳаб шуда—(вай) ба ин хона соҳиб шудааст.

245. хами кӯхо да Ғузор даке хӯрайу баҳат гузишта мерат — ҳамин кӯхҳо дар Ғузор дакка (қат) мехӯранду баъд кашол шуда мераванд.

246. овозих ҷуо малғии буда — овозаш ниҳоят малғии (ғулғуланок, бад) будааст.

247. дап ҳас//ҳас, рибоб ҳас//ҳас—даф (ак) ҳаст, рубоб ҳаст.

248. она, мӑл ӑмат? — она, мол омад?

249. сару лебӑс мӯл бут — сару либос бисъер буд.

250. нау сесола шуда — нав сесола шудааст.

251. ин тарсида истодай а шумо — ин аз шумоён тарсида истодааст.

252. ҷо қалак мамлакат бут — ҷудо мамлакати қалок (хароб) буд-дия.

253. ман а ту гав задагим не — ман дар бораи ту гап задагим не.

254. нӯри додоудум да уно — ба онҳо нури (нурии маъданӣ) дода будам.

255. Ҷ айол гаву-а дӯшидан гирифт — зан гавро дӯшидан гирифт.

256. ун гуф, ки да гавара хореу гуф — вай гуфт, ки дар гаҳвора хоб кун.

257. бо ин мехеза, корех-а екуна — ин боз мехезад, корашро мекунад.

258. п"сари мо-йа духтарах-ба фотиҳа карт — писари моро ба духтараш фотиҳа қард.

259. ана, дӯмоти мо, матасикилах кати расим гирондагӣ — ана, домоди мо, бо мотоциклаш расм гирондагӣ.

260. кӑр намекарум, ноних-ам намедод — (агар) кор намекардам, нонашро ҳам намедод.

Қамашӣ

1. йакта шатна (даҳанбанди линга) тийед, ко (акаи) Нарсе!

2. мана, бо а ҳамсоёа намонам ман — мана, боз аз ҳам-соёаам намонам ман.

3. шумо а Тоҷикистон омада хобед-мӣ? — шумоён аз Тоҷикистон омада истодаед-мӣ?

4. ҳамин хел гуфтак-де вай да уно — вай ба онҳо ҳамин хел гуфтааст-дия.

5. оба сени мо сар мдот — обро ба тарафи мо сар меод.

6. ҳоли чойлашмиш накарен — ҳоло (меҳмонҳо) чойгир нашудаанд.

7. тарнав-а да баландӣ шинондагет-де, шумо — шумо тарнавро дар баландӣ шинондагистед-дия.

8. гучо қотет, имрӯс байрам-ку! — кучо рафта истодаед, имрӯз ид-ку!

9. вай да ҳамун Мирзойеф йордам када хоб — вай ба ҳамон Мирзоев ёрдам карда истодааст.

10. ана ҳамин гуфта гирон карт—ана ҳамин (гапро) гуфта гирья кард.

11. бобо-йа гуфтам, мбйом гуфта буд, дараке нес — падарамро гуфта будам, меоям гуфта буд (аммо), даракаш нест.

12. ду-йам ع арабӣ мдонис — дуяшон ҳам араби́ро медонистанд.

13. зимистон-ам қалтит, мо хок кашондим — замистон ҳам даромад, мо хок кашондем.

14. ойликамо нйм-е гав хӯрдан гирифт — нисфи моҳона-амонро (ё моҳонамоёа нисфашро) гав хӯрдан гирифт.

15. додар-е да армия — додараш дар армия.

16. ин лаҳҷайи ҳаминча-де — ин лаҳҷаи ҳамин чо-дия.

17. ба ин ро-йам да Косон хеста мерет — бо ин роҳ ҳам ба Косон меравед.

18. дарде худ-ех-а мдонад—дарди худаширо медонад.

19. да лазгино мзебат афти уно — афти онҳо ба лезгинҳо монанд аст.

20. да гоҳо гапойи уно мо нимагалтем — ба баъзе гапҳои онҳо гоҳо мо сарфаҳм намеравам.

21. да Лайло Шарипова-да хат карагӣ — ба Лайло Шарифова хат навиштагӣ.

22. ع олимо-йа худе (хуdash) ҳал қадан мигират, масала-хо-йа — масъалаҳоро худи олимҳо ҳал қардан мегиранд.

23. эн ҳамун тоғо-ва соҳиб шуда гирифтаги—ниҳоят ба ҳамон кӯҳҳо соҳиб шуда гирифтагӣ.

24. ҳозир пинчову чор-ба даромадам, йа кас имо кунат,

- давида мехезам — ҳозир ба панчоҳу чор даромадам, агар касе ишора кунад, давида мехезам.
25. ҳатто һучум каранӣ да мо — ҳатто ба мо ҳучум карданӣ.
26. пурсида шиштан-а а бораш амоден уно — онҳо аз ба-рои пурсидан омадаанд.
27. һофиз мугӯт, ки ба Ҳиндустон намеравам.
28. кӣ гуфсот ҳамин гап-а? — ҳамин гапро кӣ гуфта истодааст?
29. шәрти зубон монда бошат, чӣ кунам? — яку якбора аз забон монда бошад чӣ кунам?.
30. пахш мукунет-мӣ һозир? — (гӯсфандро) ҳозир мекушед-мӣ?
31. да ӷ араб зубоне (забонаш) гап мизанан — ба забони арабӣ гап мезананд.
32. инчан-о босмачӣ шудагӣ нес — дар ин ҷойҳо босмачӣ набудааст.
33. йа хел зимино ҳас, да ӷ умриш об хӯрдагӣ не — баъзе заминҳо ҳаст, дар умраш об нахӯрдааст.
34. не, мазе не — не, мазааш нест.
35. да инчано пешино алаф кон бут — дар ин ҷойҳо алаф бисъёр буд.
36. инчано йак сара ҷой ки ... — ин ҷойҳо чунон ҷои хуб ки...
37. «қандих-а занит» гуфтам ман да вайо — ба вай ман «қандатонро занед» гуфтам.
38. некин худех-ам таранг-де — лекин худаш ҳам хеле зебо-дия.
39. да селхозинститут нестак — дар институти хоҷагии қишлоқ нестак.
40. вай гуфтак, ки бобит рават — вай гуфтааст, ки падарат равад.
41. Раһмон йак ҷой дам кара бийо — Раҳмон, як ҷой дам карда биё.
42. чудо дасташ мечаспат-де, ӷ ош-ба — ба ош дасташ хеле моҳир-дия.
43. унтин коро кон дидем — ин хел корқоро бисъёр дидаем.
44. мо-да гуфтак, ки ақиб равитон — ба мо гуфт, ки ақиб раветон.
45. чорӯме да дига ҷо шуда бут — чорумаш дар дигар ҷой шуда буд.
46. ҳаму маһал да хона даромадагӣ, «не» гуфтак — ҳамон маҳал (вақт) ба хона даромадагӣ, «хе» гуфтааст.
47. йа бача, йак духтар — дуйе даромада амод — як бача, як духтар — дуяш даромада омад.

48. бечора-йа шӯре қисмиш карт—бечорая шӯраш (шӯри бечора) танг шуд.

49. ҳе, йӯк кунит, вайо-йа. — ҳе, онҳоро нест кунед.

50. ба ϵ де читӯ аҳвол гуфта пурсе, худе чуоб додан мегирифтас — баъдаш аҳвол чӣ тавр гуфта пурсед, худаш чавоб додан мегирифтааст.

51. хӯсан чорта бобо-йа да йак зимин кунет агар гурунг мешат—хусусан, агар чор пирамардро ба як чой шинонед, сӯхбат мешавад.

52. ϵ араб зубон-да нон-а «хубус» мегӯт — дар забони зрабӣ нонро «хубус» мегӯянд.

53. ҳамин Қамашӣ-йа халке се-чор тира — ҳамин Қамашия халкаш (халқи Қамашӣ) се-чор қабила (гурӯҳ) аст.

54. доде ман омада — модари ман омадааст.

55. вайа чойе (чояшро) хӯред агар дилатон боз хостан мегирад—агар чои вайро хӯред, дилатон боз хостан мегирад.

56. да ду дасте ҳалво мегирад — дар ду дасташ ҳалво мегирад.

57. ин гилам а бўбойи мойа бўбойе — а чиддийоини мондагӣ — ин гилем аз падари падарам, аз бобоҳои мондагӣ.

58. да хӯрдан а дӯр мамордан — барои хӯрдан аз дур меоварданд.

59. Фазлийа да чойе (чояш) бурда калхӯс карт — кишлоқи Фазлӣ алоҳида колхоз шуд.

60. хуш амодет, ўғлум — хуш омадед, писарам.

61. обе хӯрдем, ноне (нонашро) хӯрдем лолем-а — об, нони тағоиямро хӯрдем.

62. ҳозир бинойи, нағз-де — ҳозир биной, нағз-дия.

63. чиянчаҳо-йа тӯда када шук мугӯйет-ку — чиянча-хоро чамъ карда афсона мегӯед-ку.

64. хай, «шо ҳусейн», «ибо ҳусейн» гуфта бурдан—(мурдаро) хай, «шоҳ Ҳусейн», «ибо Ҳусейн» гуфта бурданд.

65. роҳат кара гап засодет-ми? — роҳат карда гап зада истодаед-мӣ?

66. да вай се рӯс вах даркор — барои вай се рӯз вақт даркор аст.

67. ҳозир да шаһар рафтан мушудас — ҳозир ба шаҳр рафта мешудааст.

68. мурдагӣ одама да ҳисов гирифта намешат — одами мурдагиро ба ҳисоб гирифта намешавад.

69. Абдураҳим-а мошине (мошинааш) рафт — мошини Абдураҳим рафт.

70. ба ϵ д а ту ман починайса мукунам-мӣ? — баъд ба ту ман тобеъ мешавам-мӣ?

71. Мачид-ам, инчи, ғалтонад агар, тӯй кара додане (до-

данаш) даркор — агар Мачид хам, инчи, ғалтонад, тўй карда доданаш даркор.

72. шохче чӣ даркор да шумо? — ба шумо шохчааш чӣ даркор?

73. мегирам гуфтасу задас — мегирам гуфтаасту задааст.

74. ба ϵ д чор пойе бастам — баъд чор пояшро бастам.

75. некин гўште шерин будас-де — лекин гўшташ ширин будааст-дия.

76. ҳамтў чишме пирожектор-а тўғри кара мешинет — ҳамин тавр прожекторро ба чашмаш рост карда мешинем.

77. нағзе пойис, мошин қати бисёр ϵ азоп мухурид-де — нағзаш поезд, бо мошин бисёр азоб мекашед-дия.

78. йа кор да калле ома-мӣ, тақи меистоту навиштан мегирифт — агар як кор (гап) ба каллааш меомад, якбора меистоту навиштан мегирифт.

79. ϵ араб зубон қати худӣ моон намеғалтим — ба забони арабӣ худӣ моён сарфаҳм намеравем.

80. йак чо рӯс — панҷ рӯс дамех-а гирам, сони мубаром гуфтам — як чор-панҷ рӯз дамамо гирам, баъд мебароям гуфтам.

81. амоди вай осон — омадани вай осон аст.

82. да инча гўспан кон мшуту ϵ алаф нес — дар ин чо гўсфанд бисёр мешаваду алаф нест.

83. а бўли ман шудагӣ воке ϵ а гуфта мушудагӣ не — вокеи дар болои ман шудагӣ мегуфтагӣ не.

84. мошини ман ҳозир да бўли гўспан рафтагӣ — мошини ман ҳозир ба назди гўсфандон рафтагӣ.

85. кон кор гузаштаги — бисёр кор гузаштагӣ.

86. холи дафтаре хастак — холо дафтархо хастаст.

87. шумо да Тоҷикистон-а худе (худааш) хонсодет-мӣ? — шумо дар худӣ Тоҷикистон хонда истодаед-мӣ?

88. ро рават-ам кадамех-а шумурда ро мераф — роҳ равад хам кадамашро шумурда роҳ мерафт.

89. газетахо-йа шумо контар мехонит-ку — шумо газетахо ро бисёртар мехонед-ку.

90. Бердишо ϵ ир пише ба (ба пешаш) барит — ба леши Бердишоир баред.

91. асли мухобондагӣ ашўла-де ин — аслан ин ашўлан мехобондагӣ-дия.

92. да ман Тойиру Зўро-йа китобе хас — дар ман китоби Тохиру Зўхро хаст.

93. сатўл-а да ҳамин ча монем-ку! — сатилро ба ҳамин чо монем-ку!

94. дәррав директоре пише (директораша пешаш) медаройиду омадан мегирет — ба пеши директораш зуд медароеду омадан мегирад.

95. да дахайне кадоме тўғри бийот гуфта рафтан мигрият — ба даҳонаш кадомаш тўғри ояд, гуфта рафтан мегирад.
96. ана ҳамин бод-ба хонид хонд, набошат монда мерўт—ана дар ҳамон вақт хонед мехонед, набошад монда меравад.
97. тандўр-а илоче (илочаш) шут нон пухтан баройи — барои нон пухтан илочи танўр шуд (яъне дуруст шуд).
98. ту-йам дони-мӣ шуг-а? — афсонаро ту ҳам медонӣ-мӣ?
99. кон сах шудак-де — бисъёр сахт шудааст-дия.
100. о, Лолмирзо, мана инчан-а вайрон карт ин—о, тағои Мирзо, мана ин чоро вайрон кард.
101. пшо ҳўбдур дарах набут — пештарҳо тамоман дарахт набуд.
102. ҳамон-а сона гаштим—ҳамонро шуморида гаштаем.
103. шўра кабўд мкунат — шўра кабудӣ мекунад.
104. худам одаме пир, коса зада мгардим — худам одаме пир ҳастам, базўр мегардам.
105. Саттор, чиддех гучо рафта? — Саттор, модаркалонат ба кучо рафтааст?
106. йа гийойе кабўд шудас, йак хошоке кабўд шудас, ки мондан гирет — чунон гиёҳе кабуд шудааст, чунон хошоке (алафе) кабуд шудааст, ки мондан гиред.
107. сурх шуда рафтан гирам, дарде монат — сурх шуда рафтан гирам, дардаш мемонад.
108. раге гирифта будай-мӣ? — рагаш гирифта (кашида) будааст-мӣ?
109. да чойи шиштаге пуштух-а болиш ммона — дар чойи нишастагиаш пушташро ба болишт мемонад.
110. порнанки молыйи мурдаги-йа а баройе заден — аз барои молҳои порсол мурдагӣ задаанд.
111. нўми чиддўйе мдонам — номи модаркалонашро медонам.
112. хо, да Зулфак, да эси бийет? — хой, апаи (холаи) Зулфак ба ин тараф биёед.
113. ко Остонакул-ам гуфта будан — акаи Остонакул ҳам гуфта буданд.
114. тайёр авкот-а хўра да дарсе рафтани мумкин — хўроки тайёрро хўрда ба дарсаш рафтани мумкин.
115. ки истмиш кунат, ҳамун навли карт — касе истад, ҳамон навли карт.
116. Мирзо, да амўйит гў, камтар бийан — Мирзо, ба амакат гўй, камтар биёянд.
117. гових-а ҳай кун — говатро ҳай кун.
118. ова а набудане (набуданаш) ба Бўка кўчон-де — аз боиси набудани об ба райони Бўка кўчонд-дия.

119. да унча хорафтагем кон бачи йошдоре мбйот — дар (вакти) дар он чо хорафтагиам бисъёр (занҳои) бачаи ёшдоре меомаданд.

120. хӯри нате одам-а—одамро хорӣ (ҳақорат) надех.

121. омадан кайи самалӯт омадан — (вакти) омадан бо самолёт омаданд.

122. шумо ҳамина даре (дарашро) йала кунет — шумо дари ҳаминро кушоед.

123. да вайих-а даркор — ба ваяш даркор.

124. балоне-да ду сӯм мети — ба балонаш ду сӯм медуҳӣ.

125. ҳезиме зада шудед-мӣ? — ҳезумашро зада шудед-мӣ?

126. Лол Худойбердин-а гуфта бийем-мӣ? — тағои Худойберди ро гуфта биёям-мӣ?

127. чӣ навистохгит? — чӣ нависта истодаед?

128. дамух-а а бини ху гиртан — дамашонро аз биниашон (худашон) гирифтанд.

129. шука тин намедонам — афсонаро тамоман намедонам.

130. да ин ча нависта гирифтостан — дар ин чо нависта гирифта истодаанд.

131. парта кара меран китово-йа—китобхоро партофта мераванд.

132. гапи худит-мӣ ҳаму? — ҳамон гапи худат-мӣ?

133. ҳамун кас чувобе мтият — ҳамон кас чавобашро медуҳад.

134. йак омарда сар додан — як оварда сар додааст.

135. шумо дидет-ме, бобойих-а? — шумо падаратонро дидед-мӣ?

136. бо hozир йаке мурдай — ҳозир боз якаш мурдааст.

137. хайрийат, да пӯрмаҳо вай нарафта — вай, хайрият, ба фермаҳо нарафтааст.

138. йак рӯм-ку? — як равам, кани?

139. манамино сета моле аморден, бадано бинойи мгӯт—ҳаминҳо сето мол овардаанд, баданҳояш хуб мегӯяд.

140. бобо-йам гапкон — падарам ҳам сергап.

141. Ҳамро, йа истак кун — Ҳамроҳ, як ист.

142. тағдири ҳамун—а найиста мкарас — тақдири ҳамонро менавистааст.

143. кӯлтуғ зада шӯвӯрих—а гирифтак — шавҳарашро бағал зада гирифтааст.

144. омадан гирон кардас—(вакти) омадан гирён шудааст.

145. безътиборӣ карда уно — онҳо безътиборӣ кардаанд.

146. хоних-а аморда — ба хонааш овардааст.

Шахритуз

к. Айваҷ

1. гап г^ртохкин, кори шумон осон буда — гап гирифта истодаед, кори шумоён осон будааст.
2. мо г^ртохким, шумо бигирин — мо гирифта истодаем, шумо бигиред.
3. бен, чой тийум — биёед, чой диҳам.
4. шумохон авқот нақунин, чой нақурин чӣ гап? — шумоён авқот нақунед, чой нақӯред, чӣ гап?
5. мемодагийя-а — меомадагист-дия.
6. чан кутоп п^р каден? — чанд китоб пур кардед?
7. хейло, ун амохка—хейло, вай омада истодааст.
8. мемоно йала нарафта, йакто-йакто рӯмолча дода—мехмонҳо йала (дастихолӣ) нарафтаанд, якта-якта рӯймолча додааст.
9. азмор (акнун) интаракӣ не — акнун ин тавр не.
10. Аҳмад да п^штух ҳезум амордохка — Аҳмад дар пушаш ҳезум оварда истодааст.
11. сурато-йам мигирин бори-диёа — суратҳоро мегиред борин-дия.
12. бўбийойих-а нимедоним — бобоҳоямонро намедонем.
13. мо да сина монда:гӣ — мо дар сина (кӯдаки ниҳоят хурд) мондагӣ.
14. п^рсида:гим не-диёа — пурсидагим не-дия.
15. ҳимича-ба умриш гузаш — умраш дар ҳамин чо гузашт.
16. хатих ҳамун-а наменависау... — хаташ ҳамонро наменависаду...
18. худойихомо-йам ҳами лаўз-да — худҳоямон ҳам ҳамин хел гап.
19. мо тӯлка моли калхос кати варзидагӣ — мо фақат бо моли колхоз варзидагӣ (машғул шудагӣ).
20. фарқиш буда-а? — фарқаш будааст-а?
21. да милийан гузара, ба бой миша-ма? — аз миллиён гузарад, баъд бой мешаванд-мӣ?
22. ҳоли, бўбӣ. ино гуфтоха-ку — холо, бобо, инҳо гуфта истодаанд-ку.
23. ун чол-а гапиш-а бигирин, йак-ду дафтар меша — (агар) гапи он пирамардро бигиред, як-ду дафтар мешавад.
24. бачитон ниметом бига, да шумо гап дига—(агар) бачаатон наметавонам бигӯяд, ба шумо гапи дигар аст.
25. шумо йак нимерӯфит-ма? — шумо як намерӯбед-мӣ?
26. дамнх-а бигирин гуф — даматонро бигиред гуф.

27. бўбӣ, йак суратих-а намигирин-ма? — бобо, сурата-тонро намегиред-мӣ?

28. кай метин суратих-а? — суратамро кай медихед?

29. да йак конверт меноха мефириста-да — дар як конверт меандозад мефиристад-дия.

30. худи почики йа кас-а аморда бастагӣ борн — худи гочаи як касро оварда бастагӣ барин.

31. баҳад бо гашт ка ман — баъд бо ман боз гашт.

32. ҳар кадомъш должности худух-ба хўчайин-дийа — ҳар кадомаш ба вазифаи худаш хўчайин-дия.

33. йагон кутоб шуда барамейот-ма? — ягон китоб шуда мебарояд-мӣ?

34. саргузашти надорум — саргузаштам надорам (нест).

35. вардошта натонистем — бардошта натавонистем.

36. ҳамун-а бидинину ҳамин-а чол каа бўда бигин — ҳамонро бубинеду ҳаминро чол карда будааст бигӯед.

37. белатум да пишум истода—билетам дар пешам истодааст.

38. ун-а нау мо да шумо гуфтам-ку — онро нав ман ба шумо гуфтам-ку.

39. ма худих-а хўдум махта кунум нимеша — ман худамро худам таъриф кунам намешавад.

40. а ун хондагӣ дакуметоҳ-а гирифт—аз он хондагӣ ҳуччатхояшро гирифт.

41. муйа не-дийа — мия нест-дия.

42. хату саобат надорум — хату савод надорам.

43. ҳамин гапи гуфтагӣя маниш-а бига — ҳамин гапи гуфтагиашро маънияшро бигӯяд.

44. дидай-ку! — дидааст-ку!

45. шукур, ҳоли чолойи муйиш пър мул — шукур, холо мӯсафедони майнашон пур бисъеранд.

46. дарахако-ва ау мигирим — ба дарахтон об мегирем.

47. чан сол бўзбалагӣ маҳалих (вақташ) бо биргадирӣ қадим—чанд сол дар вақти ҷавонӣ биргадирӣ кардем.

48. ҳамин-а натониста соудим—ҳамонро натавониста истодаем.

49. Пардагъл, шўрбо-пўрбо боша п̄ши ино бер — Пардагул, шўрбо-пўрбо бошад, пеши инҳо биёр.

50. баҳад п̄ши магазин барамен, ҳаминш мийоӣа — баъд ба пеши магазин мебароед, ҳамааш меояд.

51. хейла, да пиш гарон — хейло, ба пеш гардонд.

52. да ҳамун камандиройи қор қайих б̄наусим — ба ҳамон командирҳои ҳамроҳ қардағнам бинависам.

53. а ҷойи бойо камбағало рафтагӣ — ба ҷои бойҳо кам-

бағалҳо рафтагӣ.

54. кор каа амодум — кор карда омадам.

55. хоних—ба ин хел тарбия надидум—(хатто) дар хо-
наам (хам) ин хел тарбия надидам.

56. а ун боиси азобам кашидагӣ—аз боиси он азоб хам
кашидагӣ.

57. ҳамиш-а гуфта бирин — хамаашро гуфта биравед.

58. aw бурда—об бурдааст.

59. думолим-ба а дур аместа исоа wуда—аз думболам аз
дур омада истода (истода) будааст.

60. лакку лук дошт, ҳамих-а гирифт — лакку лук дошт,
хамаашро гирифт.

61. гъшнаги-йа п^нш мърда мераф — замони пеш аз гуш-
нагӣ мурда мерафт.

62. чӣ моғда нон додин? — чи микдор нон додед?

63. давра каа, пиш каа, гирта хеста рафт — давра кар-
да, пеш карда, гирифта хеста рафт.

64. кудом ϵ араб а Арабистон овша кааги — (ким) ка-
дом араб аз Арабистон омадагӣ.

65. ϵ араб-а лавзих-а (лафзашро) нимедоним — лафзи
арабиरो намедонем.

66. дурӯ-ва амодим — ба ду тараф омадем.

67. пишамо-ва пухта хав када—дар пешамон пухта хоб
кардааст.

68. Совет ҳукумат йаша бикъна—Ҳукумати Советӣ зин-
да бошад.

69. йактӯ кърта, йактӯ эзор м^ндот — якто курта, якто
эзор медод.

70. номих-ам науста ниметонам — номамро хам нависта
наметавонам.

71. донистагих-а мегӯм—донистагиамро мегӯям.

72. наванкӣ гапих-а задохка-дия — навангӣ гапашро
зада хоб кардааст-дия.

73. кино амода мега—кино омадааст мегӯяд.

74. мо дъхтари амӯйих-а гирифтагӣ—мо духтари амака-
монро гирифтагӣ.

75. да бачойих килин мекинин-ма? — ба бачаҳоятон ке-
лин мекунед-мӣ?

76. холи-йам гап дохтийан-ма, бобойо? — бобоҳо холо
хам гап дода истодаанд-мӣ?

77. шумо гап задохкин, бачао гирисах-ку—шумо гап зада
истодаед, бачаҳо гириста истодаанд-ку.

78. Ҳусенбой шумо даранаомадин-ку — шумо надарома-
дед-ку.

79. уншун ўзбаки-йам нимедона — ваяшон ўзбакиро хам
намедонанд.

80. асли кунди мо ϵ араб боша-йам зубони мо тоҷик—
авлоди мо аслан араб бошад ҳам, забони мо тоҷикӣ аст.
81. ба чи ки инча порт буагӣ — барои чи ки (зеро ки) ин
чо порт будагӣ.
82. гирифта бирим-ма? — гирифта барем-мӣ?
83. а ура ира меморд—аз он тараф ин тараф меовард.
84. ҳаму одамоӣи п^иштатар будагӣ мърда хеста рафтагӣ—
ҳамон одамони пештар будагӣ мурдагӣ.
85. шумо п^иштатар бишнин — шумо пештар бинишинед.
86. баҳад ун-а зада гирта — баъд онро зада гирифта-
аст.
87. одамоӣи мусэфед-а тамонош-а а тануш кашида равон
када — эзори одамони мӯйсафедро аз танаш кашида равон
кардааст.
88. уно дъхтар медода да худойшон — онҳо ба худҳошон
духтар медодаанд.
89. ҳаму араб рафта хав ка — ҳамон араб рафта исто-
дааст.
90. кори каиҳ-а бигу — кори кардагиатро бигӯй.
91. мӯл аскар бут — аскари бисъёр буд.
92. завфермагнийих, райсих-ба гиртагӣ—(дар вақти) зав-
фермагиам, райсиам гирифтагӣ.
93. бароӣи гузаро кор микардум — барои рӯзгузаронӣ
кор мекардам.
94. йак бобойе лахш (пир, фартут) бут—як бобои лахш
буд.
95. да гӯших мон—ба гӯшат мон.
96. раис немейофа — раис намеёбад.
97. парта кадум катман-а—каландро парта кардам (пар-
тофтам).
98. вахтойих амот, ки шау хав накадим — вақтҳояш
омад, ки шаб хоб накардем.
99. асп рафтоҳка—асп рафта истодааст.
100. хӯ, хейло дуртатар—ҳо, хейло, дуртар.
101. ин-а Йазнанорбой медона — инро Язнанорбой ме-
донад.
102. гърта хав кум—гирифта хоб кардаам (истодаам)
103. ҳар душ парта касоа боша? — ҳар дуяш парта кар-
да (партофта) истода бошад?
104. вахтоӣи калҳос ташкил шудагӣ думуро-ба—(дар)
вақтҳои колхоз ташкил шудагӣ давраҳо (буд).
105. унчуно пъри йӯлбарс—он чойҳо пури йӯлбарс (па-
ланг) аст.
106. парта мекар а девал — аз (болон) девор парта ма-
кард (мепартофт).
107. хони ино-йа тала кадохка — хонаи инҳоро тала кар-
да хоб кардааст (истодааст).

108. ма гуфтам: дасти ман-а о кѣн — ман гуфтам: дасти маро во кун.

109. кори давлат(ро) кунам-ма ёо савод бихонам?

110. дӯри надорум- дору надорам.

111. ку, бачаҳойи мо ёак бӯзи када битийа — кани, бачаҳои мо як бозӣ карда бидиҳад.

112. чӣ кохки, Мағфират? — Махфират, чӣ карда истодаӣ?

113. қан бинохин — қанд биандозед.

114. чор сол шут-ма, пан сол шут-ма ҳамича кӯч каа амодим — чор сол шуд-мӣ, панҷ сол шуд-мӣ, ба хамин чо кӯч карда (кӯчида) омадаем.

115. шаш сол сена хав кадум — шаш сол боз хоб кардаам.

116. баз мол фарбе шудан алафи кӯ-ба нимейоӣ—барон мол фарбеҳ шудан (алафи ҳеч чо) ба алафи кӯх монанд нест.

117. ҳозир баргих-а, сарих-а шардошта ниметона — ҳозир баргаш, сарашро бардошта наметавонад.

118. алаф-а сирлониш (тозааш) хами кӯ-ба—алафа сирлонаш дар хамин кӯх аст.

119. ҳаму сол ун-ам дод борин-ку — ҳамон сол он ҳам дод барин ку.

120. дигараш-а хӯрдек, пӯшидек мешина—дигарашро хӯрдак, пӯшидак мешинад.

121. хушйор шавин, сағ гирон буда — хушӯёр шавед, сағ газанда будааст.

122. а дуваздасолагих эсин-а ҳамих-а мидонум—аз дуваздаҳсолагиаи ин тараф ҳамашро медонам.

123. гаштай чойҳох-а бубинум—гаштагӣ чойҳоямро (чойҳои гаштагиамро) бубинам.

124. гусан-а да тӯғай нанозен.— гӯсфандро ба беша нанандозед (сар надихед).

125. мърдан-ба дастит нимераса гуф — ба мурдан дастат намерасад гуфт.

126. Темирҷон ман-а набърт — Темурҷон маро набурд.

127. ёак зимистон сах амут — як замистон сахт омада буд.

128. шамол-ба баранамогих-ба рафта натонистум—барон дар шамол набаромадагиаш рафта натавонистам.

129. ка кудом хийлоух хамин-а куштин? — бо кадом ҳаёлтон хаминро куштед?

130. мемуа бухор да сари ёак одам телпак када — бахори меомадагӣ ба сари як одам (он пӯсти қароқӯлиро) телпак мекардааст.

131. Шогадойуф чих кат — Шогадоев ҳеҷ зад.

132. а хона б^ндар ша, шамол мизана — аз хонахо бадар
шави, шамол мезанад.

133. да дард пухта мондум—ба дард пухта мондам.

134. Қодор б^т — Қодир буд.

135. турхи мол-а читугин шинохтин? — зоти молро чӣ
тавр шинохтед?

ТАВЗЕХОТ

Аз муаллиф

¹ Ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров (минбаъд факат «Опыт» ном бурда мешавад). М., «Наука», 1964.

² Аз гуруҳҳои этники танҳо дар бораи лаҳҷаи тоҷикии яҳудиёни Самарқанд ва «афгонҳо»-и райони Ҳисор маълумот дарҷ гардидаасту бас. Ниг.: И. И. Зарубин. Очерк разговорного языка самаркандских евреев. Сб. «Иран». 1928; И. М. Оранский. Индоиранские диалекты гиссарской долины (индийский диалект парья, говоры и арго-таджикозычных этнографических групп). Материалы и исследования. Автореферат док. дисс., Л., 1967.

Муқаддима

¹ Шумораи арабҳои, ки ба забони модарии худ гуфтугӯ мекунад, дар ҳудуди Осӣи Мисра 2077 нафар нишон дода шудааст. Ниг.: Б. Х. Кармышев. Среднеазиатские арабы. Народы Средней Азии и Казахстана. М., 1963, т. 2, стр. 582.

² Ниг.: Г. В. Церетели. Арабские диалекты Средней Азии. Т. 1. (Бухарский арабский диалект). Тбилиси, изд-во АН Груз. ССР, 1956; И. Н. Винников. Словарь диалекта бухарских арабов. Палестинский сборник, вып. 10 (73), М.—Л., 1962.

³ Назар ба маълумоти проф. И. Н. Винников дар солҳои 30-юм дар деҳаи Қамашӣ (Мушқоқӣ) ҳам арабҳои арабигӯи зиндагӣ мекардаанд. Аммо ҳоло ба истиснои як-ду нафар куҳансолон касе забони арабиро намедонад. Дар айни ҳол арабҳои кишлоқ тоҷикиро забони модарии худ ҳисоб мекунад.

⁴ Лафзи тоҷикии арабҳои деҳаҳои Ҷоғарӣ ва Ҷағдарии райони Ҷиздӯвон бо бисёр хусусиятҳои аз шеваи Бухоро ва маҳалҳои тобеи он фарқ мекунад. Азбаски дар ин маҳалҳо арабҳо ҳанӯз бо забони модарии худ ҳарф мезананд ва забони тоҷики барои онҳо дараҷаи дуюм ҳисоб меёбад, бинобар он мо таҷқиқи алоҳидаи онро ба матлаб мувофиқтар медонем.

⁵ Дар рафти баёнот барои муқоиса аз лаҳҷаи ин маҳал бо номи «Арабҳои Навоӣ» (А. Н.) гоҳо мисолҳо қалб намудаем.

⁶ Назар ба шунди мо, дар районҳои Нурато ва Хатирчи вилояти Самарқанд, райони Олти Ариқи вилояти Фарғонаи РСС Узбекистон низ арабҳои тоҷикзабон зиндагӣ мекардаанд. Мутаассифона, ба сабаби набудани материал мо аз шарҳу баёни онҳо худдорӣ мекунем.

⁷ Б. Н. Ниязмухамедов. О некоторых особенностях говоров Шаартуза. Изв. АН Тадж. ССР, Отд. общ. наук, 1960, 2 (23), стр. 3—9.

⁸ К. Саидова. Доир ба шеваи «арабҳо»-и Шахритуз. Ахб. Аф

РСС Тоҷикистон, Шӯбаи фанҳои ҷамъияти, 1 (36), 1964, саҳ. 79—83, Боз аз ӯ: Говор таҷикиҳои Шаартуза. Автореф. канд. дисс., Душанбе, 1965, саҳ. 22—25.

⁹ D-de Meuyendorff. Voyage d' Orenbourg a' Boukhara fait en 1820, Paris, 1926, P. 191.

¹⁰ Варданза (Варзонзе)—номи деҳае, ки ҳоло ба ҳайати райони Вобқанди вилояти Бухоро дохил мешавад ва дар ин ҷо ҳанӯз ҳам боқимондаҳои арабӣ (ҳоло тамоман тоҷикзабонанд) зиндагӣ мекунад. Назар ба гуфти мардум он ҷо, дар гузашта дар Варданза қалъаи бузурге будааст, ки қариб андозан як шаҳро доштааст.

¹¹ Н. Хаников. Описание Бухарского ханства. М., 1843, стр. 56—57.

¹² Вамбери. Путешествие по Средней Азии. М., 1867, стр. 308.

¹³ А. Д. Гребенкин. Мелкие народности Зеравшанского округа. Русский Туркестан. М., 1872, вып. 2, стр. 113, 114.

¹⁴ М. А. Варыгин. Опыт описания кулябского бекства. Изв. русск. геог. общ-ва, т. 2, вып. 10, 1916, стр. 772.

¹⁵ А. А. Семенов. Этнографические очерки Зеравшанских гор, Каратегина и Дарваза. 1903, стр. 18, примечание.

¹⁶ П. Гаевский. Курган-Тюбинское бекство. Изв. русск. геог. общ-ва, 1918—1923, т. 5—11, стр. 23.

¹⁷ Д. Н. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом, т. 1, 1911, стр. 174, 175.

¹⁸ М. С. Андреев. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 году, Изв. Туркест. отд. русск. геог. общ-во, т. 17, 1924, стр. 121—140.

¹⁹ Г. В. Церетели. Арабские диалекты Средней Азии. Т. 1. Бухарский арабский диалект (мукаддима). Тбилиси, 1956.

²⁰ Дар музофоти Балх ва Мазори Шариф, дар дашту водихои Чалолобод, Қандаҳори Афғонистон як қисми қалони арабӣ арабигӯй ва тоҷикзабон ҳанӯз ҳам зиндагӣ мекардаанд. Дар ин бора ниг.:

عبد الستار سيرت . نخستين تحقيق عرب عاميانه
در حوالی باخ، کابل، ۱۴۳۰

С. Норматов. Оид ба фольклори тоҷикони Афғонистон, «Армуғони олимони ҷавон». Нашриёти «Дониш», Душанбе, 1966, саҳ. 44.

²¹ И. Н. Винников. Арабы в СССР. СЭ, № 4. М.—Л., 1940, стр. 15.

²² Ривояти мазкурро бори нахуст соли 1921 проф. М. С. Андреев аз арабҳои сокини вилояти Самарқанд навишта гирифтааст. Ниг.: М. С. Андреев. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 году. Изв. Турк—Отд. русск. геог. общ. т. 17, 1924, Ташкент, стр. 121—140.

²³ Арабҳои тоҷикзабони Катта-Қўрғон (Паргоза), назар ба гуфтаи ҳуди онҳо, муносибати хешутабориро бо арабҳои қишлоқи Арабхонаи назди Қарши то солҳои наздик идома меводаанд. Воқеан, ба хеш будани онҳо на фақат умумияти авлодӣ (дар ҳар ду маҳал ҳам ҳудро аз авлоди қурайшӣ ҳисоб мекунад) шаҳодат медиҳад, балки инчунин наздикии лаҳҷаҳои онҳо низ далел шуда метавонад, ки дар ин ҳусус сонитар суҳан хоҳем ронд.

²⁴ Б. Х. Кармышева. Среднеазиатские арабы. Народы Средней Азии и Казахстана (этнографические очерки). М., т. 2, стр. 585.

²⁵ Ниг.: И. Н. Винников. Мақолаи номбурда, саҳ. 15.

²⁶ Ниг.: С. Л. Волин. К истории среднеазиатских арабов. Труды Ин-та востоковедения, вып. 36, изд-во АН СССР, 1941, стр. 111—126.

²⁷ Ниг.: Қандия. Чопи литографии Самарқанд, ۱۳۲۴ мутобиқи с. 1908, саҳ. 37—50 ва ғ.

²⁸ تاريخ بخارا чопи литографӣ, фонди дастхатҳои Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон, таҳти рақа-

ми 114, сах. 60; Боз дар ин бора ниг.: В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, II, Туркестан при исламе, Соч. т. 2, ч. 1, М., 1963, стр. 195.

²⁹ Ниг.: С. Л. Волин. К истории среднеазиатских арабов. Китоби номбурда, сах. 125.

³⁰ Ниг.: Д. Н. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом, 1911, т. 1, стр. 175.

³¹ С. Л. Волин. Асари номбурда, сах. 126.

³² Қисми арабҳои тоҷикзабони Қамашӣ бо қарори махсус дар солҳои 1945—46 ба райони Букаи вилояти Тошканд кучонида шудаанд.

³³ Инро аз тадқиқотчиёни номбурда касе ишорат накардааст.

³⁴ О. А. Сухарева. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Ташкент, 1958, стр. 121.

Фонетика

¹ Дар бораи хусусиятҳои устуворӣ ва ноустувории садонокҳои забони тоҷикӣ ва шеваҳои он ниг.: В. С. Соколова. Фонетика таджикского языка. М.—Л., 1949; В. С. Расторгуева. Краткий очерк фонетики таджикского языка, Сталинабад, 1955, стр. 34: **Боз аз ӯ:** Очерки по таджикской диалектологии (пас аз ин танҳо «Очерки...»), вып. 1, М., 1952, стр. 27 ва дигар асарҳои шевашиносӣ.

² Дифтонги оу (ou) баҳои забони форсӣ ва дифтонгҳои ау, оу баҳои забони ҳазораҳои Афғонистон ҳам хос мебошад. Ниг.: Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили. Фонетика персидского языка. Тбилиси, «Мецниереба», 1964, стр. 46; В. А. Ефимов. Язык афганских хазара (Якаулангский диалект). Автореф. канд. дисс., М., 1966, стр. 6; Файр аз ин намудҳои оу, еу аз шеваҳои забони форсӣ дар лаҳҷаи деҳаи Таҷриш ҳам воমেҳӯрад. Ниг.: В. А. Жуковский. Материалы для изучения персидских наречий, ч. 2, вып. 1, Пг., 1922.

³ Дар қасби квадратӣ варианти фонемаи о, ки ҳоси лаҳҷаи Арабхона мебошад, нишон дода шудааст.

⁴ В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 3, М., 1956, стр. 11.

⁵ А. А. Керимова. Говор таджиков Бухары. М., 1959, стр. 6.

⁶ Ин калимаҳо ба таври ҷудоғона дар нутқи намоёндагони гуногуни лаҳҷа санҷида шуданд. Талаффузи ӣ метавон гуфт, ки дар нутқи ҳама ба як мизон аст.

⁷ А. Л. Хромов. Говоры таджиков Матчинского района. Душанбе, 1962, стр. 17.

⁸ Мук. кунед: И. К. Овчинникова. Учебник персидского языка, ч. 1, М., 1956, стр. 26; Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили. Фонетика персидского языка, стр. 24. Дар транскрипцияи муаллифони охир овози мазкур бо аломати «и» ишора шудааст.

⁹ Ғ. Ҷӯраев. Баъзе қайдҳои доир ба шеваи Ворух. Ахб. Аф. РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, 1 (39), 1965, сах. 98.

¹⁰ Дар шеваҳои тоҷикӣ бо овози Ё-и забони русӣ монанд шудани фонемаи И-ро бештар пас аз ҳамсадоҳои пасизабони чуқури к, г, х маънидод мекунад. Аммо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қарши дар ин ҳолатҳо фонемаи и қариб бетағйир монда, нарм талаффуз мешавад: қизик, қишлоқ.

¹¹ В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 3, стр. 13.

¹² Ҷи тавре ки А. Л. Хромов қайд мекунад (ниг.: Говоры таджиков Матчинского района, сах. 23), дар калимаи кабуд ҳақиқатан ҳам бояд u воқеъ бошад, зеро баромади таърихӣ вай ба дифтонги ау (қараи a) вобаста аст. Аммо, чунон ки мебинем, ин мувофиқати таърихӣ фақат дар шеваи Бухоро ва лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Қарши ба назар мерасад ҳалос.

¹³ Мук. кунед: В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 3. М., 1956, стр. 13.

¹⁴ К. Саидова. Говор таджиков Шаартуза. Автореф. канд. дисс., стр. 6.

¹⁵ Холати тамоман талаффуз нашудани фонемаи *е* дар префикси *ме*-ба лаҳчаи қишлоқи Рарз ҳам хос аст. Ниг.: А. А. Керимова. Говор қишлоқа Рарза. «Иранский сборник». М., 1963, стр. 23.

¹⁶ Назар ба нишондодни Р. Л. Неменова, дар шеваҳои Кӯлоб фонсмаи *а* дар чунин шароити фонетикӣ, яъне маҳз дар ҳиҷои қушодаи беада, кӯтоҳ талаффуз шавад ҳам, сифати худро тамоман гум намекунад. Чунончи: тараф, фатир ва м. инҳо. Ниг.: Р. Л. Неменова. Кулябские говоры таджикского языка. Сталинабад, 1956, стр. 16.

¹⁷ Мук. кунед: Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили. Фонетика персидского языка, стр. 13.

¹⁸ Дар қавси квадратӣ яке аз вариантҳои фонемаи *а* ҳамчун хоси лаҳчаи Шахритуз нишон дода шудааст.

¹⁹ Хarakterистикаи пурраи сифатию микдории ин фонема дар монотрофияи номбурдаи Р. Л. Неменова дар сах. 13—14 дода шудааст. Маълумоти мо дар доираи лаҳчаи арабҳои тоҷикзабони Шахритуз ба он фақат илова аст.

²⁰ Мук. кунед: Е. Д. Поливанов. Образцы неиранизованных говоров узбекского языка. Изв. АН СССР, Отд. гуманитарных наук, серия 7., Л., 1929, стр. 17.

²¹ Ниг.: Ғ. Чӯраев. Доир ба ҷамъбасти экспедицияи шевашиносии водии Фарғона, Ахб. АФ РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, 4 (42), 1965, сах. 80.

²² Фонемаи *у* дар калимаҳои *ду*, *ту* бо садонокӣ *ъ* мувофиқат накарда, балки ҳамчун дар Арабхонаи Қаршӣ тобиши васеъ гирифта, то ба дараҷаи бардошти миёнаи забон наздик меояд ва дар ин ҳол чун *о* садо медиҳад. Барои он ки дурустии ин тахмин аниқ шавад, мо аз намоёндагонии лаҳча илтимос кардем, ки калимаҳои мазкурро нависанд. Табиист, ки он калимаҳо бо овози *о*, ҳамчун *то* (*ту*), *до* (*ду*) навишта шуданд.

²³ Дар ин ҷо мо аз семае, ки В. С. Расторгуева дар асари худаш «Опыт сравнительного изучения таджикских говоров» дар сах. 18 вобаста ба забони адабӣ овардааст, истифода кардем.

²⁴ Дар лаҳчаҳои Қаршӣ, чунон ки гуфта шуд, баробари ба ин калимаҳо илова гардидани ҳиҷои дигар фонеман *й* гуё моҳияти асосии худро эҳсир мекунад, яъне дароз талаффуз мешавад.

²⁵ Овози сонории *w* дар ин калимаҳо боқимондаи таркиби *ав* набуда, балки, ба назари мо, унсурест, ки барои аз байн рабудани душвории талаффузи *ду* садонок воқеъ гардидааст.

²⁶ Мук. кунед: И. К. Овчинникова. Учебник персидского языка. Ч. 1, стр. 32.

²⁷ Назар ба нишондодни муҳаққикон таърихи пайдоиши дифтонги *оу*-и забони форсӣ ҳам ба таркиби овозҳои *ав* алокаманд будааст. Ниг.: Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили. Фонетика персидского языка, стр. 46.

²⁸ Аз ҷумла ниг.: А. А. Керимова. Говор таджиков Бухары, стр. 8; В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 29; Л. В. Успенская. Карагагский говор таджикского языка. Сталинабад, 1956, стр. 13; **боз** аз **у**. Говоры таджиков Гиссарского района. Душанбе, 1962, стр. 18; Х. Ҳамроқулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, сах. 18; С. Ю. Иванова. Материалы по Пенджикентскому говору таджикского языка. Труды Ин-та языкознания АН СССР, т. 6, М., 1956, стр. 281.

²⁹ Дар ин бора дар саҳифаҳои гузашта муфассал сухан рафтааст.

³⁰ И. И. Зарубин. Очерк разговорного языка Самаркандских евреев. «Иран», М.—Л., 1928, стр. 100.

³¹ Б. Саъдуллоев. Доир ба садонокҳои шеваҳои Фелон. Маҷ. «Масъалаҳои шевашиносии тоҷик», ҷ. 1, Душанбе, 1970, саҳ. 30.

³² Мувофиқати садонокҳо қисман дар вақти характеристикаи алоҳидан ҳар як фонема баён гардида. Ҳоло боз ҷанде аз онҳоро қайд менамоем.

³³ Ниг.: В. А. Ефимов. Язык афганских хазара, стр. 16.

³⁴ Р. Л. Неменова. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 7.

³⁵ А. Л. Хромов. Говоры таджиков Матчинского района, стр. 21; А. А. Керимова. Особенности говора кишлака Рарза. «Иранский сборник», стр. 23; Ф. Чӯраев. Баъзе қайдҳо доир ба шеваи Воруҳ. Ахб. АФ РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, 1 (39), 1965, саҳ. 97.

³⁶ В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 2, стр. 19.

³⁷ Ин чунин маъно надорад, ки, фарз кардем, аз ду садонок яке доимо меафтада бошад. Ҳолатҳои низ ҷой доранд (маҳсусан дар лаҳҷаи Шахритуз), ки садонок пурра талаффуз мешавад. Ҳамчун: шумоо / шумоҳо, каагӣ / қардагӣ, омаагӣ / омадагӣ, даун / дарун ва ғ. Вале дар ин ҷо масъала андаке ранги дигар дорад. Аввалан, оҳанги ҳамсадо, ки аз байни ду садонок меафтад, тамоман бартараф намешавад. Сониян, агар яке аз ин садонокҳо талаффуз нашавад, масалан, ба ҷои каагӣ, кагӣ гуфта шавад, маънии калима халалдор мешавад.

³⁸ Ин факт дар шеваҳои шимолии ҳам қайд шудааст. Ниг.: В. С. Расторгуева. Очерки... вып. 2, стр. 28; вып. 3, стр. 21, 22; Х. Ҳамрокулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, саҳ. 15—16.

³⁹ В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 3, стр. 19; вып. 4, стр. 25.

⁴⁰ А. Л. Хромов. Говоры таджиков Матчинского района, стр. 21, 22.

⁴¹ Х. Ҳамрокулов. Асари номбурда, саҳ. 19—20.

⁴² Дар хусуси шарҳу фарқи ассимиляцияи прогрессивӣ ва регрессивӣ ниг.: В. С. Расторгуева. Краткий очерк фонетики таджикского языка, стр. 53.

⁴³ А. Л. Хромов. Асари номбурда, саҳ. 22.

⁴⁴ Дар хусуси таснифоти ҳамсадоҳои шеваҳои тоҷикӣ. Ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт... стр. 52—53.

⁴⁵ Дар боран рӯихати маҳалҳои, ки дар он ҷойҳо овозҳои ع ва h воқеанд, ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 51, 52.

⁴⁶ Ин равиш, аз афташ, ба марҳилаҳои гуногуни барҳам хурдани забони модарии арабҳои тоҷикзабон алоқаманд аст. Чунинки, дар байни арабҳои сокини Шахритуз ҳатто калонсолон ҳам дар ёд надоранд, ки замоне гузаштагони онҳо бо забони ғайриточикӣ гуфтугӯ мекарда бошанд. Дар Арабҳои Қаршӣ бошад, бино ба гуфтаи пиразани 112 сола Қандаҳорова, гӯё падару бобоёни онон байни худ бо забони барои онҳо номафҳум гуфтугузор мекардаанд. Назар ба нишондоди проф. И. Н. Винников, дар деҳаи Қамашӣ то солҳои 1935 забони арабӣ ҷой дошта, ҳамчун воситаи гуфтугӯи байни калонсолон истифода мешудааст. Ин ақидаро дар айни ҳол бештари сокинони Қамашӣ тасдиқ мекунанд. Ҳоло ду нафар боқӣ мондаанд, ки бо арабӣ гуфтугӯ карда метавонанд. Дар деҳаи Ченав, агарчи маҳдуд бошад ҳам, ҳануз забони арабӣ давом дорад.

⁴⁷ Собик тамомкунандаи шӯъбаи арабии Университети давлатии ба номи В. И. Ленин Тиллоев (ҳоло муаллими забони арабӣ дар мактаби рақами 54 пойтахт), ки аз арабҳои тоҷикзабони посёлкаи Носири Хиррав аст, лутфан ба мо изҳор кард, ки ҳамингуна як навъ овозҳои шавшувдори ба ص (сод) ва ذ (зол) монанде мавҷуданд. Назар ба гуфтаи ӯ калиман **зибай** бо овози ба ص (сод) монанде талаффуз мешавад.

Мук кунед: ар. صبي — писарча ё صبية — духтарча. Мушоҳидаҳои минбаъда ин далелро тақвият доданд.

⁴⁸ Чи тавре ки акад. Г. В. Церетели қайд мекунад, овозҳои мазкур ҳатто дар лаҳҷаҳои боқимондаи забони араби низ қисман барҳам хӯрда, қисман дар овози махсус омехта шудаанд. Ниг.: Г. В. Церетели. К характеристике языка среднеазиатских арабов (предварительное сообщение). Труды Ин-та востоковед., вып. 36. М.—Л., 1941, стр. 136.

⁴⁹ Дар Арабхонаи Қаршӣ дар ин шароити фонетикӣ ба дифтонг гузаштани садонок ҷой дорад, ки дар ин ҳусус дар қисмати вокализм суҳан рафтааст.

⁵⁰ Чунон ки қайд шуд, таркиби **ав** дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршӣ дар **онсёр** мавридҳо ё ба фонемаи **ў** ва ё ба дифтонгҳои **ау**, **еу** мубаддал мешавад: **мерӯм** / **меравам**, **шӯт** / **шавад**, **чау** / **ҷеу** / **ҷав** ва ғ. Дар Шаҳритуз бошад, доираи аз **ав** ба вучуд омадани **ў** тангтар аст. Ин аст, ки ҳодисаи тамоман аз калима афтидани таркиби **ав** нисбат ба лаҳҷаҳои Қаршӣ бештар хоси Шаҳритуз мебошад.

Морфология

¹ Ин ҳодиса, албатта, тасодуфӣ набуда, балки ба қондан маъмули фонетикӣ асос меёбад: чунон ки равшан аст, табииати забони гуфтугӯии тоҷикӣ як ҷо омадани ду садонокро наменпарварад. Аз ин рӯ дар ҳолати маълум аломати **ҷамъ** гирифтани исмҳои, ки бо садонок хотима меёбанд, ҳамсадои «х» ҳамчун овози ҷудокунанда аксар дар ҷои худ боқӣ мемонад.

² Ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 56.

³ Суффикси арабии **-от** дар шеваҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ истеъмоли намешавад. Аммо, назар ба нишондоди проф. О. Чалолов, дар шеваҳои гурӯҳи **Евон** лаҳҷаҳои бо **-от** ҷамъ шудани исмҳои ҷудогона, аз қабилҳои **кав-гот**—**кабкҳо** вомехӯрдааст. Ниг.: О. Чалолов. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Евон. Нашриёти «Дониш», Душанбе, 1967, сах. 16. Зияда аз ин, бино ба маълумоти шевашинос М. Маҳмудов, бо суффикси **-от** ҷамъ баста шудани исмҳои алоҳида дар шеваҳои тоҷикони Китоб ҳам ҷой доштааст. Ниг.: М. Маҳмудов. Шеваҳои тоҷикони Китоб, мусаввадан диссертацияи номзадӣ, сах. 32—33.

⁴ Маълум аст, ки шумораи микдории **йак** дар ифодаи номуайяний бо суффикси **-е** муродиф мешавад. Дар воқеъ, ин тасодуфӣ набуда, ин ду воситаи морфологӣ аз ҷиҳати этимология (таърихи пайдоиш) ҳам мувофиқат доштаанд. Назар ба нишондоди В. С. Расторгуева, баромади таърихӣ суффикси **е** ва шумораи **йак** ҳамона ба калимаи **aiwa** (дар забони форсии қадим) ва **е** / **е** **у** (дар форсии миёна) вобаста будааст. Ниг.: В. С. Расторгуева. Среднеперсидский язык. М., 1966, стр. 44.

⁵ Ин тарзи ифодаи дараҷаи мукоисавии сифатҳо дар шеваҳои гурӯҳи Ленинободу Конибодом, Риштон, Сӯх, Уротеппа ва Дарбанд қайд шудааст. Ниг.: В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 3, М., 1956, стр. 25; вып. 4, 1961, стр. 133; Х. Ҳамроқулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, 1961, сах. 49.

⁶ Ҳодисаи бо такрори дукаратаи суффикси **-тар** ифода ёфтани дараҷаи мукоисавии сифат дар баъзе шеваҳои забони форсӣ ҳам дучор мешавад. Ҳамчун: **бахтар** / **бахтартар** (бехтар). Ниг.: В. А. Жуковский. Материалы для изучения персидских наречий, ч. 1. Пг., 1922, стр. 79.

⁷ Ниг.: Л. С. Пейсиков. К вопросу «О перевернутой изафетной конструкции», Тезисы докладов. V межвузовская научная конференция по иранской филологии. Душанбе, 1968, стр. 198.

⁸ К. Саидова. Говор таджиков Шаартуза. Автореф. канд. дисс., Душанбе, 1965, стр. 9.

⁹ В. А. Ефимов. Язык афганских хазара. М., 1965, стр. 30.

¹⁰ Доир ба рӯйхати муфассали ин шеваҳо ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт..., М., 1964, стр. 71.

¹¹ **Машгут** — як навъ асбобест, ки ба он риштаи пашмии барои гилем сарфшавандаро мепечонанд.

¹² Ин ҳодиса ба як қатор шеваҳои тоҷикӣ, махсусан он шеваҳои ки дар ихтоси забони узбекӣ мондаанд, низ ҳосе мебошад. Дар ин ҳусусе ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 71.

¹³ Ниг.: Б. Н. Ниязмухаммедов. Қанибадамское наречие таджикского языка. Сталинабад, 1951, стр. 33; В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 2, стр. 72; вып. 3, стр. 39; вып. 4, стр. 31, 137; А. А. Керимова. Говор таджиков Бухары. М., 1959, стр. 26.

¹⁴ Ин тарзи ифода дар Исфара ва Панҷакент низ қайд шудааст. Фарқ танҳо дар он аст, ки дар маҳалҳои мазкур **шон** дар шакли **ешон**, **ушон**, **ишон** дар истеъмол аст. Мук.: кунед: В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 2, стр. 72; С. Ю. Иванова. Материалы по пенджикентскому говору таджикского языка. Труды Ин-та языкознания. Т. 6, М., 1956, стр. 284.

¹⁵ Ниг.: Н. А. Маъсумӣ. Очеркҳо онд ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинабад, 1959, саҳ. 188.

¹⁶ Дар лаҳҷаҳои атрофи Қаршиҷонишини **вай** серистеъмол бошад ҳам, аммо шакли **ҳавай** қариб дучор намеояд. Танҳо дар кишлоки Қамашӣ ягона мисоле пеш омад, ки ба **ҳавай** мансуб аст: тайе (тағашро) сӯзонда **ҳавайам** кавурмоч карт.

¹⁷ Ин ҳодиса ба шеваи тоҷикони таҳҷони Шаҳритуз характернок аст. Аммо дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон чандон серистеъмол набуда, вобаста ба мақсади гуянда дар ифодаи навозиш ва таҳқир гоҳ-гоҳ дучор меояд.

¹⁸ А. Л. Хромов. Говоры таджиков Матчинского района. Душанбе, 1961, с. 48.

¹⁹ Х. Ҳамроқулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун. Душанбе, 1961, саҳ. 19.

²⁰ Дар шакли **ху** мустақилан ба вазиҳои бандакҷонишини кор фармуда шуданиҷонишини **худ** дар забони ҳазораҳои Афғонистон низ қайд шудааст. Ниг.: В. А. Ефимов. Язык афганских хазара. М., 1965, стр. 43.

²¹ Ин барои деҳаи Қамашӣ як андоза истисноат, зеро дар он ҷо фақати дигарро низ дидан мумкин аст.

²² Бояд ба ҳисоб гирифт, ки шаклҳои мазкур танҳо дар ҳолати пуршиш саволи шуда метавонанд. Вагарна онҳо вазиҳои дигар ҳам доранд, ки дар мавридаш баён хоҳем кард.

²³ Вариантҳои **ҷо** пеш аз феъли қардан дар шеваи Мастҷоҳ қайд шудааст. Ниг.: А. Л. Хромов. Говоры таджиков Матчинского района, 1962, стр. 46.

²⁴ Дар адабиёти русӣ, ки ба шевашиносии тоҷик тааллуқ доранд,ҷонишини **ҳар-ро** ду навъ маънидод мекунанд: гуруҳе онро ба қаториҷонишинҳои муайян (определительные) ва гуруҳи дигар ба ҷумлаиҷонишинҳои номуайяни нисбат медиҳанд. Ба назари мо, вазиҳоиҷонишини **ҳар** таъинот аст. Масалан, **ҳар қас**, **ҳар чиз**, **ҳар хел** ва гайра, зеро маънии муайяни ё номуайяниро калимаҳои ёридиҳанда (**қас**, **чиз**, **қадом**) ифода менамоянд.

²⁵ Ҷонишинҳои «ки», «чи», ба назари мо, дар ифодаи номуайяни муриди калимаҳои «қас» ва «чиз» мешаванд. Ин махсусан дар ҷумлаҳои мураккаб бештар аён шуда меистад: **чи**, ки гӯяд, магазини-да **ҳас** (К); **ки**, ки ду бўлим (таксим) кунат, зӯр мушут (А. К).

²⁶ Шаклҳои, ки бо калимаи **ким** (ким-ки, ким-чи...) сурат мебанд, бештар ҳоси забони адаби буда, аз шеваҳои Мастҷоҳ ва Бухоро қайд шудааст. Ниг.: А. Л. Хромов. Говоры таджиков Матчинского района, стр. 46; А. А. Керимова. Говор таджиков Бухары, стр. 29. Лекин дар арабҳо, он ҳам дар лаҳҷаи Арабҳои Қаршиҷонишини ким-чи фақат дар як маврид қайд гардид: а майлис **ким-чи** қот миёна.

²⁷ Азбаски вазиға ва роли бандакҷонишинҳои забони тоҷикӣ дар диссертацияи номзадни А. Л. Бухоризода «Вазиғаҳои суффиксҷонишини» дар забони адабии тоҷик» (ниг.: ба дастнависи диссертация, фонди китобхонаи Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин) тад-

кики махсус шудааст, бинобар он муаллифони аксари корҳои шевашиносӣ бештар бо шарҳи ниҳоят мухтасари ин воҳиди морфологӣ коёнӣ мешуданд. Мо ҳам ба риояи ҳамин анъана аз хабарҳои муфассалаи бандакҷонишинҳо худдорӣ карда, бо баъзе қайдҳои этимологӣ ва лаҳзаҳои ҷолиби диққати онҳо иктифо менамоему бас.

²⁸ Чун аксарияти шеваҳои шимолӣ дар лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабон ҳам гоҳо шахси якуми чамъ бе ҳамсадои «Н» истеъмол мегардад: **китобамо, дафтарамо.**

²⁹ Дар ҳамаи кишлокҳо шаклҳои чамъи варианти якум (-имо, -ито, -ишо) ҳеле кам истифода мешаванд. Аксаран ҷои онҳоро шаклҳои адабӣ мегиранд. Бо шаклҳои чамъи варианти дуом низ мисол дучор нашуд.

³⁰ Агар калима бо садонок хотима ёфта бошад, вариантҳои **-йиҳ, -йиҳ** ва **-йаҳ** пайдо мешаванд.

³¹ А. Л. Бухоризода дар рисолаи номбурда вазифаҳои бандакҷонишини ҷонишини худро махсус бо сарлаҳҳои «ҷонишини нафси» «худ» дар вазифан бандакҷонишинӣ» таъин кардааст. Ниг. сах. 73.

³² Дар забони ҳазораҳои Афғонистон ҳам вазифаи духӯрагии ҷонишини «худ» қайд шудааст. Ниг.: В. А. Ефимов. Язык афганских хазара, стр. 4.

³³ Дар ин бора дар мавриди дигар боз суҳан хоҳем ронд.

³⁴ Дар лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабони атрофи Қаршӣ ва Навоӣ бандакҷонишини изофӣ дар ду вариант: **и** ва **е** вомахӯрад. Ҳамчун: китоби ман//китобе ман, мурге ту//мурғи ту ва ғ.

³⁵ Барои лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабон ҷойивазкунии на фақат ҳамсадоҳо, балки садонокҳо ҳам ҳодисаи характернок мебошад (ниг. сах. 32). Дар ин ҳол пеш аз ҳамсадои «х» омадани овози «у» дар калимаи «худ» низ аз эҳтимол дур нест.

³⁶ Мавридҳои мешавад, ки бандакҷонишини тамомен меафтад. Онҳо маънои соҳибият фақат аз рӯи мазмуни умумии ҷумла пай бурда мешавад. Чунончи: **писари калон** (мебоист «писари калонам//им//ем//ум ва ғ. мешуд) **йактеш, инчи—ба, молдухтур—ба кор мекунад.** Ба назари мо, ин ҷо гуянда маҳз аз рӯи хоксорӣ бандакҷонишинро истеъмол накардааст.

³⁷ Ҳодисаи бо сифат омадани бандакҷонишини **иҳ** фақат дар Шахритуз (Арабхонаи Бешкенд) ба назар расид. Лекин дар ин ҳолат ҳам он ба муайяншаванда (исм) тааллуқ дорад. Чунончи: **дода, кърти чирки-иҳ-а бийорум?** — модар, куртаи чиркинамо (умуман куртамо) биёрам?

³⁸ Дар забони умумигуфтугӯӣ ва адабӣ ин вазифаро бандакҷонишини **-аш** адо мекунад. Чунончи: **майлаш.**

³⁹ Чунон хусусияти релятивии (нисбии) бандакҷонишинҳо, ки тарзи плеонастики (такрори) аъзон ҷумларо ба вучуд меоварад, дар шеваҳои Кӯлоб, Мастҷох ва Бойсун (Дарбанд) низ васеъ мушоҳида мешавад. Мук. кунед: Р. Л. Неменов. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 39; А. Л. Хромов. Говоры таджиков Матчинского района, стр. 45; Х. Хамрокулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, сах. 57.

⁴⁰ Мук. кунед: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 76—79; А. З. Розенфельд. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка. Автореф. докт. дисс., Л., 1966, стр. 11.

⁴¹ Шакли «нависонд» ба маънии «навишт» ва «нависон» ба мафҳуми бевоситаи «навис» дар баъзе шеваҳои шимолӣ ва Варзоб ҳам ҷой дорад. Ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 76.

⁴² Ниг.: В. С. Расторгуева, А. А. Керимова. Система таджикского глагола. М., 1964, стр. 7.

⁴³ Дар замони ҳазира-оянда дар шакли мепухам (ба ҷои «мепазам»), мерехам (ба ҷои «мерезам») барои шеваи Бирич-Мулло ва Бӯстонлик ҳам хос мебошад. Мук. кунед: М. Андреев. Краткий обзор некоторых особенностей таджикских говоров (материалы). Сталинабад—Ташкент,

1930, стр. 18. К. Т. Тагирова. Таджикские говоры Бастандыкского района Узбекской ССР. Сталинабад, 1959.

⁴⁴ Мувофиқи ҳамина равиш дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ аз асоси замони ҳозиран феъли «гуфтан» (гуй) шакли гӯйид низ сурат ёфтааст: **ин кас гӯйсидан** — ин кас гуфта истодаанд.

⁴⁵ Ин бандакҳо дар шеваҳои Бадахшонӣ Афғонистон ҳам истеъмоли мешудаанд. Ниг. А. З. Розенфельд. Система глагола..., стр. 11.

⁴⁶ Х. Ҳамрокулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, сах. 67.

⁴⁷ И. К. Овчинникова. Учебник персидского языка, ч. 1. М., 1956, стр. 146.

⁴⁸ В. А. Ефимов. Язык афганских хазара, стр. 50.

⁴⁹ И. И. Зарубин. Очерк разговорного языка самаркандских евреев. «Иран», 1928, стр. 111.

⁵⁰ А. А. Керимова. Говор таджиков Бухары, стр. 32.

⁵¹ В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 78.

⁵² С. Ю. Иванова. Материалы по пенджикентскому говору таджикского языка. Труды Ин-та языкознания, вып. 6, М., 1956, стр. 285.

⁵³ Л. В. Успенская. Говоры таджиков Гиссарского района. Душанбе, 1962, стр. 41.

⁵⁴ Х. Ҳамрокулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, сах. 68.

⁵⁵ И. М. Оранский. Индоиранские диалекты Гиссарской долины (индийский диалект парья, говоры и арго-таджикоязычных этнографических групп). Материалы и исследования. Автореф. докт. дисс., Л., 1967, стр. 46.

⁵⁶ Р. Л. Неменова. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 40.

⁵⁷ А. З. Розенфельд. Говоры Каратегина. Сталинабад, 1960, стр. 14.

⁵⁸ К. Сандова. Говор таджиков Шаартуза. Автореф. канд. дисс., стр. 10.

⁵⁹ В. А. Ефимов. Язык афганских хазара, стр. 50.

⁶⁰ Ин тарзи истеъмоли «хаст», назар ба мушоҳидаи шахсии мо, дар нутқи намояндагони баъзе шеваҳои тоҷикӣ ҳам ҷой дорад.

⁶¹ Дар бораи рӯихати ин маҳалҳо ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 80; А. З. Розенфельд. Система глагола..., стр. 12.

⁶² Мук кунед: В. А. Жуковский. Материалы для изучения персидских наречий. Ч. 1, стр. 230.

⁶³ Дар баъзе шеваҳои Дарвоз префикси би- (бъ) ҳамчунин бо шаклҳои замони гузаштаи содда низ қор фармуда мешавад. Ниг.: А. З. Розенфельд. Система глагола..., стр. 12.

⁶⁴ Чунин тобишҳои семантикии префиксҳои мазкур бо вазифаҳои дар забони давраи миёнаи форсӣ доштаи онҳо то андозае наздик мебошад. Мук. кунед: В. С. Расторгуева. Среднеперсидский язык, М., 1966, стр. 82, 83.

⁶⁵ Ин таксимот баҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон як андоза шартӣ, зеро, ҷи тавре ки поёнтар хоҳем دید, аксар шаклҳои мураккаб ба гуфайли тақозои қонуни фонетикии ихтисоршавӣ дар намуди содда зоҳир мешаванд.

⁶⁶ Ин тарзи ихтисорёбии замони гузаштаи дур дар шеваи Бойсун ҳам дучор меояд. Ниг.: Х. Ҳамрокулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, сах. 84.

⁶⁷ Ниг.: В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 3, стр. 56; боз аз ӯ: Опыт..., стр. 84.

⁶⁸ Ниг.: А. З. Розенфельд. Система глагола..., стр. 16.

⁶⁹ Ниг.: А. З. Розенфельд. Система глагола..., стр. 16.

⁷⁰ Ин шакл, зимнан, дар шеваҳои Чусту Косонсой, Самарқанд, Қаратегин ва Бойсун ҳам сабт гардидааст. Аммо, ҷи тавре ки аз рӯи маълумоти тадқиқотчиён ба назар мерасад, дараҷаи истеъмоли шакли замони гузаштаи дури давомдор дар аксарияти шеваҳои мазкур ҳам маҳдуд будааст. Мук. кунед: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 88;

А. З. Розенфельд. Система глагола..., стр. 16; Х. Хамрокулов, Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, сах. 21.

⁷¹ Амале, ки ба воситаи ин шакл ифода мешавад, аз як ҷиҳат ба амале, ки ба воситаи шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ ифода карда мешавад, шабоҳат дорад. Чунончи, мук. кунед: **омада хорафтуд**—меомад, **рафтаховуд** — мерафт ва ғ.

⁷² Дарвоқеъ, шакли пурраи замони ҳозираи муайян дар дигар шеваҳо низ умуман кам дучор меояд. Дар ин бора ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 88.

⁷³ Тасрифи намунави ҳамаи шаклҳои феълӣ дар Арабхонаи «Бешканд» бо ёрӣ ва иштироки намоёнҳои арабҳои он ҷо, директори мактаби миёна — муаллими забону адабиёт Тилло Ашӯров карда шудааст, ки зимнан ва қалбан ба ӯ ихзори ташаккур мекунам.

⁷⁴ Ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 89.

⁷⁵ Аз ҷумла, феъли «ҷеғ зада истодан» ҳам дар лаҳҷаи Арабхонаи Қаршӣ бештар дар шакли кӯтоҳи «ҷоғ со» истеъмоли мешавад, ки дар ин сурат бандаки феълӣ тамоман мсафтад.

⁷⁶ Дар Қамашӣ фақат дар як ҳолат шакли мухтасари феъли «хоб кардан» қайд гардид: **чи навустохгит шумо?** — Шумо ҷӣ нависта истодаед?

⁷⁷ Чи тавре ки Қ. Саидова нишон медиҳад, бо ёридиҳандаи «доштан» ифода ёфтани замони ҳозираи муайян (давомдор) яке аз хусусиятҳои барҷастаи шеваи тоҷикони таҳҷони Шаҳритуз буда, бо он зимнан 6 шаклҳои дигари феълӣ сурат меёфтаанд. Ниг.: Қ. Саидова. Говори талжиқови Шаартуза, Автореф. канд. дисс., стр. 12. Ба таҳмини мо зухурсти ин ҳодиса дар лаҳҷаи арабҳои Шаҳритуз бояд натиҷаи таъсири шеваи он ҷо бошад.

⁷⁸ Шаклҳои гуногуни бандакҳои хабарӣ дар чадвали «бандакҳои хабарӣ» дода шудааст. Ниг. ба сах. 74.

⁷⁹ Форманти **-ак** дар лаҳҷаҳои Қаршӣ асосан бо шаклҳои натиҷавии феъл қор фармуда мешавад. Дар Қамашӣ он ҳатто ба шакли давомдори нақлӣ ҳам васл мешавад. Мисол: **райис мрафтак да Қаршӣ-ва** — Райс ба Қаршӣ мерафтааст. Аммо ин форманти дар шеваҳои Қӯлоб ва Қаротегин бештар ба шакли содаи замони гузаштаи тарзи «дида» дучор меояд. Мук. кунед: Р. Л. Неменова. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 45; А. З. Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 15.

⁸⁰ Мук. кунед: В. С. Расторгуева, А. А. Керимова. Системи таджикского глагола, стр. 77—97.

⁸¹ Будан ё набудани ин шаклҳо мо дар лаҳҷаи Қамашӣ махсус тағтиш накардаем. Аз ин рӯ, ҳукми худро мо дар ин бора қатъӣ ҳисоб карда наметавонем.

⁸² Пеш аз феъли «гирифтани» омадани масдари пурра (рафтани гирифт, дидани гирифт ва ғ.) на фақат дар лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон серистеъмоли аст, балки ин ҳодиса яке аз хусусиятҳои барҷастаи забони умумихалқӣ ҳисоб меёбад. Аз ин ҷост, ки ин факт дар асоси материали шевагӣ объекти тадқиқот шудааст. Дар ин бора ниг.: А. З. Розенфельд. Система глагола..., стр. 19. А. Л. Хромов. Говоры таджиков Матчинского района, стр. 62.

⁸³ Чунон ки маълум аст, дараҷаи истеъмоли сифатҳои феълие, ки бо суффикси а сурат меёбад, дар шеваҳои тоҷикӣ як ҳел нест. Масалан, дар гуруҳи шеваҳои шимолий, назар ба нишондоди В. С. Расторгуева (ниг. Очеркҳои ӯ: ҷ. 1, сах. 146, ҷ. 2, сах. 84, ҷ. 4, сах. 42), ин тарзи сифатҳои феълӣ умуман дучор намеомадаанд. Вале дар гуруҳи шеваҳои ҷануби шарқӣ (мук. кунед: А. З. Розенфельд. Система... стр. 20), шеваҳои Мастҷох (А. Л. Хромов, стр. 63), шеваҳои Бойсун (Х. Хамрокулов, сах. 93) ва забони ҳазораҳои Афғонистон (В. А. Ефимов, стр. 64) шакли мазкур моҳияти сифати феълӣ худро то андоза зоҳир мекардааст.

⁸⁴ Мук. кунед: В. С. Расторгуева. Очерки..., вып. 1, стр. 99—

109; вып. 3, стр. 84—94. А. А. Керимова. *Говор таджиков Бухары*, стр. 42—48.

⁸⁵ Дар вазифаи хабар (предикативӣ) шаклҳои инкори сифатҳои феълӣ ҳамчун дар дигар шеваҳои тоҷикӣ дар ду намуд ифода мешавад: а) *чудо аз префикси инкорин не: бӯйим дидагӣ не* — падарам дидагӣ не; б) *якҷо бо префикси инкорин «на»: нахӯрдагӣ, надидагӣ ва ғ.*

⁸⁶ Дар Арабхонаи Каршӣ дар як мисол феълӣ ҳоли замони муайян бо ёридиҳандан «хорафтан» ҳам ба назар расид: *бобойо гурун кароха омад* — бобоҳо сӯхбаткунон (ё сӯхбат карда истода) омаданд.

⁸⁷ Мук. кунед: А. З. Розенфельд. Система глагола..., стр. 21.

⁸⁸ Дар адабиёти забоншиносӣ тоҷик таъбирҳои «феълҳои таркибӣ» ва «феълҳои мураккаб» дар ифодаи айни як мафҳум мувозӣ истифода мешаванд.

⁸⁹ А. С. Маркрян. Составные глаголы армянского языка. Автореф. докт. дисс., Ереван, 1966, стр. 16.

⁹⁰ Мук. кунед: Л. Н. Дорофеева. *Язык фарси—кабули*. М., 1960, стр. 47.

⁹¹ Ниг.: В. А. Ефимов. *Язык афганских хазара*, стр. 68.

⁹² Дар ин бора ниг.: В. С. Расторгуева, А. А. Керимова. Система таджикского глагола, стр. 211.

⁹³ Дар ин бора ниг.: В. С. Расторгуева. *Опыт...*, стр. 101; *Боз аз ӯ: Очерки...*, вып. 1, стр. 110—116; А. Л. Хромов. *Говоры таджиков Матчинского района*, стр. 65, 66; Х. Ҳамрокулов. *Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун*, сах. 103—104; А. А. Керимова. *Говор таджиков Бухары*, стр. 51, 52.

⁹⁴ В. С. Расторгуева қайд менамояд, ки дар бисёр шеваҳои тоҷикӣ фақат гуруҳи аввал, яъне феълӣ асосӣ бо ёридиҳанда дучор меомадааст. Ниг.: В. С. Расторгуева. *Опыт...*, стр. 101—104.

⁹⁵ В. С. Расторгуева. *Очерки...*, вып. 1, стр. 111.

⁹⁶ Мулоҳиза фармоед: В. С. Расторгуева. *Опыт...*, стр. 133.

⁹⁷ Мук. кунед: А. Н. Кононов. *Грамматика современного узбекского литературного языка*. М.—Л., 1960, стр. 268.

⁹⁸ Мук. кунед: Б. Сиёев. *Аз таърихи феълҳои таркибии феълӣ дар забони тоҷикӣ*. «Мақтаби Советӣ», № 3, 1962.

⁹⁹ В. С. Расторгуева. *Очерки...*, вып. 1, стр. 119.

¹⁰⁰ Б. Н. Ниёзмухаммадов. *Чанд суҳан дар бораи исм, сифат ва зарф*. Ниг.: Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозирано тоҷик. Душанбе, 1965, сах. 54—66.

¹⁰¹ Суффикси *-ча* аслан ҳоси забонҳои туркӣ буда, аз ҷумла дар забони ўзбекӣ, вазифаҳои гуногуни калимасозӣ дорад ва ҳеле сермахсул аст. Ниг.: А. Н. Кононов. *Грамматика современного узбекского литературного языка*. М.—Л., 1960, стр. 281—284.

¹⁰² В. С. Расторгуева. *Очерки...*, вып. 1, стр. 119.

¹⁰³ Дар ин ҷо чунин тобишҳои лексикӣ-грамматикӣ дар назар дошта мешавад, ки маҳз дар ифодаи онҳо пешоянди да синоними грамматикӣ пешояндҳои дигар мегардад.

¹⁰⁴ Мисоли охир аз қисмати материалҳои мақолаи К. Сандова «Доир ба шеваи «Арабҳои Шаҳригуз» гирифта шуд. Ниг.: Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. *Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ* 1 (36), 1964.

¹⁰⁵ *Арбоб*—шаҳсест, ки одамонро ба тӯй хабар мекунад ва барои хизматаш аз соҳиби тӯй ҷизе мегирад.

¹⁰⁶ Мувофиқи таомули арабҳои Каршӣ арӯсро бо бахшидаш (домод) як шаб пеш аз тӯй бо ҳам дучор мекунанд, ки ин процессро «бахшл-бозӣ» мегӯянд.

¹⁰⁷ Таркибҳои *а бароӣ*, *да бароӣ* дар лаҳҷаи Қамашӣ ҳамчун пешояндҳои таркибии изофӣ низ ба кор бурда мешаванд. Дар ин ҳол онҳо аз ҷиҳати вазифа аз шаклҳои муштаракӣ пешояндӣ худ тафовут намекунанд. Яъне ҳамчунон дар нишон додани мақсад ва сабаб истифода мешаванд. Мисолҳо: *ҳамино да бароӣ кор кунам мугӯм* — барои

хамниҳо кор кунам мегӯям; пурсида шиштана а барош омадум — аз барои пурсидан омадам; молойи мурдагӣ а бароёе (барояш) холи карт ва ғ.

¹⁰⁸ Дар бораи этимологияи «Сингори» ду хел ақида мавҷуд аст. Баъзе тадқиқотчиён онро унсурӣ иқтибосшуда аз забони ўзбекӣ пиндоштаанд. Аз ҷумла, ниг.: Л. В. Успенская. Каратагский говор таджикского языка. Сталинабад, 1956, стр. 27; Р. Джуроев. Предложно-последовательная конструкция в таджикском литературном языке ранних периодов. V межвузовская научная конференция по иранской филологии (тезисы докладов). Душанбе, 1966, стр. 118. Лекин гуруҳи дигар дар заминаи забони тоҷикӣ пайдо шудани пасоянди «сингори»-ро бо далелҳои кофӣ нишон додаанд. Ниг.: А. Л. Хромов. Об одном таджикском предлоге. Изв. АН Тадж. ССР, Отд. обществ. наук, 1957, № 12, стр. 73—75.

¹⁰⁹ Ниг.: М. Ф. Исмаилов. Пуркунадаҳои бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1961, сах. 16—17; Н. Бозидов. Ифодаи пуркунадаи бевосита ба воситаи-ро. Маҷмуаи илмӣ (Институт педагогии ба номи Т. Г. Шевченко), ҷ. 42, серияи филологӣ, сах. 11—24.

¹¹⁰ **Тӯйдош будан** — ҳешу акрабо будан, қудову андар шудан, муносибати авлодӣ доштан.

¹¹¹ **Далгон** — дуқест, ки барои тофтани ришта ба кор бурда мешавад.

¹¹² О. Джалалов. Отношение чувского диалекта к литературному таджикскому языку. Сталинабад, 1949, стр. 18.

¹¹³ Х. Хамрокулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, сах. 39, 40; 47, 48.

¹¹⁴ К. Саидова. Говор таджиків Шаартуза. Автореф. канд. дисс., стр. 14.

¹¹⁵ Таркиби **нигоҳ карда** дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ яқоя бо пешояндҳои дар сурат додани холи макон ва ифодаи муносибати сӯй истифода мешавад. Дар ин бора ниг.: М. Исмаилов. Бо ёрии ду воситаи грамматикӣ ифодаи шудани баъзе хелҳои ҳолшарҳкунандаҳои дар забони адабии тоҷикӣ. «Мақтаби советӣ», № 8, 1966, сах. 14—15.

¹¹⁶ Ин унсур дар грамматикаи илмӣи забони ўзбекӣ ҳамчун суффикси маънидог шудааст. Ниг.: А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, стр. 258—286.

¹¹⁷ Арабҳои тоҷикзабони Шахритуз дар зери мафҳуми «арабӣ» (забони арабӣ) ҳамон лаҳҷаи тоҷикиашонро дар назар доранд, ки объекти тадқиқоти мо гардидааст. «Забони тоҷикӣ» ё «лафзи тоҷикӣ» дар фаҳмиши онҳо шеваи тоҷикони таҳҷоии Шахритуз ва дигар маҳалҳо ба шумор меравад.

¹¹⁸ В. А. Жуковский. Материалы для изучения персидских наречий, ч. 2, вып. 1, Пг., 1922, стр. 216.

¹¹⁹ Р. Джуроев. Предложно-последовательная конструкция в таджикском литературном языке ранних периодов. V межвузовская научная конференция по иранской филологии (тезисы докладов). Душанбе, 1966, стр. 158, 159.

¹²⁰ Ниг.: М. Исмаилов. Бо ёрии ду воситаи грамматикӣ ифодаи шудани баъзе хелҳои ҳолшарҳкунандаҳои дар забони адабии тоҷикӣ. «Мақтаби советӣ», № 8, 1966, сах. 11—15.

¹²¹ Аз ин мисол дида мешавад, ки пасоянди «кати» дар як вақт вази фаи пайвандаки «ва»-ро ҳам адо кардааст.

¹²² Ниг.: В. В. Виноградов. Современный русский язык. М., 1947, стр. 500.

¹²³ Дар китоби дарсии «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (фонетика ва морфология) агарчанде ба ин ду гуруҳ нисбат доштани ҳиссаҳо ишорат шуда бошад ҳам, ҳудуди онҳо ба таври конкрет муайян нашудааст.

¹²⁴ Ҷонишини манфии ҳеч пеш аз намуди инкории феълҳои гоҳо ба вази фаи ҳиссаҳои таъкидӣ омада, муродифи асло мегардад. Ҷунончи, мук. кунед: ҳеч надидум//асло надидум. Ин хусусияти ҷонишини ҳеч ҳамчун

хиссаҷа дар шеваҳои Каротегин ҳам мушоҳида мешавад. Ниг.: А. З. Розенфельд. Говоры Каратегина, Сталинабад, 1960, стр. 19.

¹²⁵ Ин хиссаҷа дар шеваҳои Каротегин ва Бойсун агарчанде дар як шакл -ҳо ояд ҳам, аз ҷиҳати ифодаи тобишҳои маъноӣ ва мавридӣ истеъмоли фарқ мекунад. Мук. кунед: А. З. Розенфельд. Говоры Каратегина, стр. 19; Х. Хамроқулов. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун, сах. 113.

¹²⁶ Дар бораи тарзҳои морфологии сохта шудани калимаҳои тақлиди овозӣ ва хусусиятҳои фонетикӣ онҳо ниг.: М. Ф. Фазылов. Изобразительные слова в таджикском языке. Сталинабад, 1958.

Синтаксис

¹ Аз ҷумла ниг.: С. Абдурахимов. Словосочетания с именем существительным в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дисс., Душанбе, 1967, А. Мирзоев. Глагольные словосочетания с временными отношениями в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дисс., Душанбе, 1967.

² Ниг.: Современный русский язык М., «Высшая школа», 1966, стр. 289.

³ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Д. Таджиев. Причастия в современном таджикском литературном языке. Сталинабад, изд-во АИТ Тадж. ССР, 1954.

⁴ Ниг.: С. Мирзоев. Ибораҳои феълии замон бо пешояндҳои таркибии «дар вақти» ва «дар замони». «Армуғони олимони ҷавон». Душанбе, 1966, сах. 185.

⁵ Ниг.: ба мақолаи номбурдаи С. Мирзоев, сах. 188.

⁶ Ин ҳодиса дар шеваҳои гуруҳи шимолии Қӯлоб низ мушоҳида мешавад. Мук. кунед: Р. Л. Неменова. Кулябские говоры таджикского языка, стр. 25.

⁷ Дар маҳалҳои дигар, ҳатто дар ҳуди Қамашӣ ҳам дар ҷунин ҳолатҳо муайянкунанда пасоянди -а//ай//-ра гирифта, муайяншаванда бо шаклҳои гуногуни бандакҷонишинҳо меояд, ки аз ин бобат лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон аз дигар шеваҳои тоҷикӣ кам фарқ мекунад: **йа одама духтарих (аш), Қӯлоба Ҷ айалаш ва ғ.**

⁸ Мук. кунед: М. Ф. Исмаилов. Пурқунандаҳои бевосита дар забони адабии ҳозиран тоҷик. Сталинобод, 1961.

⁹ Н. Маъсумӣ. Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1959, сах. 256.

¹⁰ Этимологияи пайвандаки -а-ро ду ҳел тахмин қардан мумкин аст: 1) ҳамчун ихтисоршудаи пайвандаки **аммо**, 2) ҳамчун унсурҳои иқтибосӣ аз забони русӣ (мук. кунед: я позвонил к вам, а вас не был).

Баъзе масъалаҳои ташаккул ва равиши лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон

¹ Ниг.: И. Н. Винников. Арабы в СССР. СЭ, № 4. М.—Л., 1940.

² Аз ҷумла собиқ муаллими мактаби миёнаи деҳани Қамашӣ Мирзоев, ки синнаш аз 60 гузаштааст, нимқола забони арабиро дар ёд дорад.

³ Муаллифи ин сатрҳо 20-уми моҳи октябри соли 1967 дар маҷлисҳои васеи сектори эроншиносии Институти забоншиносии АФ СССР роҷеъ ба баъзе хусусиятҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон маъруза қарда буд. Қорманди Институти халқҳои Осие Л. Н. Кисилева—Дорофеева, ки дар он маҷлис ҳузур дошт, лутфан изҳор қард, ки бисёр фактҳои лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон бо фактҳои шеваҳои тоҷикӣ-дарин районҳои шимолии Афғонистон, аз ҷумла вилоятҳои Балху Ҳирот, ки ӯ ба омӯхтани онҳо машғул будааст, мувофиқат мекардаанд. Аз ин ру ҳукми мо оид ба равоии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабони Осиеи Миёна бо шева-

ҳои тоҷикӣ-дарии Афғонистон ба ғайр аз сарчашмаҳои матбуъ то андозае инчунин ба ҳамин гуна маълумотҳои даҳонӣ низ истинод меёбад.

⁴ Доир ба маълумотҳои таърихӣ ба мукаддима мурочиат шавад.

⁵ Ниг.: Е. Д. Поливанов. Образцы **неиранизованных** говоров узбекского языка. Изв. АН СССР, Отд. гуманитарных наук, серия 7. Л., 1929, стр. 17.

⁶ Ниг.: ба боби фонетикаи ин рисола.

⁷ В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 133.

⁸ Бештари ин гуна фактҳо дар шеваҳои дигари тоҷикӣ низ дучор меоянд. Ниг.: В. С. Расторгуева. Опыт..., стр. 119, 120.

⁹ Р. И. Аванесов. Очерки русской диалектологии, ч. 1, Учпедгиз, 1949, стр. 4.

¹⁰ Мук. кунед: Abdul Ghafur Farhadi, le persan parle en Afghanistan. Grammirdu Kaboli, Paris, 1955; Л. Н. Дорофеева. Язык фарси-кабули, М., 1960; В. А. Ефимов. Язык афганских хазара. М., 1965; Л. С. Пейсиков. Тегеранский диалект. М., 1860; И. И. Зарубин. Очерк разговорного языка самаркандских евреев. «Иран», вып. 2. Ленинград, 1928; И. М. Оранский. Индоиранские диалекты гиссарской долины (индийский диалект парья, говоры и арготаджикоязычных этнографических групп). Материалы и исследования. Автореф. докт. дисс., Л., 1967.

МУНДАРИҶА

Аз муаллиф.	3
Муқаддима.	5
Фонетика.	16
Садонокҳо (вокализм).	—
Ҳамсадоҳо (консонантизм).	33
Зада.	41
Морфология.	43
Исм.	—
Сифат.	46
Баъзе хусусиятҳои калимасозии исму сифат.	48
Шумора.	53
Чонишин.	55
Феъл.	70
Зарф.	118
Пешоянду пасояндҳо.	125
Ҳиссаҷаҳо.	141
Калимаҳои модалӣ.	144
Нидо.	145
Синтаксис (қайдҳои мухтасар).	147
Баъзе масъалаҳои ташаккул ва равиши лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон.	173
Намунаи ҷумлаҳои гуфтугӯӣ.	189
Тавзеҳот.	214

*Бо қарори
Совети таҳририяю нашрияи
Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон
чоп карда мешавад*

ГАФФАР ДЖУРАЕВ

**Говоры таджикоязычных арабов
(на таджикском языке)**

Ответ. редактор — **Носирдҷон Асадович МАСУМИ**

Мухаррири нашриёт **З. И. Очилова**
Мухаррири техники **В. И. Лузанов**
Рассом **А. К. Разыграева**
Мусахҳеҳ **З. К. Якубова**

ҚЛ 06179. Ба матбаа 6 I 1975 с. супурда шуд. Ба чопаш 9 VI 1975 с.
имзо карда шуд. Қоғазӣ № 1. Формати 60×90^{1/16}. Ҷузъи чопӣ 14,375.
Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 15,0. Адади нашр 1000. Супориши 49.
Нархаш 50 т. Бо муқоваи № 5 — 1 с. 60 т.

Нашриёти «Дониш», Душанбе, 29, кӯч. Айни 121, бинои 2.

Нархаш 1 с. 50 тив